

ИДЕЛ

ISSN 0235—974X

ИДЕЛ

11/93

Татар һәм урыс телләрендә чыга

Тәркилөрдөн
тел ачкычы
тапкан
Фәст дисбесе
галәмне
хәтерләтә.
Чиксезлеккә
чөчелә
тәрки
галәм...

ГАСЫР РОМАНЫ
ТӨМАМ!

Ноктаны
сеньор
Катрани
куя.

МӨДӘРРИС
ӨГЪЛӘМ:

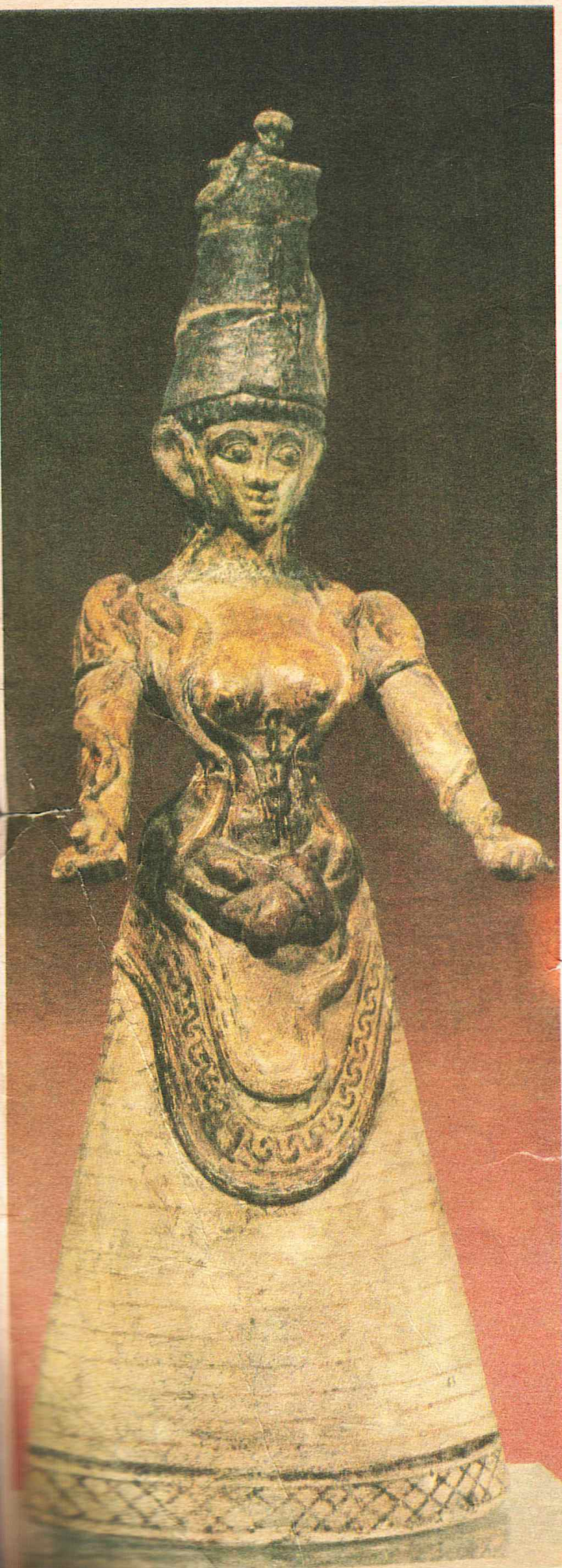
«Бу —
шигырь
түгел...
Бу — минем
ачлыктан
сүгенүем...»

АВЫЛ

Кадереңне
кемнәр
беләр?

ШӘЖӨРӘ

Тәркилөрнең
туган җире
Урта
диңгездә.

Татар тарихының 1917 елдан башланмаганын, ниһаять, белдек инде. Баксаң, ул тарих Казан ханлыгы, бөөк Алтын Урда мәмлөкәте һәм хәтта Болгар ханлыгы белән генә дә чикләнми икән өле. Халкыбыз нәсел агачының тамырлары бик еракта, искиткеч тирәнлекләргә китө. Телебез, гореф-гадәтләребез, фольклорыбыз шул хакта сөйли.

Төрки-татар тарихының шул биниһая тирәнлекләренә күз төшерә алган әдип Нурихан Фәттаһ иҗаты турындагы язманы 48 нче биттән укыгыз.

Зур «Елан алиһәсе».
Табына торган өй.

ТАТАР ЯШЬЛӘРЕ ЖУРНАЛЫ

1989 елның июленнән
бирле татар һәм урыс
телләрендә чыга

Сөй гомерне, сөй халыкны,
сөй халыкның дөньясын!

ISSN 0235—974X

ИДЕЛ

11/93

Тарихи хикәяләр
конкурсы
Рафаэль СИБАТ
Нократ
2 бит.

Шигърият
Кави ЛАТЫП
8 бит.

Арысланнар араны
гасыр романы
Ләйс ЗӨЛКАРНӘЙ
Кара эшләпә.
10 бит.

Нөктөләр
17 бит.

Шигърият
Мөдәррис ӘГЪЛӘМ
18 бит.

Ростәм ЗАРИПОВ
Өләметдин
Хикәя
20 бит.

Төлгат ГАЛИУЛЛИН
Күргәннәрәм ишеткәннәрәм
26 бит.

Милләтчеләребез
Марат МӨЛЕКОВ
37 бит.

И. КАРАДАВАН
Чыңгыз хан —
бөек җиһангир
38 бит.

Эшкуарлар мәктәбе
Килешү төзү
45 бит.

Каһарман бабаларыбыз
Рафаэль БӘЗЕРТДИНЕВ

Баш мөхәррир ФӘИЗ ЗӨЛКАРНӘЙ

Урынбасарлар
РӘФИКЬ ЮНЫС
РОЗА КОЖЕВНИКОВА
РАВИЗ ЛАТЫПОВ

Жаваплы сөзкөтип
НӘГЫЙМ ШАҖИ

Мөхәррирлар
ЛӘИС ХАҖРАСОВ
НӘБИРӘ ГЫЙМАТДИНОВА
АЛЬБЕРТ ТӘХӘВИЕВ
МАРАТ ЗАКИР

Рәссамнар
ЗИФА МӨХӘММӘТҖАНОВА
ФӘРИДӘ НӘГЫЙМУЛЛИНА

Җәмәли хезмәткәрләр
ГӨЛСИРӘ ГАЙНАНОВА
ГӨЛСИНӘ ШӘРИФУЛЛИНА
МИЛӘУШӘ ГАБДЕЛГАНИЕВА
АЛЬБЕРТ СӨЛӘЙМАНОВ
ГӨҮНӘРИЯ КӨРИМУЛЛИНА

Журналины җәмәлгә куйдылар:
Татарстан Республикасының
Мәгълүмат һәм матбугат ми-
нистрлыгы, Татарстан Язучы-
лар берлеге һәм редакциянең
журналистлар коллективы.

Журнал Татарстан Республикасының
Мәгълүмат һәм матбугат министрлы-
гында төркөлгән. Төркөү саны 222.

Күпчәлекчеләр рәсми җәмәли һәм кирә
жайларга таратылмый.

«Идел» дөгә язгы. Фото яки рәсемнәрне
тулысынча йә өлешчә күчәрәт басу ре-
дакциянең рәхсәте белән генә башка-
рыла.

© «Идел», 1993.

Газнәвиләр мәмләкәте
46 бит.

Мирғазиян ЮНЫС
Киләчәк шәжәрәсе
49 бит.

Безнең химаячеләребез
Юллар, юллар озын
булса булсын...
56 бит.

Булат ХӘМИДУЛЛИН
Сер пәрдәсе ачылып
58 бит.

Мөшһүр татарлар
Альберт МӨСЛИМОВ
Муса Яруллаһ
62 бит.

Фәрит ХАТИПОВ
Әдәбиятның халыкчанлыгы
64 бит.

Нәбирә ГЫЙМАТДИНОВА
Кадрәңне кемнәр
белер
68 бит.

Киңәш базары
73 бит.

Көйләр дөньясына
көргәндә
77 бит.

Хатлар, хатлар,
хатлар
78 бит.

Остаханә
79 бит.

Чайнворд
80 бит.

Редакциянең адресы: 420012, Казан, Комлев урамы, 14, «Идел». Белешмәләр телефоны: 36-95-44.

Жыярга бирелде 1.10.93 ел. Басарга кул куелды 16.11.93 ел. Заказ
Я-615. Тираж татар телендә 15308 данә, урыс телендә 3949 данә.
Когазы форматы 84 × 108¹/₁₆. Күләме 8.87 шартлы басма табак.
13.51 нәшер-хис. табак.

Татарстан гәзит-журналлар нәшрияты басмаханәсе.
420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

1396

елның жәй ахыры иде...

Ерактан килгән мөсафирлар тыныч кына агып яткан көмеш елга кырына туктадылар. Кешеләр дә, атлар да алжыган иде. Озак көннәргә су-

зылган юл, ачлы-туклы яшәү, бигрәк тө килеп туктар урынының белмәү аларны төмам йончыткан иде. Ара-ларында гажизләнгәннәр дә юк түгел.

Аксак Тимер яугирләре алар авылын кара күмергә, көрән көлгә әйләндереп киткәч, исән калган берничә гаилә Чулман елгасын кичеп төньяк тарафына юнәлде. Ул яклар тоташ карурман, житмәсә, анда кояшы да сүрәнрәк, диләр диюен. Әмма шундый урыннар кирәк тө инде.

Озынча арбада ятып килүче Ярмәкәй карт та, авыру вә хәлсез булуына карамастан, көчсез арык терсәкләренә таянып, гомерендә беренче мәртәбә күргән гажәеп матур елгага күз төшерми булдыра алмады:

— Нә су бу? — дип сорады ул галим Кандаш шәехтән.

— Нократ*...

— Нок-рат, — дип кабатлады карт. — Мин үземне туган ягымда күмеп калдырыгыз дигән идем дә...

— Болгарлар тере кешене күммиләр, Ярмәкәй ага.

— Менә бу матур жирләргә килеп чыгуыма хәзер һич үкенмимен, Кандаш шәех! Үлсәм дә була, оланарым матур жирдә яшәчәкләр! Шуны белеп үләм...

Алар икесе генә түгел, барчасы да өлгәе елгага мокибән китеп карап тордылар. Бу як яр текә, тегесе — сөзәк. Текә ярда имәннәр күкрәп үсеп утыра, эчкәрәк китсәң, каен, ө арырак нарат-чыршы урман-

нары. Ерак түгел чәчәкләргә күмелгән алан. Аны миләш, шомырт, балан, карлыган кебек агачлар, куаклар сарып алган. Әнә бер чигтә Булат, чикләвек куагы тапкан да, ботагын иеп, көрчәнкөләрен биләндәге тире сумкасына жыеп ята.

— И, Тәңре! Оныгымның улы да өйләндерерлек, яу чыгарлык егет булган икән ич инде! — дип пышылдады Ярмәкәй карт. — Миңа сигез тапкыр кул бармаклары яше инде...

Сакколак Туктар улы аның белән арба янәшәсендә генә икән:

— Яу чыгу — жан чыгу ул, атай. Әнә Аксакның яугирләре минем Сәет, Йосыф, Мәхмүд угланнарымны харап итте. Хатыннарын үзләре белән алып кителәр, ярый, балаларның кайберләрен саклап кала алдык... — диде ул ачынып.

— Мин сүз өйтмим. Әмма ир-ат кеше ук, жәя белән сөңгә тотта белергә тиеш, углым. Бу яу чабар өчен генә түгел, үз жиреңне, авылыңны саклап калу өчен дә кирәк.

— Кушылам, атам. Сүз дәрәс!

Ярмәкәй карт тагын елгага күз салды:

— Бигрәкләр дә матур инде бу су!

— Без шушында тукталырга булдык, атам.

— Бу ярдамы?

— Юк, теге якка чыгабыз. Бу яклар — адәм аягы басмаган кыргый жирләр булса кирәк...

Нократны кичү өчен көнә буге саллар өзерләделәр. Иң беренче киём-салым, башка йорт кирәкләре белән балаларны кичерделәр. Аннан — олы яшьтөгеләренә һәм арбаларны. Атлар үзләре йөзеп чыкты.

* Хәзерге урысча исеме — Вятка.

Соңгылардан булып салда чыккан Кандаш шөх
көмөш суга карап сүз өйттө:

*«Итил суу ака торур,
Кыя төбө кака торур,
Балык дуюп уйласам гөр,
Күз акайтып бака торур».*

Кичүдөн соң сөзөк болын-яр буйлап бер чакрым-
лап баргач, сыртлы урынга туктадылар. Каршыда тө-
ньяк жылларен каплап таулар сузылган, артка кара-
саң, урман аланы башлана. Тау асларына ышкылып
челтереп инеш ага. Ул кую таллыклы урында Нократ
елгасына кушыла.

— Менө шушында туктыйбыз! — диде ил агасы Ту-
ктар, сөңгөсөн яшел үләнле жиргө кадап. — Бүгөн —
бөйрөм, мал сугеги. Тирмөлөрнө кугеги, кемгө урын
житми, шалаш корыгы. Кышка, биргөн булса, агачтан
яңа йортлар корырбыз.

Булат үзөнөң әнисе Соенчөк белән инешкө суга
киткән иде. Карт тирөк төбөндө салкын сулы чышмө
таптылар. Соенчөк казанына су алды, Булат аңа бу-
лышты. Шунда егетнең күзе инеш буйлап агып килгөн
йомычкаларга төштө:

- Анам, анам дим, кара әле!
- Ни бар? — дип сорады Соенчөк.
- Әнә суда йомычкалар ага...
- Йомычкалар? Каян килгөн алар?

Ул казанын кулына алган, балчык чүлмөгөн жыл-
көсөнө салган иде.

— Судан килгәннәр! Югарыдан, — диде Булат.

Тукталган урынга кайтуга Соенчөк белән Булат бу
хөлнө Ярхәмгө сөйлөдөлөр. Әтисе учак урыны көйлөп
ята иде. Булатны ияртеп мал суйган урынга китте,
атасы Туктарга инеш буйлап агып килгөн йомычкалар
турында өйттө. Туктар үз чиратында Ярмөкөй карт вә
Кандаш шөх белән киңәштө.

— Инешнең өскөрөк агымында кемнөрдөр яши бу-
ладыр, — диде Ярмөкөй.

— Дөнъя киң, яшәсәннәр! — диде Кандаш шөх. Ул
киң күңелле көшө булып, кайчандыр Болгар ханы
тарафыннан каладан куып жибөрөлгән һәм күпмөдөр
шуңа рәнжеп йори иде. — Аллаһы жир, су, һаваны
барыбызга да тигез яраткан.

— Тик шулай да күршөңнең кем икәннән белми
яшөү — сукур килеш юлга чыгу көбөк, — дип каршы
төштө Туктар.

— Хак! Мин сукур килеш китап уку дияр идем.
Яшөү китабын, — диде шөх, шундук килешеп. — Мин
һәркөм үзөнә охшаган жирдә яшөргә тиеш дим. Иң зур
һәрсә — Хөрлөк, Ирек!

Сүзгә ноктаны Ярмөкөй карт куйды:

— Бу көн ярар, ө иртөгә барып белегез күршегез
кем икәннән, диде.

Икенче көнне Туктар, Туктар улы Ярхәм, Ярхәм
улы Булат ук-жәя, сөңгөлөр белән коралланган килеш
инешнең югары агымына таба күтөрөлделәр. Бер
уңайдан сунарга да чыгу иде бу. Үткән күзгә Булат,
ярты чакрым китүгә үк, бер куян атып алды. Шундук
бил каешына бөйлөп тө куйды.

Инеш буйлап өч-дүрт чакрым уздылар микән, бер
аланлыкка килеп чыктылар. Аның уртасында берничә
өй бар, ө инеш кырыеннан ерак түгел бер урында яңа
йорт салып яталар. Менә йомычкалар каян агып килә
икән.

— Исәнлек телибез! — диде Туктар.

Тегеләр, эшләрәннән аерылып, бер кавым текәлеп
тордылар, аннан соң араларындагы кара чөчлө, кара
кашлы ир уртасы таза адәм:

— Сөзгә дә исәнлек-саулык! — дип куйды.

— Эшегез уң булсын!

— Бирсен, — диде әлегә ир. — Үзегез кайлардан
килеп чыктыгыз?

Сораштылар-белештеләр, монда шулай ук Чулман-
ның теге ягынан килгән болгар Бүрөбай нәселе авыл
салып ята икән. Атып алган куянын күчтөнөчкө бир-
деләр. Бүрөбай мөсафирлар алдына сый куйдырды.
Булат күрдә: кымызны аларга 15 яшьләрдәгә күзәл
кыз койды. Аны әтисе белән бабасы да күрмөдө түгел,
тик егетнең күрүе башкача күрү иде, ул аны маңгай
күзгә белән дә, аң-жан күзгә белән дә күрдә һәм... бала
итәклә күлмөгөнә, калфагына, чулпыларына, йөзөнә,
күзөнә, үзөнә, барлык-барлык жирләренә... гашыйк
булды!

Кире үз урыннарына кайтсалар, коточкыч хәл —
Туктарның төпчөк улы Ишманның хатыны Бөдөрнә аю
үтергән. Бу болай булган: аталары инеш буйлап юга-
ры киткәч, Ишман жиггәсә Соенчөк һәм Бөдөр белән
елгадан ерак булмаган күлгә барган. Үзө балык тот-
макчы булган, Соенчөк белән Бөдөр жылөк-жимеш
жыйганнар.

Берзаман яман үкерү тавышына сискәнөп киткән
Ишман күтөрөлөп караса, күлнең каршыдагы текә
ярыннан зур гына аю Бөдөрнә куып бара икән. Ишман
тора да ярдәмгә йөгөрә. Әмма житешә алмый Кур-
кыныч аю үткән тырнаклары белән Бөдөрнәң йөзөн
ертып жибөрә дә, үкереп-акырып аны күлгә бөрөп
төшөрә. Ишман күрми дә кала, сөеклө хатыны таш
булып тирән күл төбөнә китә.

Алар кайтып кергәндә Ишман чөчлөрөн йолкып
елый иде. Ул яп-яшь хатынның шулай каһәрлө үлөм-
гө дучар булуына шаккаткан һәм йөлрәнә башлаган
иде. Аның шашкан кыяфәтенә карарлык та түгел...

— Әйбәт урын түгел бу! Китик моннан, — диде ул,
Туктарга шөһәлө күзлөрә белән карап. — Юньсөз
жир бу!

— Юк, углым, урын гаеплө түгел...

— Белөсөзмө, ул аю миңа карап ни өйттө?..

— Нәр-сә? Аюмы?

Барысы да төшвишкө төштөләр, Ишман йөлрән-
гән дип уйладылар.

— Әйе-әйе. Ул миңа өйттө: «Иду на вы!» диде. Әлө
сөзнө дә үтерәм, диюедер индө.

— Юкны сөйләмә, Ишман углым! Аю сөйләшә бел-
ми... — диде Туктар карт, аны тынычландырырга тыры-
шып.

— Сөйләшә белә, төлө генә безнеңчә түгел...

Ишман хәсрәтеннән сыгылып учак көлөнә ауды,
таңга кадәр шулай сыктап ятты. Иртөгә иртүк бу урын-
ны ташлап, Нократ буйлап тагын да өскө күтөрөлдө
ул. Анда аңа чирмешләр очрады. Ишман, чирмешләр-
дән үзөнә бер кыз алып, йорт салды. Ишман авылы
дип аталачак авылның беренчө йорты иде бу...

Ә Бөдөрнәң гомөрә киселгән теге күлгә «Аю күлө»
дип исем бирделәр.

Бабасы Туктар, әтисе Ярхәм иң беренчө эш итеп
мунча сала башладылар, ө Үткән күз Булат ауга китте.
Көчкөнөдөн үк сунарчылыкны ярата иде ул.

Егетнең аягы нигәдер Бүребайлар оненә тартты. Ник икәннен егет яхшы аңлый иде, аның теге кара күзнә, матур йөзнә, ак калфакны, көмеш чулпыларны күрәсе килә. Күрәсе килгәнне тиз генә күрәп була мени ул! Булат алар янындагы урман эчләрен күпме айкаса да, кыз очрамады. Ә бервакыт...

Нарат ботагында күргән көртлекне атам дип куып барып ул бөтенләй сазлыклы урынга килеп чыкты. Ау хирыслыгы аның колагын да томалаганмы шунда, ул әлеге урман тавыгының кыз кеше тавышы белән елап жибергәннен ишетте. Егет, сискәнеп һәм күпмедер шикләнеп, куркып та китте: «Урман әулиясеме әллә?»

Шуңа карамастан, аралаш урманнан ачыклыкка чыкты, чөнки аяклары нигәдер шунда, әлеге урман тавыгының кыз булып елап утырган урынына тарта иде...

Егет күрдә, зифа гына бер каен төбөндә Ул тора. Бүребай кызы. 15 яшьлек гүзәл! Сөенде Булат.

Кызның да шатлыгы йөзөнә чыкты.

— Ник елыйсың? — дип сорады егет.

— Адаштым...

— Нишләп бу сазлыкка килеп чыктың соң?

— Мүк жиләге жыярга килгән ием. Әтием бик ярата аны...

Кыз каен төбөнә куйган туз тубалын алып күрсәтте. Тубал тулы түгәрәк кызыл жиләк иде.

— Килгән юлыңны оныттың мени?

Бу сорауны ул кыз белән сөйләшсә килүдән генә бирде.

— Юк, онытмадым, — диде кыз, — анда еланнар мыжлап тора. Мин килгәндә юк иде, кайтканда бөтен сукмакны басканнар! Нич үтмәле түгел...

— Син иртә белән килгәндә суык булган, ә хәзер кояшка жылынырга чыкканнар алар...

Егетнең бу аңлатуына кыз бик риза булып, аңа хөрмәт вә олылау белән яратып карады: «Кара син аны, барысын да белергә ошый бу! Сукмакны еланнар ник басканын шундук аңлатып бирде ич. Мин жүләр — мине көтеп торалар дип курыктым...»

— Әйдә, үзем озатып куям! — диде Булат.

— Юк, юк, ул сукмактан узмыйк, — дип ялварды кыз.

— Нигә куркасың? Елан үзе кешегә ташланмый ич. Аннан соң, йөгәрсәк, алар безне куып та житә алмый.

— Юк, ташлана. Әнием сөйләде, алар арасында таңлы елан була ди. Ул кемнеләр тотарга теләсә, койрыгын авызына кабып төгәрмәчкә әйләнә дә корбанын куып житкәнчә артыннан шулай төгәри икән. Жилдән кызу бара ди.

— Курыкканга куш күренә, — диде Булат, белдекле кыяфәт белән.

— Ә син аждаһа еланга да ышанмыйсыңмы? — диде кыз, күзләренә курку тутырып.

— Аждаһа аждаһа инде, — дип куйды егет, аның бу соравыннан качып һәм нигәдер үзе дә эчтән генә шикләнеп китеп. Ә теге еланнарны аждаһа үзе жибергән булса? Аны ук-жәя белән генә жиңеп булмайчак. Аңа каршы тылсымлы кылыч белән генә орышып була. Сихере шул.

Әмма бу уйларын ничек тә сиздермәскә тырышты. Егет кеше кыз алдында иң өвүл куркак булмаска тиеш! Ул аның батыр йөрәкле икәнненә ышансын.

— Син еланнардан куркасың икән, әйдә икенче сукмактан озатам, — диде Булат.

Аланлыкка чыгып түбә жиргә житкәч, егет аңа кулын сузды:

— Ярый, сау бул!

— Хәзергә хуш...

— Таныш булсак та, исемеңне һаман белмим...

— Асыл мин.

— Бик матур исем! Ә минеке...

— Синеке — Булат! — дип колде кыз.

— Каян белдең?

— Соң теге вакытта Туктар бабаң таныштырды ич: бусы — углым Ярхәм, бусы Булат углан, дип. Ә синең хәтерәң тишек, оныткансың да...

— Онытмадым, бары синең ишеткәнеңне генә белмәдем.

— Безнең өйләр күренә дә инде, сау бул, Булат олан! — диде кыз ярым шаяртып, ярым житди.

— Хуш, Асыл! Асыл кызый...

Кыз күпмедер киткәч каерылып карады. Аның бу эшен көткән Булат:

— Асыл, әйдә тагы очрашабыз! — диде.

— Кайда?

— Шушы урында?

— Аннан кая барабыз?

— Нократ елгасын карарга. Бигрәкләр дә матур ул!

— Матур шул.

...Син үзең матур! — дип уйлады егет, сунардан кайтканда урмандагы чыбык-чабыкка сөртөнә-сөртөнә.

Мөхәббәт аны сукуырайткан иде.

— Кандал шәех! Кандал абзый! Син галим вә шагыйрь кеше. Без озакламый Бүребай кызы гүзәл Асыл белән Нократ елгасын карарга барабыз. Мин анда баргач ул чибәргә сөйләр сүзләремне уйлап карыйм, әмма берсә дә килешле чыкмый. Алла хақы очен, өйрәт миңа матур сүзләр...

Алар шәехнең шалашында утыралар иде. Егетнең хиссиятен шәех яхшы аңлый. Заманында үзе дә гашыйк булып, тилереп йөргән зат ич.

— Сүзләр бар, сүзләр күп. Әмма аларның матур итеп әйтелгәннәре күп түгел. Мәнә тыңла! — Кандал шәех Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» Китабын укып китте.

— Шәп! — диде егет дулкынланып. — Тик мин боларны истә тоталмыйм ич. Мин, шәех-абыз, синең кебек галим түгел лә...

— Ашыкма, — диде Кандал, аның кыскалары да бар өле. Тыңла:

*«Тылсым аның күзе,
Уйнак аның үзе,
Тулган айдыр йөзө,
Яралады жанны».*

— Шәп! — дип кычкырды егет. — Бу сүзләргә мин уйлап йөрдәм ич инде. Килештереп әйтеп кенә булмады.

Кандал шәех Булатка тагы Сөләйман Бакыргани, Әхмәд Ясәви шигырьләрен укыды. Әмма егет боларын да ятлап ала алмады.

— Кандал шәех абыз! Сөз теге Мәхмүд шагыйрь-неке кебек кечкенә генә шигырьне Асылга атап үзегез язгызыз инде.

— Юк! — дип каршы төште шәех. — Кызны мин яратмыйм ич, син яратасың. Шулай булгач, үзең яз ул шигырьне.

— Ничек итеп?

— Нинди матур сүзләр табасың, шуларны жый да куй. Өлгә очен сиңа өнә Мәхмүд Кашгарый шигыре

НИЯЗ ХАЖИӘХМӘТ
1993.

Нияз Хажиев расмнәре

бар. Сунарга баргач, шигырь уйлап йөр! Килештекме?
— Килештек!

Бер ауга барып кайтуга ук Булат Мөхмүднекенә охшаганрак бер нәрсә уйлады. Кандаш шөех абыз аны төзөткөлөгөч, мондыйрак шигырь кисегә килеп чыкты:

*Кигәннөрең нинди асыл!
Калфак-чулпың да асыл.
Исең дә Асыл икән—
Асыл тик сиңа хас ул!*

— Йә, ничек?—диде шөех.

— Шәп!!!—диде егет елмаеп һәм үзенең килеш-сез-көйсез сүзләреннән ниндидер тылсым белән шигырь тууына куанып.

Йорт-жир житештерергә өлгергәнче, Ярмөкәй картны әжәле якасыннан тотты. Ахыргы сулышларын сизгән карт иң элек улы Туктарны чакыртты.

— Углым,—диде ул аңарга,—минем көннәр санаулы, Төңре-Алла җанны бирә дә, ала да. Бабаларың өнә Чулманның теге ягында калдылар. Аларны оңыт-масагыз икән. Рухлары үпкөләп ятмасын. Жиде буын бабасын белмәгән нәселгә җен ияләнәр ди. Андый нәсел барысын да җенгә сата ала: телен дә, илен дә, иманын да, канын да... Шуңа син барып Кандаш шөехкә әйт, миңа ясин чыгарга килсен. Ә аңарчы мин сезгә бабайларның үз язуы¹ белән язган безнең нәсел ага-чы билгесен калдырам. Сез аны соңыннан хөзергә язу² белән күчөртөп эшләрсез...

Ярмөкәй картны гүргә иңдереп, озак кына дога кылганнан соң, Кандаш шөех намазлыкка тезләнеп ирләргә әйтте:

— Мозаккар³! Ил карты Ярмөкәй гүре—күчеп килгән урыныбызда беренче кабердер. Ул үзе күбрәк мәҗүси калып, ислам диненә бик егылмаса да, бу каберне без изге итеп сакларга тиешбез. Ил ул йортлары белән генә түгел, каберләре белән дә ил. Каберләр тапталса, йортлар да тапталачак. Мин аның кабер ташына борынгы мәҗүси бабайлар язуы белән исемен чокып куячакмын. Әмма ул язуга мәкиббән китү ярамастыр. Бездә күптән рәсулебез Мөхөммәд Галәй-һессәләм иленнән килгән язу кулланыла. Безнең халык бервакытта да хәкыйрьлекне⁴ сөймәде. Болгарлар—ирекле халык. Аның килчәк язмышы Аллаһы һәм хак дин ислам белән бәйләнгән. Төркиләр белән бәйләнгән.

Мозаккар! Без тыныч адәмнәр. Кала-салалар салып, жир сөрөп, икмәк үстөрөп яшәдек. Әмма чит күршеләр безнең байлыкларыбызга кызыктылар. Күп вакытлар җиребезгә орыш белән килделәр. Җиребезне таптап, байлыгыбызны талап, ирләребезне үтереп, хатын-кызларыбызны мәсхәрәләп, балаларыбызны әсирлеккә алып киттеләр. Инде менә без яңа тыныч урынга утырдык. Тормышыбыз тынычлык илә куаныч белән барсын дисәк, күршеләр белән дус-тату торыйк!

— Бабабыз, күршебез Болгар Бүребай чирмеш-

¹ рун язуы

² гарәп язуы

³ мозаккар—ирләр

⁴ хәкыйрьлек—мәскенлек, түбәнлек

ләрне җәберли икән,—диде Булат Туктарга.

— Каян ишеттең?

— Асыл әйтте...—диде егет, күзләрен аска төшө-реп.

— Асыл?

— Бүребай кызы...

Әйе, Бүребай бу урыннарда алардан алданрак килеп утырганга, беркемне дә санга сукмады, гел үзенчә яшәде. Ул, гомумән, буйсыну дигән нәрсәне белми иде. Әнә элек-электән бу җирләрдә яшәгән чирмешләрне тагын кыерсыткан.

Беркөнне, чыдар хәлләре калмагач, чирмешләр Туктар карт янына үзләре килделәр:

— И башчы! Имгә китерсәң бу сезнең халаектан булган Бүребайны. Гел безне кыса бит. Болай булса, җавабын бер бирербез...

— Олан, атаң кайда?—дип сорады Туктар Булат-тан.

— Көжә үзәнде Соенчәк анам белән кирпеч сугалар, бабам.

— Ә, теге син кыргый көжә атып алган үзәндеме?

— Шунда! Мин әйттем ич сезгә, анда кирпеч сугар-дай кызыл балчык бар дип...

— Анысын беләм. Биргән булса, көзгә мичле бу-лырбыз. Ә аңарчы Олы сүз бар. Бар, атаңны чакыр, Бүребайларга барабыз.

Нидер сизенгән егет уктап очты.

Әүвәл Туктар Бүребай белән бергә бер сөйләшергә булды. Ул аны оялтырга теләде:

— Азма, Бүребай!

— Мин—Бүре, үземчә яшәргә теләм!—диде теге-се, төкәббер генә.

— Без барыбыз да элек бүрегә табынганбыз... Ак бүрегә...

— Ә безнең нәсел анабыз—Бүре!—диде аңа каршы Бүребай төкәллексезлек белән.

— Акмы яки Кара Бүреме?

— Барыбер түгелмени?

— Юк! Ак белән кара капма-каршы ла!

— Икесе дә Бүре!

Яхшылык белән алдыра алмады ил карты. Югый-сә, Чулманның теге ягында ук үзен аксакал дип, акыл иясә дип йөреләр иде. ич. Кандаш шөехнеке кебек беләме булмаса да. Галимлеккә вакыты аз булды аның. Ил төзәргә: йорт салырга, кирпеч сугарга, чуен коярга оста иде ул.

Инде хөзер Бүребайны үз ягына авыштыру өчен икенче ысул калды. Бу вакытта Ярмөкәй белән Булат та килеп җиткәннәр иде.

— Бүребай, безгә туганлашырга туры килер!

— Без болай да бер халаек, туганнар дияргә бу-ла...

— Мин җан туганлыгы гына түгел, җан туганлыгы турында да өйтәм...

— Оланың Булатка кызым Асылны алыпмы?—дип көлемсерәде Бүребай.

— Нәкъ өстенә бастың!

Бүребайның тиз генә җавап бирәсе килмәде. Дө-рес, бу тирәдә Асылны бирердәй башка болгар егете дә юк. Ә чирмешкә аның кызын бирәсе килми иде. Тиз генә: «Риза!» дисә, бу сүз Бүребайның мин-минлегенә суга. Ә үзе күрә—Булат шәп егет! Асыл өчен менә дигән кияү, эзлөп тә йөрисе юк.

— Катыным Гөлгенә белән киңөшлөшөп карар-мын...—дигән булды ул.

— Уйла!—диде Туктар.—Әгәр бу җирдә дус-тату яшибез дисәк, шулай кирәк!

Бүребай башта чигәсен, аннан башын кашыштыр-

ды, Үз бөясен күтәргә тырышты, Туктарның ялынуын теләде. Теләп тез чүксә, бигрәк тә әйбәт булыр иде дә бит. Тик бу — Туктар, болар тез чүгә торганнардан түгел!

— Ө Булат? — дип сорады ул ниһаять.

— Булат аны ярата! — Егет кып-кызыл булса да, эндәшмәде.

— Бездән башка да очрашканнар, димәк? — диде Бүребай, хәйләле елмаеп, Булатка каш астыннан карап.

— Очрашканнар... — диде Туктар.

— Алай икән, кушылам сүзең, килешәм. Бүренеләр көчле нәсел, бары ярату белән генә тора алалар. Башкача — юк.

— Беләм. Сүзең мин дә кушылам. Минем сүзем бетте. Үземнекен әйттем.

— Мин дә әйттем!

— Димәк, туй?!

— Туй!

1401 нче елны Алтын Урда ханы Туктамыш Болгар илен тагын канга батырды. Аксак Тимердән соң жан керә башлаган авыл-калалар тагын көлгә әйләнде. Шулай елны Чулманны кичеп Нократ буйларына тагын шактый болгарлар агылды. Монда тыныч иде, әнә хан атлылары елганы кичәргә, урман-сазлыкларга керергә һич жәрәт итмиләр.

Туктарлар авылы ишәйде, Бүребайныкы да зурайды. Авылларның исеме юк иде өле. Бер җыенда халык өйтте:

— Нишләп авылыбыз исемсез? Әйдәгез, табыйк!

Кайсыларыдыр:

— Инешебезнең дә исеме юк, диештеләр.

Соңгы сүзгә халык Туктарга бирде:

— Ил агасы әйтсен! Ул монда баш, беренче бу урынга килгән кеше дә ул.

— Ир-атлар! Хатын-чәчбикәләр! — дип башлады Туктар. — Явыз дошманнарыбыздан качып без ошбу жирләргә килеп тукталдык. Безнең кичкән елгабыз Нократ булып, аңа койган инешебез Сөн булып. Инешебезне Сөн дип атау шуннан, без сөн кешеләре, бабаларыбыз шундый ырудан булган. Яшәвен дә монда килгәнче Сөн елгасы буенда яшәдек. Шулай булгач, бабаларыбызга хөрмәт йөзеннән, авылыбызны да Сөн дип атарбыз...

— Шөн! — дип кычкырды шунда 4 яшьлек Тукий.

— Тик кенә тор! — дип йомшак кына артына сугып алды Асыл әнисе. Зурлар сөйләгәндә кысылырга ярмый. Ө Булат әтисе, эчтән генә елмаеп, улы өчен горурлана иде. Бик башлы малай, хәрәф таний инде!

— Бәрәкәлла! — диде Туктар карт, сөйләвеннән берәз туктап торганнан соң! — Бир өле, килен, оланни миңа.

Ул аны күтәрәп алды да, сабийны кочып, сүзен дәвам итте:

— Тәңребез Аллаһы төгәл гонаһсыз сабий авызы белән безгә авылыбыз һәм инешебез исемен төзәтәрәк үзе атап бирде. Шөн! Явызлар таптамасын, дошманнар килмәсен, чит-ятлар күзә тимәсен дип шулай итте ул аны. Хәерле вакытлар булсын! Бүгеннән соң без — Шөн авылы кешеләре! Исемебезне, җисемебезне Ходай кабул итсен.

— Амин! — диде җыелган халык.

Соңгы вакытларда Булат балык тотарга хирысла-

нып киткән иде. Әтисе Ярхәм нигәдер балык яратмый, өле күлдә, өле инештә яисә Нократта югалган улын орышып ташларга да күп сорамый.

— Чукуңның шул балыйгыңа!

— Соң атам, без болгарлар — балыйк арлары ич, икенчеләп әйтсәк, балык кешеләре...

— Кем өйтте ул тузга язмаган сүзләргә?

— Тузга яза торган кеше — Кандал шәех абыз...

— Атам бүген аның каберен зиярат кыла. Үземнең дә хәлем китеп тора, Булат оланга дәш өле, ди. Ө син күлдә балыйк тотып ятасың... Бар бабаң янына, сине көтә ул...

Булат гел эш гаменә күмелгән атасына иярде. Туктар карт тиктомалдан гына шәех каберен зиярат кылып утырмас. Димәк, нидер бар.

Кандал шәех Булат өйләп берничә көн үткәч кинәттән генә үлеп китте. Аны да бабалары Ярмәкәй янына — тау өстенә күмәргә теләгәннәр иде, исән чагында Туктар картка өйтеп калдырган икән:

— Мине инеш буена күмеgez, чишмәдән читтәрәк...

Хәзер авыл халкы чишмәне «Шәех чишмәсе» дип йөртә.

Ил агасы Туктар карт, Булат, Тукий тау башына менделәр.

Моннан карасаң, дөнья үч төбәндәге кебек.

Әнә жөйрәп Нократ агып ята. Ерактарак, көнчыгыш ярында, зәңгәрсу урманга күмелгән текә яр. Кая гына барсаң да, урман, урман, урман. Күе, аралаш, караңгы урманнар. Алар арасында сирәк-мирәк булса да аланлыктар очрый. Нократ елгасының сөзәк ярында һәр яз су керә торган болыннар. Анда әллә нихәтле балык бүленеп кала. Әнә Булат бүген дә беләк бие чуртаннар тотты. Күлне болгаратып... Тездән күлне кара яндырып болгатсаң, чуртан башын калкытып йөзә башлый...

Алар таш куелган кабер янына туктадылар.

— Оланнар! — диде Туктар карт, кабер янына тукталып. — Озакламый мин дә атам юлыннан китәрмен инде.

Шул арада үзе сөзеп-сөзеп өле Булатка, өле Тукийга карады. Тегеләр дөшмәделәр. Авыр сүз иде бу.

Карт дәвам итте:

— Кандал шәехтә безнең нәсел агачыбыз бар иде. Ул аны гарәпчә язуга күчәрермен дигән иде. Сүзен үти алмады, кинәттән генә вафат булды. Алга таба бу язуга укый алырдай галим кеше бер табылып, табылмый калмас, шуңа, Булат олан, каен тузын төрмәгә белән сиңа ышандырып калдырам. Күз карасыдай сакла! Нәселен оныткан — илен саткан ди. Нәселсезләргә дошман тиз бетерә...

Берәз уйланып торгач, тагын болай диде:

— Мин үзем дә нәсел агачыбызны тамырларыннан түгел, төп-көүсәләреннән дә белмим. Шулай да бабамның Әлмәй, аның атасы Колмай икән хәтерлим. Шулай булганда, без җиде буынны беләбез була өле: Колмай — Әлмәй — Ярмәкәй — Туктар — Ярхәм — Булат — Тукий.

— Мин! — диде малай. — Мин Тукий!

— Син, олан, бу исемнәргә онытма, яме!

— Онытмам, бабам!

— Нәсел агачы тузын мин Кандал шәех абыз шыгырләре белән бергә саклармын, — диде Булат.

Алар тагын беркавымга тын калдылар. Болыннарда җемелдәгән күлләргә күз салдылар. Анда бихисап

күп кыргый үрдөклөр йөзө иде. Саташкан ач чуртаннар аларның аякларынан килеп кабарга да күп сорамайлар. Хәтта инеш тугайлыктарында да кыр тавыгы, кыргый үрдөкләр хисапсыз иде.

— Матур яклар!—диде Туктар карт—яшисе дә яшисе иде монда...

— Бай яклар!—диде Булат. Ул хәзер матурлык белән бергә муллыкны да күрә белә иде.—Шәп яклар!

Хак төгалә бу жирләрне чыннан да шулкадәр мәкәммәл итеп яраткан. Боргаланып аккан көмеш елганың кояш нурларында кыйммәтле жөнлек тиреседәй елык-елык килүенә дә ифрат хисләнеп биһуш жиргә аварсың күк. Шә-ә-әп, һай!!!

Ярмәкәй тавына, тирә-якны дошманнардан күзләү өчен, карамча-каланча ясап куйганнар иде. Булат, улы Тукый бик кыстагач, шунда менеп китте. Аларга, бик авырдан булса да, Туктар карт иярде. Ахырда өч ир: бабай, өти, малай, шуннан торып тирә-якны күзәттеләр. Туктар—соңгы тапкыр...

— Бабам!—диде Булат, көнбатышка күрсәтеп.—Без Аксак Тимердән качтык инде. Ә теге якта урыс дигән кавем бик усал ди. Алар эшләп көн күрүне түгел, сугыш белән килеп орышып алган малны артык күрәләр ди.

— Кем әйтте моны?

— Кандаш шәех өйтте.

— Әйе, ул якта андый халык бар, олан,—диде Туктар, авыр сулап.—Әмма сез курыкмагыз. Аларга монда килеп житкәнче Зур Иделне кичәсе бар өле. Кичә калсалар, аларны Казан каласы ук-жәя, сөңге-кылыч белән каршы алыр. Казанны да үтсәләр, ул яугирләрне зур урманнар, сазлыктар, кече сулар каршы алыр. Шуларны кичкән очракта аларны батыр йөрәкле болгарлар ук-жәя, сөңге-кылыч белән каршы алырлар.

— Аз без, бабам!—диде Булат, аның сүзен бүлеп.

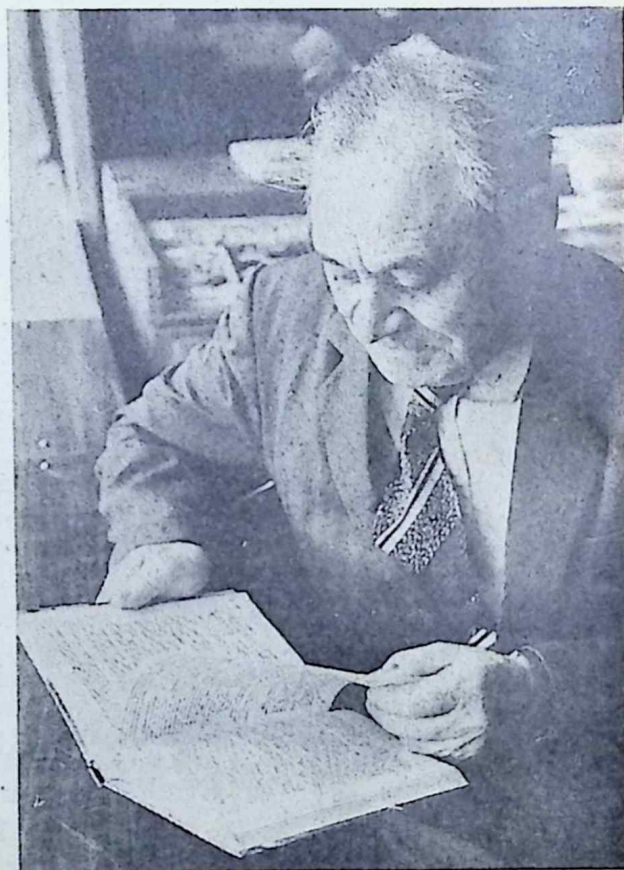
— Юк, без аз түгел. Без, төркиләр, судагы балыктай күп. Урмандагы кырмыскалар кебек, болындагы бал кортлары кебек күп без. Әмма без таркалган, үзара орышлар оештырып ятабыз. Ә бит болгарлар кайчандыр донъяны дер селкеткән Чыңгыз ханның батырлары Сүбәдәй белән Жүбәйне дә жиңгән кешеләр! Әнә татарлар белән бер идек, тагы орыш-талаш китте.

— Инде теге урыс дигәннәре дә кысыклы башласа?

— Сезне Нократ саклар, олан. Сез үзегезне үзегез сакларсыз! Миннән сезгә васыять шул: үзегезнең кем икәнегезне онытмагыз. Шунда без дә онытылмабыз, сез дә югалмассыз!

Ә Нократ акты да акты...

Кави ЛАТЫЙП

Өмет өзим,
донъядан бизмим,
Батып үлмим
хәсрәт диңгезендә.
Минем түземлегем үземдә.
Ә үзем түземлегемдә.
Шундый агай,
шундый сулагай
берүе генә жир йөзөндә...

Өченче кон үлгән идем,
бүген мин исән.
Үтерүчемә
төкереп үтәм.
Ул мине үтерә тора,
ө мин аңа төкерә торам.
Ләкин яшибез икебез дә.
Аның үтерүләре,
минем төкерүләрем,
сузылыр ничә конгә?..

Ялвару-ялынуларга
донья корылган.
Ничек тә кузгалып булмый
бер урыннан.
Диңгез тубыктан димә:
исереккә дә, аекка да
комга терәлгән бер көймә...

Яшимен мин үле илдә,
Үлеләр жырын жырлап,
Үлеләр юлын юллап.
Котылып булмый елап.
Ул ул — миңа кяфер,
ул ул — миңа жиде ят.
Түзеп яшәү,
үлөп яшәү,
жиде бабамнан оят...

Бар хикәят.
Бар өкият.
Аера белү кирәк.
Хикәяттә бер яшә,
өкиятне мең сөйләт.

Карагруһ бер бөндөгә
Төтрөнөп киттем.
Тел очында торган
яман сүз ишеттем.
Үләрбез микәнни?
Әйткән сүзләребез өчен
башларыбыз белән
түләрбез микәнни?
Кем икән соңгы корбан —
соңгы татар?
Белсән каһәр:
андый чакта,
һәр төрә татар —
корылган алтатар!

Ярашу бар,
ярату бар.
Әйткәнемне син отып кал:
ярашу эш итә тезләнеп,
тез белән.
Ярату эш итә яратып,
йөз белән.

Аллага шөкер,
үз аякларым белән,
йөрүм мин өле атлап,
жир таптап.
Шигырьләремне ятлап.
Өлгерермен үлгәң.
Әмма туры килчөк
өч аршын жир бүлгәң,
яшәү өчен түлгәң,
янып торган бер йолдызга,
минем белән бергә, сүнәргә.
Адам кендеге бөйләнгән
Галәм кендегенә,
Аллаһы Тәгалә күңелә киңлегенә...

АРЫСЛАННАР АРАНЫ

ГАСЫР РОМАНЫ

Ләис ЗӨЛКАРНӘЙ

Кара эшләпә

1.

БАЯЗИТТАН соң Лулу үзен бу якты дөньяда озак тотмасын белә иде. Хан үлгәч, жарияләрен дә жирлиләр... жария хәлендә каласы килми. Баязитның сөяргәсә икәннен оныттырасы, тагын аз гына булса да яшисе килә аныч.

• Чыпчыкның өмере бу соңгы өметен дә өзеп куйды.

Лулу Баязитны үтерергә тиеш!

Баш тартсаң, Баязиттан иртәрәк китеп баруың көн кебек ачык.

Бүгөн — Баязит. Иртәгә — ул.

Иртәгә кадәр яшисе бар бит өле...

Шушы уйлар белән Лулу хастаханәгә жыенды: ак халат табып китерделәр. Чыпчык шприц һәм агулы ампула тоттырды, шуларны ни икәнлекләрен дә әйләмичә-шөйләмичә сумкасына тутырды Лулу.

Машинасына ничек утырганын, ничек шөһәр читендәгә хастаханәгә килеп житкәнен, ничек хастаханәгә кереп Баязитның палатасы урнаш-

кан оченче катка менүен дә абайламыйча калды — аның башындагы һәр күзәнәк, бөргөләнә-бөргөләнә, һәлакәттән котылып калу хақында гына уйлый иде.

Кирәкле палатаның ишеге төбәндә ыспай кингән таза бөдәнле бер егет басып торганын күргәч кенә Лулу аңына килгәндәй булды. «Сак куйганнар! Ничек бу кбшникны алдап бүлмәгә үтәргә икән дә исән-имин чыгып шыларга икән?!» Шунда гына ул сумкасына тутырған өй-берләренә исәнә тошерде. Кбшникның күзенә чагылмас очен дүртенче катка күтәрелде, озын коридорның аргы очындагы бөдрәфне эзләп тапты, шунда кереп бикләнде дә плащын салды, ак халатны алып киде; ампуланың очлы башын сындырып шприцка агуны суыртты, буш ампуланы, плащны сумкага салып куйды. Бөдрәф почмагында идән жыештыручының зур көгәзә капчыгы тора иде, сумка шуңа кереп чумды. Лулу көзгә каршына килеп басты: хастаханә буйлап арлы-бирле йөргән шөфкать туташларыннан ул берни белән дә аерылмый. Күзләрендә генә мәнә курку галәмәте бар. Лулу елмайды. Әмма елмаюы иреннәрдә дерелдәп тора. Үлем гали-жөнапләренә елмаямы өллә ул?..

Кулына шприц тоткан «шөфкать туташы» оченче катка төште дә коридорның кояз егет

Ахыры. Башы 7—10 саннарда.

басып торган ягына жыл-жыл атлап китте. Кгбшник берсүзсез үткәреп жибәрер дип уйлаган иде Лулу. Ишек тоткасын каплап баскан егет, шәфкать туташы килеп туктагач та, урыныннан кымшанмады.

— Нәрсә серәеп каттың?! — диде Лулу. — Күрмисеңмени — ач ишекне.

— Анда беркем дә юк, — диде кгбшник һәм «шәфкать туташы»ның күзләренә текәлеп елмайды.

өстөнә бозлы су койгандай булды. Ул болай килеп чыгар дип бер дә уйламаган иде. Кгбшникның тигәнәктәй күзләреннән тизрәк күзләрен яшерде. «Тиле дә инде мин, — дип уйлады ул. — Бу тигәнәк күз монда кереп йөрүче бар шәфкать туташын да биш бармагы кебек белә ич!»

— Авыру кайда? — тавышы ачулы иде.

— Аның кайдалыгын сез белергә тиеш...

— Мин — Черек күлдән килгән врач. Аңладыңмы, Күсәк?!

Егетнең елмаюуы йозеннән качты.

— Миңа беркемне дә кертмәскә кушылган. Өмер бирсәләр, сезне керттермен.

— Күсәк! — Лулу кырт борылды да ашыгып китеп барды.

Туалетта киemen алыштырды, урамга чыгып машинасына кереп утырды. Эшне эшләмичә кире кайтырга ярамый. Инде нишләргә? Көтәргә кирәк. Ишек төбөндә Күсәк көнә-төнә тормас, аңа алмаш килер. Анысы да палатага кертмәсә нишләргә? Лулу сумкасын актара башлады. Ул каләм-пистолет эзли иде. Бармакларына элгеп сумкадан озынча тәймәле, өч жиренә асыл таш беркетелгән чуклы муенса тартып чыгарды. Баязитның дисбесе иде бу. Лулуга соңгы килүендә онытып калдырган иде ул аны. Сицилиядән алып кайткан бу дисбене Баязит үзеннән бер дә калдырмый иде: ул дисбе һәрвакыт аның кулында иде. «Бу гади дисбе түгел, дисбе тартканда мин һәрвакыт кирәкле уйны табам», — дип өйтә торган иде ул.

Лулу дисбе тарта башлады. Сакчыны көпәкөндөз үтереп булмый. Аның өчен төн кирәк. Ярар, аны үтердң дә ди. Палатада икенче сакчы көтеп торса?..

Сак алышынганчы Лулу машинада утырды, Күсәк хастаханәнең арткы ишегеннән чыгып күздән югалгач, өченче катка күтәрелде.

Палатаны Күсәк кебек үк киенгән, Күсәк кебек озын буйлы, Күсәкнеке кебек үк мөрмөр йөзле сакчы саклый иде. «Бу кгбшникларны инкубаторда үрчетелер микән өллә?».

— Гафу итегез, мин — Баязит һидиятуллинның хатыны булам, — дип тезеп китте Лулу. — Дисбесен китерергә кушкан иде ирем.

— Күрештерә алмыйм, ханым. Ул йоклый. Иртәгә Черек күл хастаханәсенә килегез. Бүген төнлә ирегезне шунда күчәрәләр... Дисбене калдырыгыз, үзем тапшырырмын.

— Юк, юк, — Лулу дисбене учына кысты, кабаланып китеп барды.

2.

Лулу алып кайткан хәбәр Чыпчыклар оясын пыр туздырды.

— Идиотны үтерә алмаячагыңны белә

идем, — дип Лулуга сөзеп карады Чыпчык. — Чөнки син аны кызганасың. Хәзергә югал. Соңрак сөйләшермен...

Лулу бүлмәдән чыгып китте.

— Картаны китерегез. Жәтерәк, әрәмтамаклар!

Майор махсус тамгалар белән үзе чуарлаган шәһәр картасын Чыпчыкның өстәленә жәеп салды.

— Идиот Черек күлгә барып житсә — хана. Черек күлләр безне черки урынына да күрмә-ячәк. Алар — тәжрибәле мафия. Ә хәзер, туң-башлар, картага карагыз. Хастаханәдән Черек күлгә төрлө юллар белән барып була. Ләкин барлык юллар да менә бу күпердә кисешә. Аңладыгызмы нишләргә кирәклекең?

Хирург тел шартлатты.

— Дөрес, — диде хужа. — Ә шәһәрнең бу иң зур күперен тел шартлатып кына күккә очырып булмый. Хирург! Хәзер үк Каенлыктагы хәрби складларга чап. Прапор Пузьконы эзләп тап. Ул атом бомбасы да биреп жибәрә ала.

3.

Лулуны Чыпчык төн уртасында гына чакырып алды.

— Шушы төндә Идиотыңның көле күккә оча, — диде ул йокылы тавыш белән. — Син аның күлгәсә идең. Ә күккә ашкан адәмнәрнең күлгәләре белән ни булганын беләсездер. Бар, күземә башка күренмә...

— Зиннур Хөснияры табып бирегез миңа! — диде «Идел»нең баш мөхәррире Фәиз Зөлкарнәй. — Вакыты чыкты егетнең!

Чыннан да, романның ахырын жирәбә буенча Зиннур Хөснияр язарга тиеш иде. Язган дип ишеттек. Баш әйләнгәч булды, малай, дип мактанып та йөргән икән.

Зиннурны Ләбиб Лерон белән эзли чыктык. Баксаң, редакциясенә (Зиннур — «Салават күперә»нең баш мөхәррире) машина алган икән. Машинаның да өле ниндие. Шкап (Зиннурның кушаматы) кадәр шкап сыярлык пикап! Менә хәзер шул машинада көнә-төнә йөри икән ул. Эшендә, өендә, дачасында, авылында да коерыгын тотта алмагач, Казан урамнарына чыгып киттек. Кырык тапкыр безнең яннан узып китте — кул күтәрсәк тө, юлына аркылы төшсәк тө, хәтта юлга ятып карасак та — барыбер туктамады...

— Машина астында калып үләр хәл юк, — диде Ләбиб. — Зиннур урынына Ркаилне генә табып бирик мөллә? Беренчедән, ул Зиннурга бик тө охшаган, икенчедән, машинасы юк.

«Баязит... Баязит... — йөзә буйлап сызылып яшә ага. Каршыга килүче төнгә машиналарга чак-чак бәрелми бара ул. — Баязит... Бу дөньяда мине яраткан бердәнбер кешем. Син мине яраткан саен мин сине саттым. Син мине мәңгә гафу итмәячәксез. Баязит... Сиңа бер яхшылык эшләп үлсәм килә...»

Лулу Баязитны юлның кайсы өлешендә үтерәчәкләрен кара исәп белән үзә белде. Ерак

калмады инде — әнә ул күпер. Күпернең урта турысында, юл читендә зур бөркәүле машина туктаган. Уты-мазары күренми. Күпер уртасында төнгелеккә калдырылган машина...

Күпернең каршы ягындагы калкулыктан берәм-берәм бу якка таба килүче машиналарның ут көлтөлөрә күренде. Баязитлар!

Лулу да, калкулыктан төшөп килүче әлегә төркем дә күпердән бер чама аралыкта иде. Лулу газга басты. Тизрәк, тизрәк. Күпергә беренче булып керергә — тегеләрне күпергә кертмәскә кирәк!

Лулуның машинасы жан-фәрман үкереп, калтыранып күпергә килеп кәргәндә, каршы яктагылар да күпергә житеп маташа иде. Аһ, өлгерә алмады Лулу. Күпер уртасында гына очрашачаклар. Ә ул урында аларны туктатырга һич тә ярамый.

Лулу жан көченә тормозга басты, каршы як юлга рульне борды. Исәбе буенча машина әйләнеп китергә, күпер читенә барып сыланырга, аратааларны жимереп, аска очарга тиеш иде. Бу хәлне күрәп күпергә кермәсләр, дип уйлаган иде ул.

4.

Төн житкәч, хәрби склад белән авыл кибете арасынан башка юл күрмәгән, төгөрмөчәннән алып түбәсенә кадәр пычракка баткан «Урал» шәһәрнең иң зур, иң матур күперенең уртасына кереп туктады.

Машинадан, ашыкмый гына, зәңгәр погонлы офицер һәм солдат төште.

Солдат арт көпчәкләрнең тынын жибәрә-жибәрә:

— Падло, падло! — дип сүгенде. — Иптәш, майор! Көпчәкләр тагын жибәргән.

— Яхшы, солдат Хирург, яхшы...

Шәһәрнең иң зур күперен шартлату Майор белән Хирургка ышанып тапшырылган иде.

Хирург прапорщик Пузькодан егерме авиабомба, ерактан идарә ителә торган шартлаткыч алып, шуларны прапорщикның арагыга йөрер өчен генә тоткан Урал машинасына тояп кайтты.

Күпер янындагы агачлы калкулыктан тирә-як уч төбәндәге кебек күренә иде. Майор белән Хирург агачка сөялеп көтә башладылар.

— Шәп нәрсә! — Хирург Майор кулындагы идарә тартмасына ымлады. — Складта эчеп ятып та Казан кадәр Казанны шартлатып була икән моның белән. Пузько шулай ди.

— Киләләр! — Майор төмәкесен чиртеп жибәрде.

Ркаилне «Сарман» кафесында эзләп таптык. «Урыс кышын озату» исемле шигырьләр китабы чыккан икән. Гонорар итеп алган 100 меңен урыс кышын озаткан кебек бөйрәм-сөйрәмләп озаттык. Шигырь язып кына, хәтта гасыр романы ижат итеп кенә дә жан асрап булмасын аңлаган ахры Ркаил, икенче конне үк, урыс кышы житкәнче дип, шабашкага чыгып киткән, Татарстанның ерак бер төбәгендә дуңгыз фермасы салып ята ди әнә...

Машиналар төркеме күпергә керәм дигәндә генә, каршы яктан ыжгырып килүче «девятка»

күпер өстендә баш әйләнгәч борылыш ясады, ни гажәп, әйләнмәдә дә, күпер читенә барып сыланмады да, яман чинап, 180 градуска борылды да сүндә ул. Пистолет тотып машинадан атылып чыккан хатынны, ерак булса да, Хирург тиз таныды: ул аның апасы иде.

— Ах, анаңны, эшне харап итә бит бу, — дип угаланды ул.

— Туктагыз! Тук-та-гыз! — дип кычкыра-кычкыра хатын күпергә кереп баручы машиналарга таба йогерде.

Машинадагылар, хатынның кычкыруын ишетмәгәндәй, һаман килүләрендә булдылар.

Менә хатын туктады. Аякларын аера, чүгәли төшөп, төркем башындагы машинага ата башлады.

— Нишли ул жүләр?

— Пистолет белән Черек күлне жиңмәкче була?

Хирург апасын аklarга тырыша иде.

Төркем алдыннан килүче машина тизлеген арттырды гына, инде таптап үтә дигәндә, Лулу читкә барып төште.

— Күз алдында изделәр! Бетерделәр, — дип үкерде Хирург. Майорның кулынан идарә тартмасын тартып алды, төймәләргә басты.

Бу мизгелдә Баязитны алып баручы бронетранспортер, юл читендә аунап яткан Лулу өстенә сазлы су чәчрәтеп үтеп бара иде...

Мизгел узды.

Әмма күпер шартламады.

Хирург кабат төймәгә басты.

Бу мизгелдә юеш, пычрак таш өстендә куырылып яткан Лулу исән иде әле, колакларын каплады, күзләрен чытырдатып йомды — хәзер доньяның асты-өскә килчәген тоя иде ул.

Әмма шартлау ишетелмәде.

Бронетранспортер күпердән чыгып китте.

Майор, бүртенеп, Хирургның якасына ябышты.

— Нәрсә алып кайттың син?! Шәп нәрсә, имеш. — Хирургның кулынан тартманы тартып алды, селтәненеп торып ыргытты.

Шулчак күпер өстендә кояш кабынган төсле булды, бар тирә-як өйлә вакытындагы кебек күзгә чагып яктырып алды, берәздән коточкыч гөрселдәү авазы, колакларны томалап, башларны исәнгәртте, төгөрәп килгән һава дулкыны агачларны ияртеп китмәк булып бөкте.

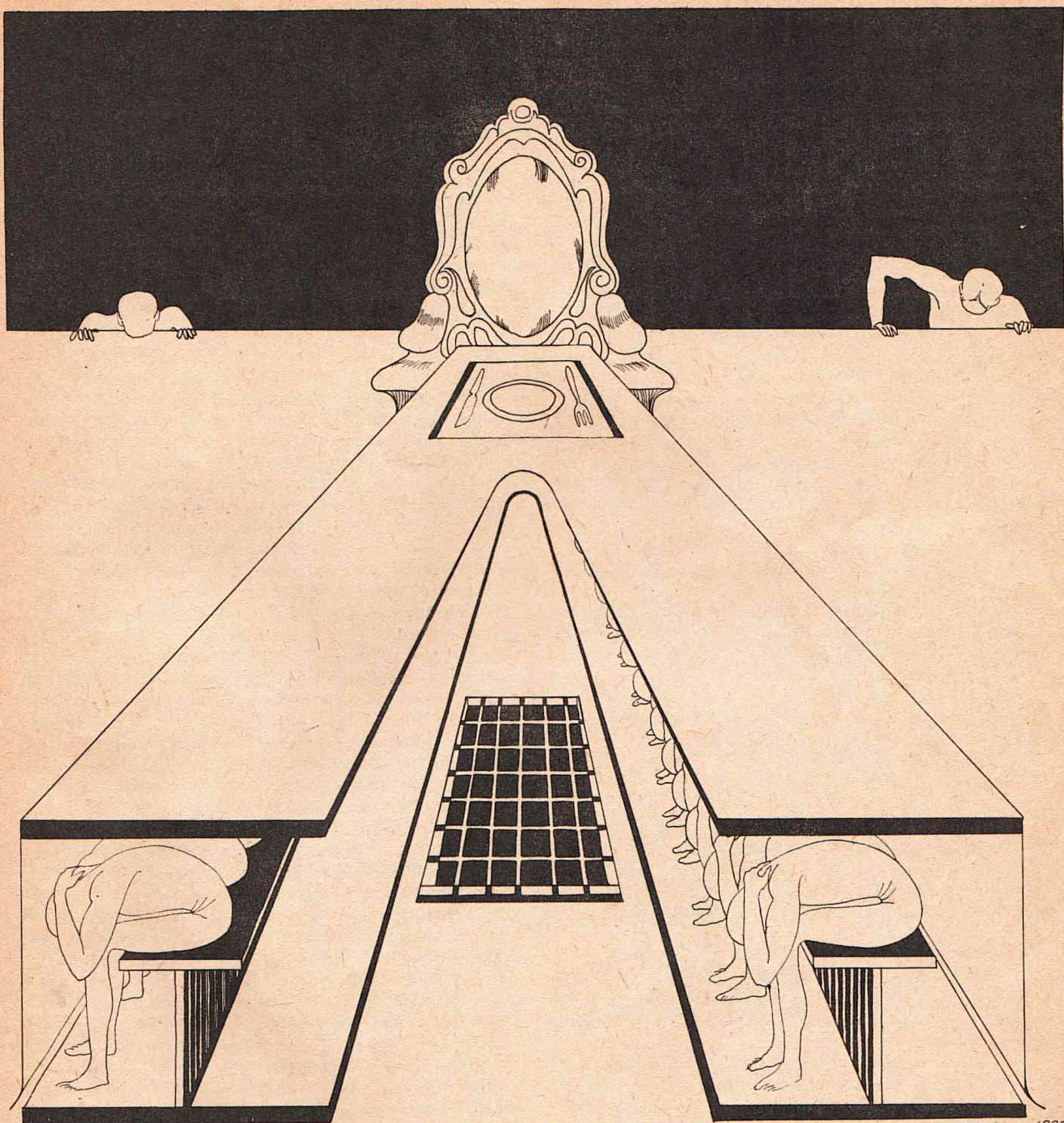
Майор да, Хирург та авызларын ачып катып калганнар иде. Аларның гомерләрендә дә мондый шартлау күргәннәре юк иде әле. Ниһаят, күпер калдыклары су өсләренә, яр буйларына коелып бетте, тузан басылды — кара упкын булып яткан елганың теге ягындагы машиналар, «ни булды бу» дигәндәй, аптырап туктап калганнар иде.

— Аһ, аздан гына өлгермәдем, — дип иңрәде Майор. — Күптән ыргытасым калган.

Шулчак гажәп хәл булды: машиналар төркеме уртасында торучы бронетранспортер өстендә голт итеп ут кабынды, гөрселдәү ишетелде. Машиналардан кешеләр тараканнар кебек коелды. БТР тирәсендә чабыша башладылар, әмма берсе дә дөрлөп янган машинага якын килә алмады...

Хирург жиңел сулап куйды:

— Әйттем бит мин сиңа: шәп нәрсә ул, дип!

Asia 1990.

Асия Межіпова ресеме

5.

Иртәнге гәжиттә некролог күргәч, Чыпчыкның йөзе балкып китте. Баязитның зур рәсеме симез кара тасма белән уратып алынган иде.

«...халык бәхетә өчен алны-ялны белми көрешүче...»

— Хатынын да яклай алмады!

«...Илһамланып, жиң сызганып эшләгән вақытында...»

— Карт ишәк кебек сөйрәлгәндә...

«...Фажигалә төстә...»

— Лаеклы төстә!

Некрологтан соң куелган исемнәр тезмәсә бик озын иде. Президент, шул тирәдәгеләр, министрлар, иҗат берлеге рәисләре һәм... Италиянең Татарстан җөмһүриятендәге вәкиле синьор Катрани...

— Катрани... Катани...

Телефон шылтырады.

— Воробьевмы? Синьор Катраниның секретаре борчый сезне.

Чыпчыкның иягә салынып төште.

— Татарстанның ике ел элек интерполга һәм интермафиягә өгъза булып кергәнә мөғлүмдер инде сезгә?

— Әйе, әйе...

— Оешмагыз ике ел өчен дә ясак түләмәгән.

— Нинди ясак?!

— Сөз Сицилиядәгә үзәккә нефтькә бай җөмһүриятнең бер оешмасы буларак миллион доллар күләмдә алтынлата ясак түләргә тиеш.

— Каян алым мин аны?

— Анысы сезнең эш. Ясакны көндәзгә сәгать 12 дә «Тавыш капкасы»на туктаган «Мерседес» машинасына тапшырырга. Чао!

Трубканы куйдылар.

Ни булды инде бу?

Ләбиб Ләбибич!

Шул гына!

Иртән некрологны укыган. Үзенең кулы Баязитка җитмәгәнә эчә пошкан. Италия вәкиленең исеме дә, әлбәттә, укымый калмаган инде ул. Җитмәсә, борын төбөндә — разборка.

— Майор!

Ишәктән ашыгып Майор килеп керде.

— Егетләреңне җый. Өч порция бәрәңгә ашат.— Чыпчык сәгатенә карады.— Ике сәгаттән кулыңдагы дипломатны бәдрәфтә тутырган булыгыз.

Көндәзгә сәгать 12 дә Майор өч егеткә белән «Тавыш капкасы» янына килеп туктады. «Мерседес» урынында иде.

Дипломат девяткадан «Мерседес»ка күчте.

...Ун минуттан Чыпчыкның бүлмәсенә кара эшләпәле өзмәвердәй егетләр бәрәңгә керде. Чыпчык өстәл яныннан кузгалырга да өлгерми калды.

— Кем җибәрде сезне?

— Катрани. Сине сыйларга кушты.

Чигәгә пистолет терәп торган егет Чыпчыкның түш кесәсеннән кулъяулык алды һәм алъяпма итеп аның изүенә тыкты.

Дипломатны Чыпчыкның алдына китереп куйдылар.

— Ач һәм аша!

— Юк!!! — Воробьев сикереп торды.

Урынына тиз утыртылар...

— Ә менә монысын синьор сиңа күчтөнәч итеп җибәрде.— Егетләрнең берсе өстәлгә кырлы шешә куйды.— Италия Амареттосы. Катрани үзе эшләгән шәраб.

— Ач һәм эч!

Воробьев шешәне ачты да бөркелеп чыккан искә йөзән чытты. Шәрабны Катрани чыннан да үзе эшләгән иде, ахры...

6.

Воробьев белән булган хәл Ләбиб Ләбибичкә сәгатендә үк барып җитте. Чыпчыкның мондый хурлыклы хәлгә таруы һәм бар байлыгын ясак итеп түләргә мәҗбүр булуы аның өчен соенеч иде, әлбәттә. Соенеченә чыдый алмагач, телефонга үрелде.

— Воробьевмы? Туалетка эләктем дип торам... Бук ашап, сидек эчкәч, шөптәре сиңәкә, ә? Нәрсә, Ушачида очрашабызмы соң? Кемгә бирәм дисең? Интермафия вәкиленә?.. Әйе, тыңлыйм... Нинди ясак? Каян табым мин андый... Туктагыз өле, тукта...

Телефонны куйдылар.

Ләбиб Ләбибичнең өле яңа гына соенечтән алынып торган пеләше кар кебек агарды. Салкын тир белән типчелде. «Үз башыма шылтыраттым...» — дип мыгырдады ул. Хәлсезләнеп, көнәфиенә утырды, телефон трубкасы кулыннан шуып иденгә төште.

Сицилия мафиясә Ләбиб Ләбибичтән беләзек таптыра иде.

Баязит һәлак булгач, беләзек вакыйгасының соңгы шаһиты да китте, дип куанган иде Ләбиб Ләбибич. Сицилия мафиясә барсын да күрәп, ишетеп, беләп тора икән ләбәсә!

Иң яхшысы үз кулым белән илтеп бирү!

Ләбиб Ләбибич, төрбиячә хатынга Зөлхәбирәне сакларга кушып, Ябалак, Дулла, Чана белән бергә шәһәр читендәгә чүплеккә

Чүплеккә килеп туктаган «Фиат»ны күрәп, иске-москы, чүп-чар арасында казынган хәерчеләр тураеп бастылар, машинадан чыккан затлы киёмле дүрт ир, көрәкләр тотып, чүп-чар оясының калкулыклары артына кереп югалды.

Сан Санычка охшаган карт бер бомж янәшәдә тишек көпчәк күтәрәп торган алама киёмле яшь егеткә эндәшсә итте:

— Әйттем бит, чүплек ул — хәзинә, дип. Әйттем бит! Тырышып эзлә, энәкәш. Тырышып эзләсәң, өнә алар кебек син дә чүплеккә «Фиат» белән генә килерсең. Юлда туктап мине утыртырсың түлкә. Утыртырсың... — Тешсез авызын җыялмыйча, карт бик озак кеткәлдәдә өле шулай.

Тау-тау калкулыкларны урый-урый, шактый баргач, дүрт ир чүплекнең ачык бер җиренә җитте.

— Чокырны зуррак казыгыз! — диде Ләбиб Ләбибич. Бүген төнлә кирәге чыгар...

Чүплектәгә беләзекне казып алгач, «Фиат» татар зиратына юнелде.

Ясак җыючылар төп аллеяның уң ягында яңа казылган кабер янында көтәләр.

Машинадан төшеп, зират буйлап киттеләр. Билгеләнгән урында бик күп кеше кайнаша иде. Ябалак өлгә кешеләр арасында Хирург белән Майорны танып алды, Ләбиб Ләбибичнең җиңнән тартты:

— Чыпчыкныкылар! Алдадылар безне!
— Шым. Алар Баязитның сөяркөсен жирли-
ләр.

Аллея буйлап килеп кабергә терәлеп үк тук-
таган «Мерседес»та оч кара эшләне утыра иде.

— Әнә алар.

— Тапканнар урын.

Күзен генә калдырып йөзөнә кара ефәк ура-
ган тагын бер кара эшләне кабергә бер уч туф-
рак атты да «Мерседес»ка барып утырды...

Кулына торгәк тоткан Ләбиб Ләбибич маши-
нага ышкыла язып узганда, төрөздән йөнтөс
кул тырпаеп чыкты да төргәкне тартып алды.
Машина кузгалып китте.

Ләбиб Ләбибичнең төргәкне тартып алган ку-
лыны кайчандыр күргәнә бар иде шикелле...

7.

Караңгы тошкәч, Ләбиб Ләбибич Зөлхәбирә-
нең кул-аягын бөйләп, авызын томалап, «Фиат»
машинасына салырга кушты.

Эшне төгәлләп, машинага утырдылар.

— Чүплеккә! — диде Ләбиб Ләбибич.

«Фиат» кузгалырга өлгөрмәдә — алдан да
арттан да машиналар килеп туктады. Алардан
кара эшлөпөлеләр атылып чыкты. «Фиат»тагы-
лар коралга тотынды.

— Шаярмагыз! — дип жикерде Ләбиб Ләби-
бич егетләренә. — Сицилия мафиясе бу.

«Фиат»тагыларны жиптерәтеп чыгардылар.
Йөзләре белән машинага каплап, аякларын аер-
тып бастыра-бастыра тезделәр дә чалбар балак-
ларыннан алып якаларына кадәр тентеделәр.

Кемдер Ләбиб Ләбибичнең якасыннан умы-
рып тотты.

— Белөзегең — ялган белөзек!

Каты нәрсә белән муен тамырына кундыр-
дылар: Ләбиб Ләбибич гөрселдәп тезләренә чүк-
те. «Ялган! Ялган!» — дигән сүзләр аның колак-
ларында шаулап торды. Икенче бер сүз ирексез-
дән аның теленә кереп тулышты.

Башын күтәрәп, каршыда басып торучының
йөзөнә карарга тырышты. Ләбиб зиратта күргән
кара ефәкле чырай иде ул.

— Баязит... Баязит... Баязит кына алыштыр-
ган белөзекне! — дип такмаклады Ләбиб Ләби-
бич.

Кара ефәкле чырай шаркылдап көлдә дә,
шып туктап, күмер күзләрен текәде.

— Зөлхәбирә кайда?

— Сөз кем соң?.. Кайдан барысын да белө-
сөз?.. Әнә машинада...

Кара эшлөпөлеләр «Фиат» артын ачтылар,
кул-аягы бөйлөнгән хатынны күтәрәп алдылар,
жиргә бастырдылар.

— Шушып барып ул хатыннан гафу сора.
Гафу итмәсә, башка бер вакытта да аягүрә баса-
лмассың.

«Фиат» янында белөзекләрен уа-уа күшегеп
торган ярым ялангач хатын каршына Ләбиб Лә-
бибич юеш көзгә асфальттан шуышып килде.

— Зөлхәбирә, — диде ул калтыранган өмет-
сөз тавышы белән. — Мин сине Чыпчык тырна-
гыннан коткардым. Донъя тынычланганчы дип
өемдә саклап тоттым. Кичер мине, Зөлхәбирә.

Зөлхәбирәнең инде ничә төүлек өенә кайт-
каны юк. Ләбиб Ләбибичкә карап та тормастан:

— Кичерәм, кичерәм... — диде ул. Аның күз-

ләрә кара ефәкле чырайда иде.

Ләбиб Ләбибичне тартып торгыздылар. Узган
ай гына Париждан алып кайткан аксыл костюм-
чалбары Казан тегү фабрикасында эшлөнгән
иштөшлөрөнә охшап калган иде. Кара ефәкле
чырай Ләбиб Ләбибичнең маңгаена пирчәткәле
бармагы белән төртте:

— Бу хатынны хөзәр үк өенә илтеп куй.
Син — бүгеннән аның тугры хезмәтчесе.

Романның ахырын бәлки язышыр дип Ра-
вил Сабырга — «Татарстан яшьләре» гәжи-
тенә киттек. «Ул мондасын монда, тик
монда юк», — диде Исмәгыйль Шәрәфи.

— Әнә бит ботинкасы, — диде Ләбиб,
остәл астына ымлап.

— Ну и что? — диде Исмәгыйль. — Боти-
нкасы монда, наские 14 нче камта.

Баскыч буйлап йөгереп матбугат йор-
тының түбәсенә менеп киттек.

— Әнә чалбар балагы да күренә ич, —
диде Ләбиб, күккә төртеп.

Балактан тартырга дип сикереп тө ка-
радык — буй жиптөдө. Тамактар ярылганчы
«Сабыр! Сабыр!» дип кычкырып та кара-
дык — ишеттөдө.

— 19 яшендә «Гасыр романы» яздырып
харап иткәнбөз малайны, — диде Ләбиб. —
Башы күккә тигән...

...«Фиат» кузгалып китте. Рульдә — Ләбиб Лә-
бибич. Арткы утыргычта үз-үзен кочаклап утыр-
ган Зөлхәбирәгә көзгедән карап-карап ала. Мө-
нә күзләре очрашты. Ләбиб Ләбибич елмаерга
тырышты.

Зөлхәбирә күзләрен башка күтөртмөдө. Бала-
лары исән-сау микән? Нишләп кенә беттеләр
икән ялгыз башлары? Айрат белән Айдарын күз
алдына китердө. Мөнә өтиләрә дә пөйда булды.
Кулында дисбөсе булмагач, эшлөпөсен тоткан
да дисбөдөй әйлөндөрөп төрә... «Аның хөле ни-
чөк икән? Кайсы хастаханөдө ята икән?.. Бары-
быз да тизрөк өйгә жыелсак иде. Бөхөтнең нәр-
сө икөнөн беләм индө мин».

«Фиат» Зөлхәбирәләрнең подьезды төбөнә
килеп туктады.

— Зөлхәбирә ханым, иртөгә сөзнө алырга
иртөнгө 9 да килөргөдөр индө.

— Нигө тагын?!

— Сөгәть унда Баязитның жөназасы...

8.

Сицилия мафиясеннән килгән вөкил икө кон-
эчөдө Татарстан жөмһүриятендөгө барлык ма-
фия төркемнөрөннән ясак жыөп чыкса да, ул
эрө кошны өлө бер генә «шеф»ның да, бер генә
«бос»ның да үз күзө белән күргөнө юк иде.
Интермафия вөкилө Баязитны жирлөргә килө
икөн, дигөн хөбөр бер шөһөрдөн икөнчө шөһө-
ргө, бер районнан икөнчөсөнө күчөп, жөмһүрият-
не минут эчөдө урап чыкты. Тирө-як рөспуб-
ликалардан да ясак жыярга өлгөргөн иде итали-
ялы, хөбөр чиклөр аша үтөп, Идөл буйларын,
Урал тауларын, Казахь далаларын да сөгәть
эчөдө урап кайтты. Хөбөр алу белән, ясак түлө-
үчөлөр затлы машиналарга төялөп, хөллөрөклө-
рө шөхси самолет-вертолетларга утырып, интер-
мафия вөкилөн күрөп кайтырга, аңа баш ияргө
дип юлга кузгалдылар.

Баязит жирләнәсе урыс зираты иртенге алтыда ук күн куртка кигән итлөч ирләр белән тула башлаган иде. Жирләү вакыты якынайган саен зиратка агылучылар саны артканнан-арта барды. Бу гавам арасында бала-чага, хатын-кыз, карт-коры булмаганга күрә, зират капкасы тирәсендәгә этеш-төртеш, тавыш-тыңсыз, әмма аяусыз булды. Корсагына пычак кадалган, башы ярылган, маңгайларын кургашын тишкән мөетләр зират коймасының ике ягында да житәрлек аунап калды.

Ниһаять, сәгать ун тулды. Мөскөүдән чакырылган ОМОНчылар көрәк, автомат сапларын уйната-уйната көч-хөл белән ясаган тар коридор буйлап президентның лимузины зиратка узды.

Лимузиннан президент һәм аның хатыны чыкты. Аларны кара эшләпәле егетләр урап алды, салмак кына жәназа буласы урынга атладылар. Галәмәт зур итеп казылган кабер янында Баязитның хатыны, ике баласы һәм Ләбиб Ләбибич басып тора иде. Президент малайларның башыннан сыйпады, хатыны аркаларыннан сөйдө. Президент тол хатынның кулларына кагылып тирән кайгысын уртаклашты, Баязитның туган-мазары дип уйлап, Ләбиб Ләбибичнең дә кулын кысты.

— Бирешмәгез, бирешмәгез...—дип кабатлады президент.

Президент ни эшләсә шуны эшләп килгән хатыны Ләбиб Ләбибичкә дә кулын сузды. Ләбиб Ләбибичкә өллә ни булды шунда, кул бирәсе урында тораташтай катты да калды.

Президент хатынының беләгендә Дәүләт музеедан Ләбиб Ләбибич урлап чыккан беләзек

жемелди иде...

Шулай итеп, мәшһүр гасыр романын төгәлләргә бер төркем язучыдан икесе генә калды.

— Син башладың, син төгәллә,—дидем Ләбибкә.

— Син уртасын яздың, урта ахырга якынрак, өйдә үзең маташ инде шунда.

Шулчак без сөйләшеп утырган бүлмәгә күтөрмә якалы кара плащ кигән берөвү килеп керде.

— Мин—Баязиттан,—диде ул карлыккан тавыш белән.

Аркадан салкын үрмөкчләр йөгәрде: романдагы уйдырма геройлар дөньяга күчмәгәндер бит инде...

— Баязит. жиңеп чыгарга тиеш,—диде күтөрмә яка.—Башка төрле язсагыз—сезгә хана.

— Иҗат иреге...—дип сүз башлады Ләбиб.

— Ирек бездә,—дип бүлдердә төксә егет.—Өйбәт язсагыз—монда ыштан тудырып утырмассыз... Шылдымы?!

Күктә вертолетлар күренде.

Баязитны Черек күл хастаханәсенә илтүче бронетранспортер соңгы тимеренә кадр янганга күрә һәм Баязит һидиятуллинның жәсадын табу мөмкин булмаганга, янган тимер-томырны һәм көлне, өр-яңа БТРга тутырып, ишек-тишекләрен эретеп ябыштырып, көпчөкләрен салдырып бер дигән табут ясаганнар иде.

Әлеге вертолетлар шул табутны Черек күл

Гасыр романының бөек тәржемәчесе

Фаяз Фәйзов—сабый яшендәгә «Идел» журналының аксакалы. Совет ыштанын туздырып йөргән чагында ук ул—«авылга, бабайга», ягъни КПССның Үзек Комитетына татар яшьләре өчен журнал сорап хат язган кешеләрнең берсе.

Фаяз Фәйз (шул ук Фәйзов, кычкырып торган чалымнары юк, йоклаганда да күзлек киеп йоклый, кыяфәте зыялы бандитка охшаса да, бер тапкыр да хөкемгә тартылмаган. Тьфү! Тьфү!!

Тьфү!!!)—гасыр романын урысчага тәржемә итүче егет. Соңгы көннәрдә ул, өендә бикләнәп, инглиз, алман, испан, француз һәм нәм-нәм кабиләсе телләрен өйрәнәп ята. Исәбе: «Арысланнар араны»н шул телләргә тәржемә итеп, Лондонда, Парижда, Мадридта, Вашингтонда һәм Африка джунглиларындагы Кых-Мых авылында аерым китап итеп бастыру. Шулай итеп, жәмәгать, «гасыр романы» дөнья романына өйләнәчөк!

ягыннан кочкә-кочкә күтәрәп киләләр иде.

Жилләре белән зират агачларын ия-ия, тавышлары белән чиркәү манарасындагы каргаларны туздыра-туздыра, ике вертолет кызыл постау белән тышланган табутны кабер чокырына төшерде.

Вертолетлар күтәреләп, тавышлары тынчач, президент сүз алыр дип котә башладылар.

Әмма президент дөшмөдә.

Президент та котә иде.

Тагын вертолет тавышы ишетелде.

Президент эшләпәсен тотып күккә карап тора башлады. Башкалар да дөррәү күккә төкәлдә.

Вертолет табут өстенә тоште.

Йомры ишектә ефәк белән күзен генә капдырып битен каплаган кара эшләпә күренде. Зират гөж итте. Кемдер кул чапты. Кемдер шарт та шорт күккә атты.

Президент елмаеп, кочак жәеп каршы алды кара эшләпәнә.

Вертолет күздән югалгач, мәрсия сөйләүләр китте.

Башта ижат берлекләре рәисләре сүз алды. Араларында иң озыны алга чыгып басты.

— Татар халкының атаклы улы Баязит Хөббетдинович һидиятуллинның фажигале үлемә хәбәрән ишеткәч, Төркиядәге визитымны озеп кайттым. Иртөгә тагын китәм. Тугры эшеңне дөвам итәрбез, Баязит дус.

— Баязит халык бөхетә очен көрөште. Аның БТР да янып үлүе дә көрөшчә икәнәнә бер дәлил...—дип сөйләде журналистлар рәисе. Ул Мамадышта командировкада озак ятып күп нәрәсәләрдән хәбәрдар түгел иде ахры.

Шулай бик күпләр сөйләде.

Ахырда Президент:

— Мин барыгызга да кушылам,—дип жөплөп куйды.—Хәзер сүзнә Татарстан жөмһүриятенә Италиядән вәкил булып килгән Катрани иптөшкә бирәм, ни очен чөнки Баязитны ул да белә икән.

Катрани эшләпәсен салып кулына тотты. Күн куртка кигән гавамны озак кына күздән кичерде. Моңарчы шаулашып торган кешеләр шым булды. Зиратта яфрак өзәлеп төшкән тавыш та ишетелми иде. Менә ул, кабынып-кабынып, ят телдә сойли башлады.

Төржемөчә дә телгә килде.

— Баязит Сицилиягә килгәч: бездәгә кешеләр—һәрберсә хезинә, әмма аларны тормыш баскан, аларны гамь-мөшөкать, ыгы-зыгы, ыбыр-чыбыр күмеп киткән, дип өйткән иде. Аларны актарып, казып алырга кирәк дигән иде.

Ә бүген менә Татарстанның зур хезинәсен—Баязитны жирлибез...

Бу дөнья—аран, дип тө өйткән иде дустым. Без шул арандагы арысланнар дигән иде.

Баязит араннан чыкты.

Баязит—иректә!..

Зөлхәбирә бу сүзләргә ишетмәдә. Катраниның кара эшләпәнә дисбә кебек өйләндөргән йөнтөс кулына карап ул өнсез тора иде.

Бетте.

Нөктәләр

Сиңа гөзер кылсалар (үгенсәләр)—кабул кыл, сиңа әдәп өйрәтсәләр—камил зиһенсәңне куеп өйрән. Әдәп һәм гыйлем өйрәтүчә булып та, аннан өйрәнмәү—хайванлыктыр. Һәм әгәр кеше башка берәүнең гөзерен кабул кылмаса—шайтанлыктыр.

Акыллы кеше ике төрлә кешегә борчылыр: берсә—кеше зирәк, сәләтлә һәм үткен булып, әдәп вә гыйлем, һөнәр вә кәсеп кылмаса, икенчә—һич сәләтә һәм зиһенә булмаган кеше мөшкел мәсьәләләр һәм мөшкел эшләргә керешсә.

Сәләтлә кешенә тәрбия кыл, сәләтсезнә тәрбия кылма. Сәләтленә тәрбия кылмау начардыр, сәләтсезнә тәрбия кылу наданлыктыр.

Кайчан сиңа дөнья йөзеннән миһнәт һәм мөшәкать пәйда булса, түзү һәм Аллаһы Тәгаләгә ялвару тиештер. Һәркем дөньяның әдәп бирүе һәм өйрәтүе белән әдәплә булмаса һәм өйрәнмәсә, дөрес юлны тотып, яхшы булмаса—ахирәт газабына дучар булыр.

Дөнья рәхәтә һәм ниһәмәтә яшен яктысы шикеллә—тотрыксыздыр, дөнья миһнәтә болыт шикеллә—озак тормыйдыр, мәңгә түгелдер. Дөнья ниһәмәтенә артык мәхәббәт куеп, ахирәтне онытып, артык шатланып һәм кайгы килгәндә бик хафаланып, артык борчылу хак динлә мөәммин кешегә лаек түгелдер.

Нөктәләргә

Нәжип ИСМӘГҮЙЛЬ-НӘКЪКАШ
әзерләде.

Ярсулы мәл

Намус, бурыч төшенчәсе бетсә,
Кеше — жинаятчы...
Шулай түгелмени? —
Әйтче бер сүз.
Бер генә сүз әйтче?!

Кешә йөзә нәрсә булыр иде
Калса кашсыз, күзсез...
Намус, бурыч нәкъ шул
түгелмени? —
Әйтче бары бер сүз.

Әйтче бер сүз,
Хәтта сүз кирәкми.
Ым кагуың житкән.
...Мин, ялварып, җавап өнә көтәм,
Бөтен тирәлектән.

Көтәм —
Аяк табаныма тигән
Бәбкә үләнәннән,
Көтәм —
Пеләшемне ялап торган
Кояш дигәнәннән.

...Мин, ялварып, җавап көтәм өле
Сүнәп барган уттан...
Чәйнәктөгә судан...
Ул да кайнап
Чыгар диеп куркам.

...Мин, ялварып, җавап көтәм өле
Туып килгән көннән,
Кич житәр дә
Китеп барып диеп
Куркам...
көтүемнән.

Мин, ялварып, җавап көтәм синнән,
Бер генә сүз әйтче?
Намус, бурыч төшенчәсе бетсә,
Без бит — жинаятчы,
Килешәмсең,
Әйтче?!

Ник кенә бер жан өсәре булсын,
Күзләр төшкән түбән...
Дәшмәү — акыл билгесемени соң?
Мин — акылсыз,
Беләм!

...Тик акыллы була алмыйм хәзер,
Дәшми калу белән —
Дәшмәвеңнән үләм!

Дәшмә!
Рәхмәт!
Кирәк түгел миңа
Сүз уены корыш...
Сытып,
Изеп бетерәчөк мине
Намус белән бурыч.

Кайчакта качып йөрсәм дә,
Бер минутлык яшәп.
Шул минутым очен мине
Изеп бетерәчөк.

Шул чагында, ярдәм сорاپ,
Хет аллаңны чакыр —
Намус, бурыч — алган сабак түгел,
Ходай биргән акыл.

Шулай түгелмени?
Әйтче бер сүз.
Бер генә сүз әйтче?
...Ходай биргәннән дә саткан кеше —
Инде жинаятчы.

1993, август.

Аның үз юлы?

Фикер килә,
Карап баксаң өгәр,
Күренеп тора барып йөз юлы.
Йөз юлыннан сәфәр кылам, дисәң,
Аның — үз юлы.

Ярсу атны иярлөгән кебек
Иярлим, дип күпме теләмә,
Үз юлы бар аның —
Тоткан юлы —
Фикерәңне ирексезләмә.

1993, август.

Эчертәчөк өле вакыт

Уймак кадер савытларда
Кайвә эчеп кенә,
Бер кыйтгадан бер кыйтгага
Очып-күчеп кенә
Йөргәннәргә дә уйланып
Вакыт житәр,
Беләм!
Житмәгәннәргә дә житәр
Үз вакыты белән.

...Шаккатасың кайчагында
Милләттәшләрәң,
И-и күбенә...
Йө ачылыктан,
Йө туклыктан күбә.

Авызны авызга куеп,
Бер табында чәйли.
Күз йомарга өлгермисең —
Бугазыңны чәйни.

Ат арбасы ярып узган
Чокырдагы суны.
Эчертәчөк өле вакыт
(Анык беләм шуны).

Нигә, дибез, асыл затлар
Гел вакытсыз үлө? —
Сәбәбен һәммөбөз белә,
Эндәшмибездә генә.

1993, август.

Яна да сүнә шәм

Йокылы-уяулы
Мин аңа эндәшәм:
«Милләтем, яшәрбез,
Сатылып йөрмәсәң».
...Көн буге яна да,
Төн житкәч сүнә шәм,
Төн житкәч сүнә шәм.

Ай, Чулпан хәлемә
Керә дә корсенә —
«Әйдәле бергә, дип,
Эндәшсәм берсенә —
Көндөзгә шәм кебек
Көн життеме сүнә,
Көн життеме сүнә».

Йокылы-уяулы
Бер халәт килә шул.
Халыкның язмышы
Мыскыллап көлө — шул!
Ө өмөт шәм кебек
Яна да сүнә — шул!
Яна да сүнә — шул!

Катлам-катлам ятып
Ничә буын кала.
Бар тереклек дәшә:
«Уян инде, бала!»
Дүрт гасырдан артык
Шәм сүнә дә яна,
Шәм сүнә дә яна.

Йокылы-уяулы
Акылга килмәсәң,
Уяну мизгеле
Ләззәтен белмәсәң,

Яна да сүнә шәм,
Яна да сүнә шәм.

1990, 30 август.

Яр буенда

Яр буенда таллар...
көдрә таллар...
Эш дисәң дә,
бик бәхетле алар.
Жил исәме,
давыл котырамы,
Бөгеләләр һаман,
Сыгылалар...
Бик бәхетле алар.

...Төнең ара,
жаның ара кайчак,
Кыйбла якка атлап килә-килә.
Кичер, Хода!
Шушы таллар кебек
Бөгеләсе,
Сыгыласы килә.

1979, апрель.

Аңнан аңга кадәр

...Якташларыма җавап хаты...

Яшәдегезме соң үткәннөрдә,
Кеше булып?—
уйлап баксаң өгәр,
таңнан таңга кадәр— эш хәсрәте,
Эшләү кирәк аңнан аңга кадәр.

Аяк өсте йоклау атка ярый,
аннан аңга эшләү— кеше эше:
Кызыктырамы соң бүген Сөзне
заманнарның яңа төрләнеше.

Аклайсызмы моны?
Яклайсызмы моны?
Ышанычсызмы беткән өллә?—
Коллык чоры кадерләме сезгә,
Кайту кадерләме үткәннөргә?

Еллар— яра...
Шул яраны саклап
Яшисез бит,
Сез бит— яра колы.
Тик шул яра азып китмәсен дип
тараттылар ич ул аракыны.

Кисәк-кисәк ит кисәгә биреп,
этне яңга күнектергән кебек
өйрәтмәләр,
Әнә шулай киттек
койрык болгаучыга өверелеп.

Өле ярый, камыр-чүпрә кебек,
күзәнәкләр исән—
Яшибез без...
Үзгәртәргә теләп «гади суну»,
Өчә балдай анда өчибез без.

Өч йөз миллионлы бу мичкәне
түрә халкы куркып
аткач биреп,
чыгачак бит бер көн...
капкач бөрөп.

Айнып китсәң

Кайчагында жаның шундый ара,
Аягүрә генә бара-бара
Көңкәйсе килгән чак була.
Ни өчендер әнә шундый мөлдә
Балачакка—
Матур үткәннөргә
Күккә ашар бер көч чакыра.

Иркен сулыш белән тын аласың,
Яңа туган кебек кузгаласың.
Армас-талмас сыман канатың.
Татлы ләззәт көтеп күзәң тона,
Балачагың кул сузымы гына.
Айнып китсәң,
Анда—
Яңа көн.

...Көңкәеп лә төшә канатың,
Алгы көңгә бармый кара син!

1993, август.

Бутама, агай!

Казан радиосыннан элекке
райком хужасы, бүгенге парла-
мент депутаты сөйли: «Сез ач-
лык дип зарланасыз, алабута
күргәнегез юк әле...»

Алып бармакчы буласың
Безне алабутага.
Үз ачлыгың белән
Безнең
Ачлыкны син бутама!

Безгә сездәйләр ачлыкны
Өстән
һәм
астан тага:
Берсе коллыкка чамалый,
Берсе— алабутага.

Син, агай, кайсы катламнан,
Син кая чамалыйсың?
Бутама, агай!
Синдәйләр
Кимсетми каламы соң!

Түрәлек саклап калгансың
Дөнья зәһмәте белән,
Яшәгәнәңне онытма
Хода рәхмәте белән.

Бу— шигыр түгел...
Бу минем—
Ачлыктан сүгенүем...
Ә синең безне куркыту—
Туклыктан күбенүең.

...Алып бармакчы буласың
Безне алабутага.
Үз ачлыгың белән
Безнең
Ачлыкны син бутама!

Сөз очсыз булган өчәңгә
Һәммәсе кыйммәт, беләм:
Ә безнең үлчәү бәябез
Ирәк һәм икмәк белән.

...Син кайт алабутаңа—
Татар халкын бутама!

1992, февраль.

1988, 15 апрель

Рәстәм ЗАРИПОВ

ӘЛӘМЕТДИН

(хикәя)

КАБИНЕТ ишеген сак кына шакыган сыман иттеләр.
— Керегез,— диде участок инспекторы Сафа Хөснетдинов, яза башлаган көгәз битен чиста ягына өйлөндөрөп.

Ишектө, йөзө имән кайрысыдай кара-кучкыл жыерчыклы, мөһабәт гөүдәле, өстөнө агарып беткән көжөн, башына тубал хөтлө, искерөк кенә төлкө бүрөк, аякларына чалшайган кирзы итек кигән берәү күренде. Ул, рөхсәт-мазар сорап тормастан, эре-эре атлап түргө үтте, үтешли идән-түшөмгө, төрөзө-диварларга күз йөртеп алды, аннары ниндидер авыр караш белән бер мөл Хөснетдиновка текөлөп карап торды да, нич көтмөгөндө, атныкыдай эре, сары тешлөрөн күрсөтөп, елмаеп жибәрде.

— Нихәл, энем,— диде ул, көрөктөй кытыршы кулларын Сафага сузып,— өйлөндөрөп буламы?

Хөснетдинов «кунак»ның бармак очларыннан гына кысып исәнлөштө, ө үзенең күңөл түрөннән «өллө тегеләйрөк миңөн бу абзый» дигән шөбһөлө уй йөгөрөп узды. Ник дисең, кыш бетмөгән, яз житмөгән бер вакытта болай киенеп йөрү сөөррөк тоелды аңа.

— Синмени инде беднең яңа участковый? — диде агай, күптөнгө танышын очраткандай, көлөчлөнгәннән көлөчлөнө барып.— Рәхмәт, рәхмәт. Силсәвит матур гына почмак та биргән икән үдөңө.

Карт барлык жиһазы бер өстөл белән ике урындыктан гыйбарәт булган кечерөк кенә бүлмөнө хәйран калып, сокланып күзөттө.— Бүтөн жирдө дө шундый кабинетларың бармы өллө, беднең сәвит кенә шулай юмартмы?

— Нигә алай дисең, авыл саен бар, дияргө була.

— Рәхмәт, рәхмәт...— Карт бик зур яңалык ишеткөндөй, башын селеккөлөп алды.— Ма-ла-дис...

— Нинди йомыш иде соң, агай,— диде Хөснетдинов, ачуы кабара барганын яшерергө

тырышып.— Утырып жибәрегез.

Карт, шуны гына коткөндөй, стена буендагы урындыкны өстөлгө табарак тартып куйды, көжөнөнөң изүөн чишеп жибәрде, кесәсеннөн папирос алып кабызды һәм тәкәллефсез генә сүз башлады.

— Мин, энем,— диде ул, тәмәке тотененнөн сул күзен кыса тошөп,— Әләметдин Йосыпов булам.

Бу сүзләрне ишетүгә, Сафаның йөзөндөгө елмаю чаткысы житен орлыгы хәтле генә вак-вак сипкелләр арасында адашып юк булды, яңак мускуллары бүлтөеп арлы-бирле хәрәкәткә килде.

— Ә-ә, син мени инде ул шырпы белән уйный торган сакаллы сабый?— диде ул коры гына.— Сүндөр тәмәкөңнө хөзер үк... пож-жар-ник!

— Кызма, энекөш, кызма!— диде карт, папиросының утлы башына төкөргөлөп.— Чөчөлмө, көжө тидөгө шикелле. Рәтле сүдең булса сүлө, юк икән— тоткарлама. Осиновкага барышым...

Сафа, ирен читен тешлөп, гармун уйнагандагы сымак, өстөл өстендө бармакларын биетеп алды.

— Карале, абзый,— диде ул һәм, тынычланырга телөп булса кирәк, авызын ачып иснөгән итте.— Син болай... ниге соң... бөлөкөй чагыңда аттан-мазардан егылып төшөп имгәнмөгән идеңме? Берәр торле үчет-фөлөндө тормыйсыңдыр бит дип әйтүем...

Сафа, янә авызын каплап, иснөгән булып азапланды.

Участок инспекторының салкын канлылыгы картка охшап житмәде, ахры, аның күзләре кысыла төште, иягә алга омтылып куйды.

«Мин— дурак, фөләнәнче елдан бирле үчетта торам», дигән явап көтәсөң инде син, энекөем Әхмәтсафа, муен тамырыңа— бодау аягы...— Әләметдин урыныннан купты. Ул шактый кызган иде.— Болай мөрәҗғәть итүне ирекле гражданның шөхәсен мәсхәрөлөү дип аңлайм мин, энекөш.

— Сукурга суд юк дигөндөй, жүлөргө дә закон язылмаган. Шуңа гына кызыксынган идем, зинһар, гафу итө күрегез, Әләметдин абзый,— диде Сафа, бабайны чыгырыннан чыгара алуына көефле елмаеп.— Үз акылыгызда булу, бу очракта, сезнең файдага түгел шул, закон нигезөндө сезне җавапка тарту мөмкинлеген ача ул. Инде өйт, алай бик акыллы да булгач, нишлөп улыңны гаиләсә белән өйдөн куып чыгардың соң?— Сафа житдилөнде.— Син карт алашадан котылып колхоз фатирында яши башлагач, нигө дип тормышларын бозасың? Ни хақың бар синең аларның әйберләрен ишегалдына чыгарып, өеп ут төртөргө? Ә-ә, ни хақың бар?!

Участковыйның тавыш күтөрүенә картның өллә ни исе китмәде шикелле, тик кашлары астына яшеренгән хөйлөкәр күзләрнең карашы гына ничектер болганчыкланып китте.

— Ә синең нинди фактларың бар соң?— диде ул, зөһәр көлемсерәп.— Кем катыны ялганлады сиңа бу әкиятләрне. Кая шәһитларың?... Әйтмәсәм дә булмады, ниәмә дип чөчөлөсөңдер, көжө тидөгемени...

Сафа, кабалана-кабалана, өстөл тартмасыннан берничә көгазь бите йолкып чыгарды.

— Болар нөрсә?— Сафа көгазьләрне ачу белән өстөлгө атып бөрдө.— Әнәңнең баш бармагы штоли? Менә киленеңнөн кергән гариза. Монысы малаеңның аңлатмасы. Ә бусы... Әләметдин карт көгазьлөргө күз дә салмады.

— Яла бу, энекөш,— диде ул, өлләни исе китмичә генә.— Пычрак яла. Ә яла яккан өчен, үзең белөсөң, дакун бар. Хе-хе-хе... Пыркарурга кичә үк илтеп кайтты инде Әләметдин абзаң сәлам хатын. Синең өстөн дә юллы белербед ансы, алай белер-белмәс көжө тидөгә шикелле чөчөлө торган булсаң.

Сафа маңгаена тибеп чыккан тирне озак кына кулъяулыгы белән корытып азапланды. Аннары, читеннөн чөметеп кенә тотып, тагын бер көгазь битен Әләметдин картның өшөгән чөгөндөр хәтле ямьшек борыны төбөндө сөлкеп торды.

— Менә бу сиңа авыл советыгыз биргән характеристика булыр. Күрәсөңме, ниләр сырланган анда?

— Күдлексез күрөп бетермим шул мин.

— Үзеңнең кемлегөңнө белер өчен күзлек кирәк түгел,— диде Сафа, көгазьләрөн жыештырып.— Авылыгызда байтак кеше белән сөйлөшөп карадым. Бер дә сине акларга атлыгып торучы кеше табылмады.

Әләметдин карт авызын зур ачып катып калды. Аннары буыла-буыла колөргө тотынды. Оңытылып, ютөлли-ютөлли колде ул, ясалма теш казнасы урыныннан купканчы колде, өйтерсөң бу минутта бөтен жир йөзөндө аннан да бөхөтлөрөк кеше юк иде.

— Һы, мактамыйлар, дидең инде алайса.— Ул, иреннөре белән өвөлөп, теш казнасын урынына утыртты.— Хе-хе-хе. Мактамаслар шул...

Кинөт Әләметдин карт колүеннөн шып туктап, житдилөнеп калды. Ул, Хоснетдиновның

күзлөрөнө чекерәеп кадалып караган килеш, башын чайкап алды.

— Доресен сөйлө, энем,— диде ул гыжлап.— Дошман күрөлөр диген. Син монда шыртлатсаң да кәкәй итте диячәкләр, дип куркыт. Шул башың белән участковый янында телләнеп торасың, дип сүк! Жебек булма! Моны мин сиңа как каллига буларак өйтәм. Ничава. Син яшь өлө, үрәнерсең. Донъя үрөтө ул.

— Нинди коллега булайым мин сиңа,— диде Сафа, көлемсерәп.

— Ерөнөп карама миңа, энем,— диде Әләмәтдин карт уйчан гына, Сафадан битәр урам як тәрәзөгә күз текәп.— Көлмә дә. Сугыш елларында эшләп карадым мин седнең системада. Белдеңме! Менә син аптырыйсыңдыр: нигә мине дошман күрөлөр, дип. Аптырама. Үдең, берәр чатаклык чыгып, пагуныңнан колак кагып кара. Вәт, белерсең аннары. Әллә сиңа ул чакта сәлам бирергә ашкынып торырлар дисеңме? Син өтермәнгә илтеп тыккан шухыр-мухыр: «Ай-һай, иптәш участковый, туры юлга чыгардың бит төки, рәхмәт инде»,— дип өйтер дисеңме? Тот капчыгыңны! Әллә аның туганнары: «Энебедне зур бәладән коткардың бит» дип сөждә кылырлар дип уйлыйсыңмы? Саташма! Бөтенесе дә дошман күрәчәк. Ә күпме кешене явапка тартырга туры килә. Аларның саны кимеми, елдан-ел арта тора... Вәт, яшәп кара шуннан ары жыен дошман арасында. Бүтөн оешмада эшлөгәнне картайгач та онытмыйлар, ул-бу булса ярдәм кулы сузарга торалар. Ә син, иптәш милиция лейтенанты, карт ветеранны утыртырга мөтәләнәсең!

— Туктагыз өлө, Әләмәтдин ага. Сөз бит безнең ветераннар исемлегендә тормыйсыз.

Әләмәтдин карт чыраен сытты.

— Мин сөздән пенсиягә китмәдем,— диде ул, төксе генә.— Алты гына ел эшләргә туры килде. Бөлөкәй генә чатаклык килеп чыккан иде, сразы артка типтеләр. А что, мондый эш өчен әллә алты ел өзмә? Күпме судба үтте минем кулдан. Син яшь кеше, сиңа доресен өйтәм, энем, якты кояшым! Дәлилләрегед, шаһитларыгың юк, исбатлый алмыйсыз. Ни өченме? Менә үдең уйлап кара, мин, име, каракларны заманыңда бер үч бөртектә чөлгән өчен пачкалап озаткан кеше, хәзергә сплошной бурлыкка ничек чыдамак кирәк? Ә? Чит кеше урлашканга түдеп тә булсын ди, ө үд малаең өрлөнгә өйләнсә?! Нишләргә? Килен нәрсә ди бит: «Син, карт төрө, тик кенә тор, сиңа кайтып ава»,— имеш. Аумың торсын! Бөтен авыл умырганда болар ничек түзеп торалсын, ачуларына чыдаша алмыйча тавышланып, төп йортны ташлап чыгып киткеләр, имансызлар. Бер дә мин куганга түгел. Хәдер калхуд фатирында яшәп, калхуд малын имеп яталар. Яктым! Янсын! Урлап жыйган хәрам маллар алар. Авылын үт төртеп яндырмаганга рәхмәт укысыннар өлө, жыен карак, жыен кабахәт! Минме? Даманыңда мин караклар белән ике сөйләшеп тормадым ансы. Кирле-мырлы торганның подвалга алып төшө идек тә, ие килгәнче яра идек, энекәш.— Әләмәтдин карт бала башыдай йодрыкларын төйнөп, тез өстенә сугып куйды.— Еф-фөккә өйләнеләр иде. Һи, мин аларны... Ә калага ташыганда... Тага идем төртөгә дә, и өллүр! Ялкаулана башласалар— чыбыркының очы ат кылынын үрелгән... Менә шулай, энекәш Әхмәтсафа, муен тамырыңа— бодау аягы. Хе-хе-хе! Бу минем өйтә торган сүд инде, энекәш, күңеләң авыр алма. Иң өйбөтө, дүс яшәек. Менә син матур фуражкаңны киеп, кылыч тагып, куеныңа пистолет тыгып килдең ди авылга. Тоттырамы сиңа карак? Йок, тоттырмый ул сиңа. Аны сиңа менә мин тотып бирәм. Йә булмаса, өнө, Ямбулатның Кәшиповыннан сораптырырга мужыш. Аның күзгә бик үткән... Бер кулына кара перчатка киеп йөри, авыл сөвитендә эшләп пенсиягә чыкты. Укытып та йөрдө. Беләсеңме, Ямбулаттан Кәшиповны?

«Кара перчаткалы Кәшипов»... Ул кеше хақында Сафа өлө кичә генә өнисеннән ишетте түгелме соң?..

Сафа кичә ойлөрөнө бик соңарып, төн уртасында гына кайтып керә алган иде. Тәрәзәләрендә үт күргәч, кайтмый калган көннөрдә дә шулай көтө микәнни дип, өнисен кызганып, көрсенеп куйды Сафа. Сиздерми генә кереп кызык итим өлө дип, кесәсеннән пәкә чыгарды да, шуның ярдәмендә эчкә келәне күтөрөп, шыпырт кына өйәлдиңа үтте. Аннары мәчә кебек тавыш-тынсыз гына йортка узган иде, шундый күренешкә тап булды: түрдөгә сандык киерелеп ачылган, өстәлдә төрлө-төрлө саргайган көгазьләр тузгып ята, өнисе Мәрфуга күзлек киеп, бик бирелеп нидер укып утыра...

— Әни, мин кайттым,— диде Сафа өкрән генә. Мәрфуга түти сискәнөп китте.

— Уф, йогырсыз. Котымны алдың бит,— диде Мәрфуга түти. Ишекне шақып ачтырсаң соң. Атаң мәрхүмнең шундый тозсыз гадәтә бар иде. Әнә, аш мичтә, чуенда. Син ярата торган чумарлы-борчаклы аш. Ат ите салып пешердем, жөлеклө шөп кенә сөягә дә бар.

Мәрфуга түти көгазьләрен бер читкөрөк алып куйды.

— Бигрәк койсөз, улым, эшең,— дип сүзән дөвам итте ул, аш бүлө-бүлө.— Көн юк, төн юк, беткөндөр бер рәтлөрөк эш. Бу фурмыңны кигөч, минем улым да кебек түгел син.

Бу хакта Сафаның әнисе белән кырыкмаса кырык тапкыр аңлашканы бар. Тик Мәрфуга түтинең һаман үз туксаны туксан. Милиция эшен дә яратып башкару мөмкинлеге аның башына да килеп карамый. Сүзне читкә юнәлтергә теләп, Сафа өстәлдәге кәгазьләр арасында яткан бер фотоны караштыра башлады:

— Кем рәсеме бу, әни?

Мәрфуга түти, алма урлаганда тотылган сабый баладай, каушады, бит очлары кызарынып киткәндәй булды:

— Кая, бир өле!

Саргайган кәгазь кисәгеннән таза, яшь, флотчы формасы кигән бер егет карап тора иде.

— Чибәр, — диде Сафа, гамьсез генә, авызын зур ачып исәнәп куйгач, аннары рәсемне әнисенә кайтарды.

— Ямбулаттан Рәхимжан бу, улым, — диде Мәрфуга түти, рәсемне текәлеп күзәтеп. — Сугыш елларында мин бит Ямбулатта укыткан идем.

— Йөргән егетәң идемени?

— Нинди йөрү булсын? Безнең заманда йөрү бар идемени ул.

— Акланма, акланма, әни, — дигән булды Сафа, әнисен үпкәләтүдән куркып. — Жаен чыгаргансыздыр өле.

— Хат языша идек ансы... Мәрфуга түти уйчанланып калды. — Бу егет тә хат язган иде дә... Мин, тиле Мөгыли, бик һавалы чак, җавап бирмәгән булдым. Озак та үтмәде, сугыш башланды. Ул, бертуган ике абыйсы белән, бер-бер артлы сугышка чыгып китте. Берсеннән-берсе солтанат, мәһабәт егетләр иде. Бер хат җибәрдә, менә шушы фото белән бергә... Әле син юкта яшь чакларны уйлап, ямансулап утыра идем. Мин дә җавап яздым. Алгандырмы ул аны, юкмы — белмим. Син аша, улым, аша, төмле-кайнар чакта. Калган ашны үзем дә сөймим, ашап бетер, өрәм итмик.

Чынлап та, аш бик төмле иде. Сафа «ә» дигәнче төлинкә төбенә төшөп, чөйгә күчте.

— Ямбулатта берәр кемнәре калмадымы соң? — Ник дисәң, минем участок... Файдам тимәсә дә, ялгыш зыян салып куймагаем дип әйтүем.

— Аларга бернинди хөвәф тә яный алмый, улым, — диде Мәрфуга түти, авыр сулап. — Яшен суккандай булды аларның асыл нәселләрен. Өч улы сугышка китеп ел ярымнар үтте микән, өтиләре Мөзминкол абыйны урман эшендә агач басып үтерде. Кайчан гына гөрләп торган өйдә Газизә әбәкәй дөм ялгызы калды. Ашарга бернәрсә юк чак, бер кесә бодай өчен алып китә торган заман. Ачлык... Жан биргәнгә жүн бирә, дигәндәй, көннәрдән беркөнне Газизә әбигә посылка килеп төшә. Кайдадыр шунда, Мәскәүдәме-Ташкенттамы, туганнары бар икән, Мөзминкол абыйның кырыгын үткәргә дип җибәргәннәр. Әле нәрсә дигән, тоз, чәй, ситчы, ул чор өчен дөнья бәһасе торырлык әйберләр. Газизә әби боларның бер өлешен бәрәңгегәме, онгамы алышкан, өллә сатканмы инде, белмим дә — спекулянт дип алдылар да киттеләр. Атна-ун көн элек кенә бер фронтовик кайтып төшкән иде авылга, кулына кара пирчәткә киеп. Окоптан кулын чыгарып ятып котылган дип тә сөйләделәр. Шул кеше безнең мәктәптә укыта башлады. Кәшипов иде фамилиясе ул мөхәббәтсез жанның. Кәшипов чаккан диделәр.

Мәрфуга түти күзләрен кулъяулык белән сөрткәләп алды.

— Газизә әбигә судны Ямбулатка килеп ясадылар. Клубта. Иптәш кызларым белән икенчеме-өченчеме рәттә утырдык. — Мәрфуга әбинең тавышы нечкәрдә, күзләренә яшь береп чыкты. — Иллә матур, иллә ягымлы чандыр гына бер адвокат хатын килгән иде. Шулкадәр килештереп сөйләде, өч улының ут эчендә йөрүен дә, картының урман эшендә вафат булуын да өйтте, Газизә әбинең гомере буге колхозга бушка бил бөгүен дә җайлап кына китереп чыгарды. Безнең яшь чак, жүләр вакыт. «И, болай булгач Газизә әби котыла икән», — дип, бер төнөфестә судны ташлап киттек тә бардык. Сигез ел биргәннән ишеткәч, өннәрдән чыктым...

Күршебездә генә Фәрәхия исемле бер хатын тора иде. Үзе яшь, өч баласы бар, ире яуда. Балалары берсеннән-берсе ваграк. Өчесенә тышка чыгып көрәргә бер чикмән. Берсе чыкса, тегеләре шөрә килеш мич башында утырып тора. Фәрәхиянең өстендә җәен-кышын көжөн булды. Эчтән кигән киеме бар идеме, белмим, күрмәдем. Көжөнәнең сыңар тоймәсә дә юк. Бичаракаем, шуны кия дә, билен киндерә белән бәйләп кон дә эшкә чыгып китә. Түлөү юк, нәрсә булса да кесәгә ияреп кайтса гына инде. Балалар дүрт күз белән шул ияреп кайтасы нәрсәне көтеп тора. Мөхәббәтсез, Зоя Жупикова дигән бер укытучы бар иде бездә, Фәрәхияне кило ярым бодай белән эләктергән. Газизә әби белән Фәрәхия бер көнне киттеләр...

— Әни, нишләп бу пычрак эшләргә гел-гел укытучылар алына иде соң?

— Кушалар иде, улым. Бер пот он бирәләр, азрак бәрәңге элгә, бер йөк утын. Аның өстенә хезмәт хакы түлиләр. Шуңа күрә күпме кирәк җәмәгать эше дә өелә. Заем яздыру,

налог түлөтү дисеңме, өрөм-шөрөмгө каршы көрөш, үзөшчөн сөнгөтү дисеңме — бар да безнең өстө. Мин үзөм беркемне дө чакмадым алай. Ямбулатка бүгөн барсам, бүгөн дө кочаклап каршы алырлар иде мине, улым. Аллага шөкөр, йөзем якты.

— Йө, шуннан? Фөрөхия нишлөдө соң?

— ...Фөрөхия, бичаракай, исән кайткан. Балалары имин торганнардырмы, мескенкөйлөр, бик арыклар иде, белмим. Фөрөхия сөйлөгөн, мине гел жөяү кумадылар, жөллөп арбага да утырткаладылар, ө Газизө өбине төртөгө бөйлөгөн көе калага кадөр йөгөрттөлөр, дигөн. Газизө өби шул китүдөн кайтмады, малайларын да сугыш йотты. Йортын, абзар-кураларын, тактасын — тактага, бүрөнөсөн — бүрөнөгө аерып, өкрөклөп ташып ягып бетер-делөр. Утын юк чак бит, зират агачларын да калдырмадылар ул елларда. Йорт урыннары бер-ике ел буш торды, аннары сукаладылар. Ямбулаттан китеп бер ел үткөч, ишетөм, урыннарына Көшипов өй салган, имеш. Шунда бер барып чыгасым килө өлө, улым. Тик... Көшиповның йортын күрөсө була дип куркам...

— Белөсөңме кара пирчөткөле Көшиповны? — дип кабатлады. Эләметдин карт.

— Белөм, ишеткөнөм бар, — диде Сафа.

— Безгө күп ярдөмө тиде аның, тагын Зуе дигөн бер нөмөрсөкөй бар иде өлө. Үзе шалкан шикелле, ну, көнчө. Бер тапкыр шулай, Ямбулатта булды бу, бик борнай бер түти күзгө чалына бит. Үзе яшь, үзе ач, үзе ялангач дигөндөй, ө борын югары. Якын да жибөрми. Тукта, минөйтөм, балаларыңны үтерөсөң килмөсө, кабарсың бер кармакка. Качып торам багана төбөндө, ындыр артлатып кына кайтып килө бит. Күрөм, бу турлары бүлтөйгөн, билгеле инде, өпи тутырган. Минем кырга килеп житүе булды, шалт, элөктереп тө алдым.

— Киттек, мин өйтөм, силсөвиткө!

Шуннан «ш-ш-ш» иткөн тавыш ишетелө башлады. | . .

— Түкмө, түкмө, ашлыкны, минөйтөм. Койма, минөйтөм, бодайны, бөдбөхет!

Карыйм, аккан бодай да күрөнми. — Эләметдин кеткелдөп колөргө кереште. — Баксаң... бодай түгел, башка нөрсө «ш-ш-ш» итө икөн, ха-ха-ха!

— Алып бардыңмы соң... силсөвиткө?

— Йок. Жөллөдем. Мөйтөм, бар, кайт. Әйбөтлөп урын жөй, кич кагылырмын, дим. Шалкан шикелле нөмөрсөкөй иде, озак юанырга гына туры килмөдө.

— Нишлөп?

— Зуе, миннөн көнлөшөп, бер кесө борчак белөнме, элөктергөн үзен, шайтан алгыры. Утырып кайтты. Мине онытмаган. Юлда очратса, барган жиреннөн борылып кача, ха-ха-ха. Әйтерсең унжиде яшендө, ха-ха-ха.

Сафа картның көлөп туктаганын көтөп торды, аннары салкын гына:

— Сине жавапка тартып булмас микөнни? — дип куйды.

Эләметдин картның маңгай жьерчыклары тирөнөеп, карашы янө болганчыкланып китте.

— Пиреспективасыз эш белөн мөтөшөсөң, — диде ул, һәм пышылдауга күчтө: — Мин сиңа эшнең менө дигөнөн бирәм. Тсс! Тиздөн бездө, чучкачылык тармагында бик дур жинаят башланачак... Вөт шуны ач син.

— Каян белөсөң? Кайдан синдө мондый мөгълүматлар?

— Һө, минме? Һө-һө... Әйттең сүз. Мин бит аны монда оештырып жибөргөн пианир. Сугыштан соң ук чучка фирмас-ы (ачмакчылар иде, халык томана, тавышка киткөч, туктатып тордылар. Тагын бер ун еллап үткөч кенө өйлөнөп кайттылар. Менө өйт, каян чыкты бу чучкачылык палитикасы? Ни өчен дип безгө, гомергө дуңгыз асрамаган халыкка керттелөр бу афөтнө?

— Табышлы тармак булган өчендер?

— Һө-һөй. Белмисөң! Без бөлөкөй чакта, Осиновкадан узганда урыс малайлары, тотып алып, чучка салосы белөн иреннөрнө ышкыйлар иде. Исөплөре авызга тыгу, ө беднөң тешлөр кысылган, пычак белөн каерып та ачмалы түгел. Әлө дө истө юл бую төкеренөп кайтканнар. Мин өйтөм, Осиновка малайларыннан берөрсө зур нөчөлник булып алып, шаяруын дөһам иттерө дим. Ха-ха-ха.

— Нишлөп алтмышынчы елларда тешне кысмадыгыз соң?

— Ул чакта инде мин, энекөш, авызга чучка салосы тигергөнгө генө укшый торган бөндө түгел идем. Ә халык томана. Беркем чучкачылыкка алынырга телөми. Кайсы өйтө «гөһәһ!» ди, имеш, авылның бөрөкөтөн очыра, урамнарын сасыта. Ну, минем кеше эш-лөмөгөннө майтарасым килө. Үч итеп. Киттем Осиновкага. Бардым фирмыларына. Чучкалары зөһөр, мыркылдап торалар. Карыйм, лапасның бер ягында бер катын-кыз чүгөлөгөн. — Эләметдин карт сүзеннөн бүленеп, иләмсез олы кызыл телен чыгарып, яргаланып беткөн калын иреннөрөн ялмаштырып алды.

— Итәге икәү икән,—диде ул, бер күзен кыса төшөп.—Тураеп баскач, бит сөртө торганын чеметеп кенә күтәрде дә, икенчесе белән туры ышкып куйды, ха-ха-ха. Мин «һайт» дип кычкырган идем, бу уйламый да, күдләрен тасырайтып төк карап тора. Чибәр, чукынмыш нәмәрсәкәй... Заффермы икән. Киттек бед моның белән. Мужигы сугышта калган. Самагуны җилле, үзе шалкан шикелле. Ыштан бавы чишөп тә җөфаланасы юк... «Какой ты счастливый, кичә генә бер атнага җитәрлек борщ пешереп, базга төшергән идем»,—дип уйнаклап йөри. Ха-ха-ха. Әнә шулай, Осиновкаларга йөри-йөри оештырдым мин, энем, чучкачылыкны заманасында...—Әләметдин карт янә кеткелдөп алды да, кинөт кырысланып дөвам итте:—Ә авыл халкы бик өшәке бездә. Әнә, күрше колхозда өле дә булса сарыкчылык белән жаннары чыга. Йөртөргә болыннары юк, теге елларны каплатылды өйлөндөредө. Керем юк, гөл убыткыда утыралар, мантырлык хөллөре юк, түлөү—мөчө артына көл сипкөн кебек кенә... Ә беднекелөр үч тутырып акча көри. Умыралар, энем. һай, умыралар! Әләметдин абзаларына рәхмөт өйткөн кеше бар дисөңме? Тот капчыгыңны! Даманында, мөчөт манараларын кисөп, клублы иттем бит өле мин шул аңгыраларны. Културага юл ачтым! Юк, энем, рәхмөтсөд беддө халык. Яхшылыкның кадөрен белми торган...

Әләметдин агай, чыраен сытып, кул сөлтөдө дә тынып калды.

— Нинди җинаятьчөлек котөлө сөң дуңгызчылыкта?—дидө Сафа акрын гына.

— Нөрсө дисөң, үскөнем?

— Җинаятьчөлек котөлө дидөгөз түгөлмө сөң,—дидө Сафа сабыр гына.

— Ха-ха-ха! Ничөк бу минөм лыгырдаганга түдө дип аптырап утыра идем, өле син шуны көтөсөң икән.

— Сөйлөгөз, мин тыңлыйм.

— Мөнө ни, энем—Әләметдин карт, икө кулын да тез өстөнө куөп, бөраз дөртлөнөп сүзөн дөвам итте.—Унбиш көн була, эзмө, чучкаларны рөтлөп керөмгө алучы юк.

— Нинди чучкаларны? Аларны көн сәен керөмгө алып торалармыни?

— Нинди, нинди булсын,—дидө Әләметдин карт гасабиланып.—Яңа туганнарын, өл-биттө!

— Ә ни өчөн?

— Ни өчөн, имөш. Тиздөн кырылачак алар, чөбөн урынына кырылачак. Вөт шушы корөнной чучкачы өйттө диярсөң.

— Ә сөз каян белөсөз алай буласын?

— Кырылмый нишлөсөңнөр,—дидө карт, көлөмсөрөп.—Ашарга юк. Җир читөннөн алтын бөясөнө кайтарткан комбикорма, аллаһө өкбәр. Амбар буш, көд көнө план үтибөд дип елдагыча сөбөредө алып бөтердөлөр. Кап-кара булып янган арыш фуражы нөрсө ул? Агу! Чучка малайлары төгөри дә үлө. Син кил бөрөр көннө, йө ОБХСтагыларга өйт. Санагыд чучка балаларын, артыгын керөмгө алдырыгыд. Бөрөр айдан тагын саныйсы да, һоп, аерма килөп чыга. Син зафферманы, запырсты, төзөтө торган өргө аткара аласың. За халатность.

— Тукта, тукта, ул зафферма дигөнең синөң малай түгөлмө сөң ул?—дидө Сафа, үзө дә сизмөстөн янө «син»гө күчөп.

— Булса сөң,—дидө карлыккан тавыш.—Мондый эштө туганлык керөшми ул. Бөзмасын дакунны. Бөдса, явап бирсөн. Кара аны, йомасы булма, энекөш. Сөднөң бинагыдда, стөнада, өнө, бик гыйбрөтлө сүдлөр ядылган анда, җинаять ясаучының язадан бөрничөк тө котылмаска тиөшлөгө хақында өйтөлгөн.

— Алай булгач, синөң өшкө дә хөрөкөт бирөп карарга туры килөр, бөлки, бөрөр рөтө чыгар.

— Бу кадөр миңа ошасөң, ошарсың икән. Көм малаө өле син, аңаң көм? Ха-ха-ха! Атаң исөнмө?... Юк, юк, болай гына, шаярып кына өйтөшөм, бөрүк көжө тидөгө кебек чөчөлө күрмө тагы. Кирөгөм чыкса, Осиновкадан эдлөрсөд, шунда китөп барыш, ха-ха-ха. Бөр җөшлөктө, бөр картлыкта дигөндөй, сау булып тор, энекөш...

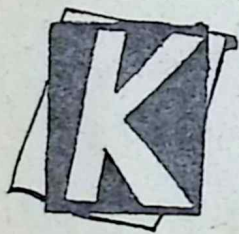
...Икөнчө көннө иртөн-иртүк Әләметдиннөң улы Рафаил хатыны белөн бөргө язган гаризасын китөрдө. Анда алар янган өйбөрлөр искө-москы гына идө дип күрсөткөннөр, ө Әләметдин картка чара күрмөүнө гөзөрлөнгөннөр. Картны янгынан саклану инспекциясө аша штрафка тарту мөмкинлөгө калган идө өлө калуын, әмма дә лөкин шул көннөрдө генө миллион ярым сумлык тауары булган РАЙПО склады янып көл булды да Әләметдиннөң кылган гамөлө бик вак тоөлып, арткы планга чиктө, аннары бөтөнлөй үк онытылды.

...Ә бөраздан...

Ә бөраздан, өлөгө очрашудан сөң бөр атналар чамасы вакыт узгач бугай, Әләметдин картның үлө гөүдөсөн Осиновкага илтүчө урман юлыннан табып алдылар. Күзөн карга-көзгын чукып бөтергөн, дип сөйлөдө халык. Бу хөбөрнө ишөткөч, Сафа эссөлө-суыклы булып киттө, үзөн кая куярга белмичө, бүлмө буйлап йөрөнө башлады. Шулчак аның күзө стөна буйлап сузылган стөндка төштө. Анда эрө, алтын хөрөфлөр белөн «Бөр генө җинаять тө җөзасыз калырга тиөш түгөл!» дип язылган идө.

КҮРГӘН ИШЕТКӘННӘРЕМ

ТУГАН КӨН

еше кырык, илле, алтмыш кебек түгәрәк саннарны аеруча бер эчке дулкынлану белән көтеп ала, алдан ук хәстәрән күрә. Марксизм укытучысы Әсхәдулла абый да үзенең илле еллык бәйрәменә өзерләнгән башлавы һәм бик күп кеше чакырырга җыенуы турында сиздереп куйды. Әлегә исемнәрне атамады. Күп-

ләрнең өметләре канатланды.

Әсхәдулла абыйның институт хезмәткәрләре арасында үз урыны бар. Ул хоҗдай биргән буй-сыны, холкы белән дә башкалардан нык аерылып тора.

Күзгә начаррак күргән кешеләргә ул ерактан су сиптереп ясалган кечтеки боз тавын хәтерләтә. Әүвәл, шөп-шөрә итеп кырылган олы баш белән өрәкмән яфрагыдай колаклар үзгә игътибарны җәлеп итә. Калын пыялалар астына, тирәнгә утыртылган күзләрнең төсөн төгәен әйтүе кыен. Куркаграк кешене хөвәфкә калдырырлык юан муенның сырлары, диңгез дулкыннары төсле, җилкәгә барып тоташа. Әске әгъзаларга тиң гәүдә, галәмәт олы бөлеш кебек корсак, кулааклар гомуми күзаллауны туыландыралар.

Каяндыр түбәннән, бөөрдән үк бәрәп чыккан ифрат көчле тавыш бу мөһабәт адәмгә хөрмәтне арттыра төшә. Әйтерсез лә, боз тавының урта бер жиренә көчәйткеч җайлаштырып куйганнар да, ул шуннан галәмгә хәбәр җибәрәп тора.

Институтта һәр укытучының артында авыз тутырып әйтәләр торган кушаматы бар. Еллар узу белән аның исеме, фамилиясе хәтердән юылырга мөмкин. Өлешенә тигән көмешә — кушаматы онытылмый. Әмма олы баш, шуңа тиң гәүдә һәм тавыш студентның болай да мең мәшәкать белән тулы миенә, җилкенчәк йөрәгенә күпмә өстәмә хәсрәт алып килде. Иза чикте студент халкы бер атамага да туктала алмыйча: акбаш, барабан, кабак, патефон, карт төлке, плафон...

Барысы да Әсхәдулла абыйның бер сыйфатын чагылдыра. Әмма мул ризыклы табында югалып калган кунак шикелле, студент кушаматлар арасында төмам буталып калды. Аннан үзем тапкан мал дип, күңеленә, рухына, вакытка туры килгәннән төртөгә җиң башлады. Әйitik, Әсхәдулла абыйның имтихан ва-

кытында, надан табибның өти-әнисенәң кая эшләүе, кем булуы белән кызыксына торган гадәтә бар. Туганнары сөүдә оешмасында, транспортта, урман саклау тирәсендә эшләрә, колхоз яисә совхоз белән җитөкчелек итсә, Әсхәдулла абый Кант төгәллөгә белән адресны язып ала һәм Ленин, фин вокзалына кинөт кайтып төшкөн шикелле, тиешле урынга барып та җитө. Броневигы юк, әмма ул сиңа өрөкмән боламыгы түгел, атын да, машинасын да таба өйберне төяп кайтырга. Бу очракта студент «карт төлке» кушаматына өстенлек бирө.

Ә инде берөрсенә икелә чөпөсә, ата-анасы файдалы урын биләмөгән бөхөтсезе, «плафон мине кисте», дип коридорда шыр яра.

Яшьлегә, дуамаллыгы, илөс-милөслөгә аркасында, өчене төчөдөн аера белмөгән студенттан үзгө буларак, өлкөн буын Әсхәдулла абыйга кушаматның иң төгөлен сылады: «өйттем исә кайттым».

Бу өйтөмнә аңлау өчен, кыска гына чигенеш ясап, фирка тарихы укытучысының холкы белән танышып үтө мәслихәт булыр.

Әсхәдулла абыйны үзөнчөлеккә кеше дигөн идөк. Әмма берөүнең дә аны ялагай дип атарга тел тегөрмөнө өйлөнмөс. Дөрөс, көмгә дә булса ошарга телөсө, үзөнө берөр матди нөрсө кирөк булса (өйтик, машина, яңа фатир, кафедрага модирлек), ул учларын учка ышкып, яныңа йөзөндө көлтө-көлтө ай нурлары балкытып килөп басар. Аның гөзөрөн үтөмөскө җөрөят итө алмассың. Алдында, нарасый ай төслө, олы сабый бала ич.

Бая өйткөнчө, аның тавышы куөтлө генө түгел, акыллы да. Ул хуҗасына ихтыяҗ булганда, йомшак һәм назлы, аңлаучан һәм хуплаучан, серлө яшерөн көчкө дә ия була ала.

Төрмыш аны күп нөрсөгө өйрөткөн. Ул — совет хакимиятөндө төрбия алган икөнчөмө, өчөнчөмө буын өкилө. Ватан сугышы дип аталган гарасатта катнашкан, аннан соңгы елларның лаеш шулпасын чөмөргөн, заманында фирка йомышлары буенча шактый зур түрө булып, күп нөрсөнө тавыш ярдөмөндө хөл итүө өчөн эшеннөн куылып, институтка килөп өгылган. Сөткө авызы пешөп, беркадөр сөмсөрө көөлсә да, ул шунда канына, җанына сөңдөргөн гадөтлөрөннөн арына алмый. Берсө — кирөксө-кирөкмөсө киңөш бирү.

үгет-нәсихәт сату, ойрәтү. Шуңар да һәр җыелышны олуг бәйрәм көне итеп, язгы үләнгә сусаган мал-туар төсле көтеп ала һәм мәҗбүри рәвештә чыгыш ясый. Хәтер сандыгы яхшыны тотмау сәбәпле, ул туктаусыз гаеп эзли, һәр җәһәттә үз сиксәнән куа. Үзенең элек кем булып эшләгән, башында пумаладай куе чәче булуны да искә төшереп үтәргә кирәк саный.

Һәр нотыгында ул үзенең фирка эшенә бирелгән намуслы кеше булуы, яшьләргә чиксез мәхәббәте турында сөйләргә ярата. Янәсе, ул яңа буын өчен җаваплылыктан оченче өтәккә кадр йокыга ките алмый интегә.

Аңа буш кеше дигән моһер сугу дәрәҗәсә үк булмас иде. Тыңлаучы мәгънәви упкынны сизеп алмасын дип, ул монбәргә килә-килә үк сөйли, аннан президиум ягына борылып, аны бизәүчә берәүгә исем белән морәҗғәгать итеп, үзе шунда утырмаган берәр урта кул түрәкәйне чөметеп алырга онытмый. Кыскасы, аның чыгышлары колорадо кондызлары кебек чуар, төсле һәм шул ук вакытта эчтәлегә ягыннан бер үк була.

Аның икенче төп сыйфаты — үтә чыккан саранлык. Үз кадагына үзе кадалыр, әмма артык тиенен чыгармас.

Шуңа күрә аның институт җитәкчелеген һәм якынарын туган көнгә чакырырга җыенуы, аяз көнне яшен суккан кебек кабул ителде, күпләрне телсез калдырды. Әлбәттә, чит хатынга өмсәндән кала, кеше исәбенә сыйлану ир-ат халкының икенче хирәс-легә. Әмма Әсхәдулла исәбенә кунак булу, гафу итегез, айнык башка сыя торган нәрсе түгел. Хәер, һәр кем үз бизмәне белән үлчи. Туган көнне ярти ел чамасы калгач башлады ул бу хакта сүз. Үзенең якынары егетләрне җыеп алды да, тавышына моңсулык төсмере боркеп, шундый белдерү ясады:

— Сөз өле яшьрәкләр, мине аңлап та бетермәсез! Бер кеше дә бу дөньяда ике кат яшәми. Илләгә дә бер тапкыр гына җитә. Күпме яшисе калганын кем дә белми. Шуңа күрә бу көн хәтердә елмаеп эз калдырырга тиеш.

Матур сөйләвенә шатланып, кайчандыр чәч үсеп утырган мәйданны кулы белән сыпырып ала да, төп фикри эзгә төшә.

— Мин туган көнне бөтен таныш-белешне, кафедра кешеләрен җыеп, барысын да күл буена, дәрәҗәгә, өрәмәлеккә алып чыгып, өч мең сумга кунак итәргә исәп тотам. Мин ике сөйләмим, әйттем — бетте.

Көтелмәгән белдерү шаккатырды безне. Әскә эссе көнне салкын су койгандай, рәхәт булып китте. Һәр кем бу хәбәрне үз аршынына күчәреп карады, «миннән шундый ук юмартлык булырмы икән?» дигән риторик сорау бирде.

Берәүнең дә кеше гомеренең агым су кебек тиз үтүе, зәңгәр күк гөмбәзе астында ике кат яши алмавы, илле яшьне дә кат-кат уздырып булмавы кебек фәлсәфә артык борчымады. Үткән юлга салават, бездән генә калмаган. Ә менә өч мең... Сүз бит акчаның өле кадерле вакыты, сиксәннәнче еллар уртасы турында бара. Кыскасы, бу сан бигрәк тә бушлай көеф-сафа корып, тел шомартып утырырга яратучыларның колаклары аша үтеп, миңең фән-мазар борчымый, хатын бәйләнүе дә оныттырмый торган бер киштәсенә кереп, ныклап урнашты.

Вәләкин «өч мең» дигән сан тиздән башкасы белән алыштырылды. Юкса, гавам Әсхәдулла абый турында, «аның бит рәтле-башлы белеме юк, гел читтән торып укыган кандидатлык имтиханын, чит тел урынына, татарчаны тапшырган, яклауга берничә кат

чыккан һәм бары тик тумыштан килгән әрсезлегә һәм тавышы аркасында гына, фирка тарихы буенча фәнни дәрәҗә алган», дигән уйдрымаларны күп таратты. Юк, шул, кандидатлык дәрәҗәсен сандугач төсле матур итеп сайраган өчен генә бирмиләр шул. Шуңа ирешкән кеше, үз күлмәгенә сыймас дәрәҗәдә, гел уйланып йори икән.

Берничә ай үткәч, янәдән яраннарын түгәрәккә алды да Әсхәдулла абый:

— Уйлап-уйлап йөрдем дә, туган көнне уздыруга өч мең сарыф итү дәрәҗәсә үк булмастыр. Берәр мең тирәсе бик җиткән, дип уйлыйм, — диде.

Без, аның кесәдән акча чыгару мәсьәләсендә үлсә дә сүзен бирмәс кеше икән белгән, артык бәхәсләшәп тормадык. Мең сумы да зур акча иде ул чорда.

Шул арада фирка белән хөкүмәт, аракага каршы уңышсыз сугыш ачып, илне бөтенләй тезгәннән ычкындырдылар. Ә бит Әсхәдулла абыегаз надан башларга фирка тарихын ойрәтә. Ничек инде күрәләтә, фирка карарына, Горбачевка каршы барсын ди ул. Туган көн түгел, хет чуртым булсын! Андый эшкә кыстамагыз, олыгайган көннең аның һич кенә дә таяк ашыйсы, тарихка арткы ишектән кереп каласы килми.

— Шулай да берничә кеше, шыпырт кына җыелып, бер-ике йөз сумга утырып алырбыз. Кафедра әгъзалары белә күрмәсен, берүк... Сүзе булып.

Язгы ташкыннан белән, Әсхәдулла агайның туган көне дә килеп җитте. Элек чакырылган кунакларның тамак төбә тынычланды. Юбилар яңа белдерү ясады.

— Мин туган көнгә бер-ике йөз тотмакчы идем дә, ректор Мәскәүдә командировкада. Кайтып җитәм дигән иде дә, юл газабы — гүр газабы, диләр. Әзерләнеп торысың, ул юл.

Ректор сүзендә торды. Әсхәдулла агайның туган көннең багышланган җыелышны да үзе алып барды, чыгыш ясады.

Мондый купшы, югары дәрәҗәле тантанадан соң, аерылышуы кыен була шул. Нәзакәт сатасы, сөйләшәп, гөлләшәп утырасы килә. Тормышның ачысын-точесен күргән Әсхәдулла агай, күп санлы бүләкләрне кафедрага кертеп бикләп, чөчәкләрне оенә озатты да, берничә кешенә читкә чакырып, таралышмаса кушты.

Өмсәнгән күңелләр «Бобик» дип йөртелгән машинага, Әрхәрәй сәгатьләре кебек чыгып утырды. Алгы рәткә кунаклап, гаепкә кеше чалбарының бөләкәй

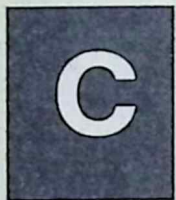
кесәсен капшый башлады һәм шатлыктан кычкырып жиберде.

— Егетләр, яшибез. Хатыннан урлаган егерме биш сум акчам бар иде. Урынында. Хәзер шуңа кирәк-яракны алабыз да— әрәмәгә, күл буена юл тотабыз!

Машина, тыныч кына, арагы кибете янына барып туктады. Акбашлар беткән, «Алабашлы» исемле өзәр-бәйжан шәрабе сатып яталар икән. Укыган кеше, укыган кеше инде, мәсьәләне дәрәс һәм гадел хәл итте Әсхәдулла абый.

— Чираты бик зур. Аннан килеп, шундый затсыз вино эчеп тормабыз инде. Зурлаганыгыз өчен рәхмәт!

АБУ...

әер язмышлы кешеләр була. Күбесе гомерен ата-бабасы жирендә үткәрә, әтәч белән уяна, ябалак белән йокыга тала, туктаусыз дөнья көтә, дусларына, туганнарына чәйгә, мәйгә йори, үзе кунак алдыра, балалар үстерә һәм акрын гына башка халәткә—мәңгелек тынлыкка күчә. Икенчеләре, борылыштан көт-

мәгәндә килеп чыккан паровоз төсле, гел күченеп йори. Алар бу жирдә яшәүчеләр шогылен дәвам иттерсә дә, ниндидер яңалык, үзгә хис, үзгә әрнү алып киләләр. Яңарышның милли төсә юк, ул гадәттә читтән иңә. Тыныч күлгә ташны күбрәк ятлар ташлый.

Тук тормышына гашыйк жирле халыкның килмәшәкне колач жәеп каршы алырга нияте юк. Үзара бәхәс, тартыш туа. Бу—сыйныфлар арасындагы көрәш тә, капма-каршы көчләр бәрелеше дә түгел. Барысы да гади икән. Хикәям шул хакта. Кызык һәм авыр язмышлы, үзен таба алмаган кеше турында.

Урта Азия, Кавказ мөселманнарына хас исем-фамилияле татар кешесе Алабуга педагогия институтына урынының иң милли шәһәрләреннән берсе—Владимирдан күчеп килде. Безнең якларда Абубәкерев Зәкижан Локманович кебек тезмә колакка ятышып бетми, өллә ничек кабул ителә. Житмәсә, туу турындагы таныклыкны язган үзбәк үз логатенә ятышлы ижекләр өстөгән, үзгә кагазьләрен тутырган славян кешесе хәрәфләрне үз колагы кабул иткәнчә язган. Паспортында исеме Закидзян рәвешен алган. Югарыда әле татарчалаштырылган сурәтчәсе бирелде.

Хәер, хыялга бай студент халкы телен сындырып интекмәдә, дәрәстә Зәкижан Локманович дисә, артында аны бары тик Абу дип кенә йортә башлады. Фамилиясенә беренче ижегеннән торган бу кушамат барыбызның да күчеленә хуш килде. Соңгы ижекләрен алып «бакыр» сүзен тәкъдим итеп карадылар. Артык гадәти булганга, әлегә кыскарту тиз онытылды.

«Абу»—әйтергә жиңел, шул ук вакытта Кавказ рухы да бар төсле үзәндә. Бу атамда якин күрү, үз итү жылылыгы да астан бөрөп тора.

Коридор буйлап лаборантка йөгәрә: «Абуны күрмәдегезме, читтән торып укучылар сорый», «Абу бухгалтериягә сугылсын әле», «Абу кайда имтихан ала?», «Абуны проректорга жиберегез»...

Кытайлар, ике кеше белгән сер сер булудан туктый, диләр. Яңа исеме хужасына барып житкәч, ул аны елмаеп кабул иткән, янәсе бала теләсә ни белән уйнасын, тик еламасын гына. Күрәсәң, төрле халыклар яшәп, ул төрле бозуларга төмам күнегеп житкән.

Адем баласы ата-анасын, туасы жирен сайлап алмый. Ул тәрбияне, белемне жимешле, жылы якларда, хәтерем ялгышмаса, Сәмәркандта ала, Ватан сугышында катнаша, яралана, бүлөкләнә, соңрак фирка тарихы (Урта Азия белән бәйлә) буенча кандидатлык диссертациясә яклай һәм ни сәбәптәндер туктаусыз күченеп йори. Үзеннән соравы уңайсыз, болай сиңа тиктомалга гына ачылып ките торган кеше түгел Абу. Күкәй эчендәгә сарыны хәтерләтә аның йомыклығы.

Ике күчәнү бер янгынга тиң дигән хакыйкәт тө куркытмый аны. Гаиләсен ияртә дә, жәйләүдәгә көтү төсле, яңа урынга, яңа шәһәргә юл тотта. Су өстендә сары май диарсең.

Тыштан караганда, ул бер төбәктә туып, шунда соңгы сулышын алуны мәгъкуль күргән затка охшаган. Һәрвакытта озынча буена, чандыр гәүдәсенә килешле итеп киенер. Кырынмыйча, коңгырт чөчен тарамыйча килмәс. Күлмәк, галстукларны гел алыштырып торыр. Олыны олы итеп, кечене рәнжетмичә, авырткан сөяленә басмыйча, исәнләшер, гәлләшер. Шуңа күрә тиз арада студентлар, укытучылар үзен тапты, мөхтәрәм «сәвит муллалары» (марксизм-ленинизм укытучыларын студентлар шулай атыйлар иде) рәтенә басты.

Мәгәр Абу, ата-бабасы жиренә килеп аугач, тыңгысыз жанына сикхәтлә дару табып, Кама-Чулман буйларында топләнен калгандыр, дип фараз кылсагыз, бик нык ялгышкан булырсыз. Хәер, үзәбездә өввәл шулай уйлаган идек. Аның холкын, табигатен бөтенләй белмәгәнбездик.

Алабугада ике ел эшләп, фатир алып, аны жиһазлап бөтереп, татарчасын азмы-күпмә эзгә салып, (килгән мәлне үзбәк, урыс сүзләрен мул кыстыра иде) аралашыр дус-ишен булдырып ягъни, күңел тынычлыгына зөмин өзәрләнгәч, Абу, киресенчә, көрсенә, үзенә урын тапмый башлады һәм, башка уку йортында конкурста катнашырга ниятләп, бөяләмә сорап керде. Владивостокның балык хужалыгы институтына фирка тарихы буенча фәннәр кандидаты кирәк иде.

Минем әле ректор булып яңа эшли башлаган вакыт, тәжрибә аз, яшьлек кайнарлыгы тышка бөрөп тора. Жөн ачуларым чыкты.

— Ничек инде сез татар илен ташлап, өллә кая, жәһәннәмгә китәргә жыенасыз? Безгә эшкә килергә сораганда, татар телен, динен, денен сагындым, дигән идегез. Барысы да ялган булып чыкты. Акча алу, фатирлы булу өчен генә күчкәнсез,—дип вәгазь укып киттем.

Алдымда басып торган кешенә миннән унбиш яшькә өлкән, корал тотып, мине ниндидер илбасарлардан саклаган, гомумән хөрмәткә лаеклы кеше икәнлеген онытып жибергәнмен.

Ник дисәң, өзәрлекле укытучыны бер дә югалтасы килми. Ул елларда әле кешенә кадере бар, фәннәр кандидаты алтын исәбенә йори, шулар саны буенча институтның абруе, дәрәжәсә билгеләнә иде. Аның урынына кем килер? Мәгәр читтән күчеп килгән һәр укытучы күпмә өстәмә мөшәккәт тудыра: әйберләрен алып кайтырга булышу, күтөрү акчасы түләү, вакытлы торак урыны, квартира, телефон, балалар бакчасы артынан йөгөрү һ. б.

Абуга «баш өсте», «хуп мәйле» дип төкәрәп үзәнчә яшәргә өйрәткән үзбәк тәрбиясә ярдәм итте бугай. Минем чыгышны аягүрә, тыныч кына тыңлады да, соравын кабатлады.

— Миңа характеристика кирәк. Ул якларны күрәп кайтыйм әле.

Шул ук сабырлык белән мәгълүм хакыйкәтне ми-

нем иске тошерерге кирәк тапты.

— Сезнең мине көчлөп тотарга хакыгыз, характеристика бирмәскә вәкаләтегез юк.

Кара син аны, үзбәк малае әле акыл өйрәтә, дип төмам чыгырымнан ычкынып: «Әһә, уылдык белән төмле балык ашыйсыгыз килдеме, безгә бөрәңге дыңгычлап, лаеш шулпасы эчеп ятсак та ярыймы»,—дип әйтеп ташлады.

Чынында минем бу әдәплә, зәңгәрсү күзлә, зыялы кешене институтта саклайсым килә иде. Күбесен төр-тип өчен генә әрлисез дә, йөрәккә үткәрмичә, көгәз-лөрәнә кул куясың.

Минем белән бәхәскә кереп тормыйча, уылдык белән төмле балык турындагы тәрбиясез репликама һич кенә игътибар бирмичә, йөзен югалтырлык ялагайлык сукмагына да тошмичә, шул ук тынычлык илә үтенечен кабатлады:

— Гаризамны өстәлегездә калдырам. Сузмасагыз минем өчен яхшырак булып иде. Анда мине көтөләр.

Тиешле көгәзләрне бирергә туры килде. Шул мөлдә гажәеп кызык хәл булды: институт житөкчеләге, укытучылар, аның дәрәсләрәнә йөргән студентлар Абуны китмәскә, жибермәскә үгетләделәр, ә игътиса-дый-сәясәи фәннәр белән эш итүчеләр, дәррәү дияр-лек, «жиберегез сез аны, ижтимагый эшне бер дә өнәми», дип колак итен ашадылар.

Ир-егетнең йөрәгендә иярле-йөгәнле ат ятыр ди. Китүенә нәкъ бер ел үткәч, Абу кире кайтаруны сорап язды. Юеш һаваның фронтта алган яраны әрнетүе, аяк сызлавына түзә алмавы хакында хәбәр иткән. Артыннан күчеп йори-йори гарык булган гаиләсә дә жир читенә күчәргә риза булмаган, Алабугада калган.

Аны, янөдөн эшкә алу гына түгел, КПСС тарихы һәм политэкономия кафедрасына мөдир итеп тө сайлап куйдык. Артыгын өстенә алып, жилкәсенә авырны салырга яратмаса да, Абу үз вазыйфаларын төгөл башкара, кирәкле исәп-хисап көгәзләрөн вакытында тапшыра. Дорес, нәкъ эш беткән сәгатендә өенә кайтып китә. Аның коридорда, бөдрәф янында бушка лөчтит сатып торганын күрмәссез. Үзенәң дә, вакыт-ның да кадерен белә торган кеше иде.

Абу, үз теләге белән мөдирлек эшеннән баш тартып, безне аптырашта калдырды. Сөр кеше. Югары уку йортында кафедра житөкчесе һәрвакыт хөрмәттә йори, түр башында утыра торган шөхес. Сөгәт саны азрак, кул астында ярдәмчәсә бар, аңардан күп нәрсә бөйлә булу сөбәплә, укытучылар шефка ярарга тырышып, авызына гына карап торалар. Мөдирдән узып, имөнбәр хөлләрәнә берәү дө тыкшына алмый. Кадрлар өчен ул тулы жавап бирә. Гадәттә, тиешле вакытын утырып, пенсия яше житкөч тө куып жибереп булмый күбесен. «Тагын бер, ярты ел гына утырыйм инде»,—дип төңкөгә тиючеләре иллә күп булды.

Кешене якасыннан оҗмахка сөйриләр, ә ул чыгымчы ат төсле киреләнә. Сөбәбөн төгәен аңлата алмады Зөкиҗан агай.

— Арыдым, исәнлегем өллә ни түгел.

— Сез эчмисез, тартмыйсыз, үзегезне кадерләп кенә яшисез. Кыяфәтегез егетлөрдөй.

— Татлы сүзегез өчен рәхмәт. Минем сез белмәгән чирләрәм житөрлек.

Беразга тынып, минем өчен хәзәргәчә сер булып калган; «Мин көлтә еланы була алмам инде»,—дигән җөмләнә өстәде.

Абу белән гөпләшөп утыруы үзә бер гомер. Акыллы, зыялы кешенәң сүзләре буш була алмый. Карашында үз-үзеннән канәгатьсезлек, хөттә доньяда яшөвөннән ризасызлык чаткылары сизелә.

Аның яшөү рөвешә—үзә бер табышмак. Нинди көя ашый аның жанын? Ни өчен ул үзенә бер утрау булып яши, чөгәннәр төсле, туктаусыз күченеп йори? Гаиләсә дә төплә, ышанычлы, бай югысә.

Хатыны иренә бирелгән, йөрешеннән, үз-үзен тө-тышыннан, киенү-бизөнү осталыгыннан затлы нәсел-дән икәнлөгә күренеп төра. Әти-әнисе Урта Азиягә Уфадан, 20 нче еллар башында күченеп киткәннәр. Нинди жилләр куганын сиземләвә киен түгел. Аш-суга да оста, кар өстендә казан кайната ала, диләр табы-нында булган кешеләр.

Тыйнак, чибәр ике кыз үстергәннәр. Берсә Алабу-гада югары белем алып, үз оясын корып жибергән, икенчесә үзләре янында. Өч хатын-кыз карышса, жө-нжал күтөрсә, Абу да урыннан-урынга озын аяклары-нда сикеренеп йори алмас, төпиләрөн бөкләп, сөкесө-ндә генә утырып иде.

— Берәр ел эшләрсез бөлки, кафедрада төртип, укытучылар житөрлек. Ректоратның карашы уңай.

— Мөдирлектә калырга әхлакый хокукым юк. Го-мүмән фирка тарихын укытуны ташлар идем дә, кыз-ганычка каршы, башка һөнәрәм юк. Яшә гомерем сугышта янды. Без гомүмән алданган буын. Сезгә ышанып кына өйтөм. Бу фәнне укыту елдан-ел киен-лаша бара. Фирка тарихы укытучылары—тарих әр-басыннан төшөп калган, сүнөп бетмәгән кисәү баш-лары. Барысы да ялган, алдау. Мин балчык чүлмәк түгел, йөрөгөмдә үзөм кабул итмәгән, ышанмаган фи-керләрне йөртө һәм бигрәк тө кешегә өйрәтә алмыйм. Матур килчөккә юлны корбаннар белән түшөдек. Шулар алдында оят.

Мин каршы өйтә алмадым. Аның сүзләре күңелне тетрөттә. Бу фәнне укытучылар да намуслы, үз фикер-лө, кыю жанлы кешеләр бар икән лөбасә.

Кафедраны яшә, ихтиярсыз, төжрибөсөз бер ха-нымга тапшыргач, Абу белән өлкөн буын марксистлар арасында кара мөчә йөгөрдә. Доресрөгә, упкын хасил булды.

Читтөн килгән кешегә каршы көрөшнә үзләрен ки-рөклә кишөр яфрагы санап, күкрөк киереп йөрүгә өйрөнгән Әсхәт Насыбуллын белән Рифгәт Гайнул-лин башлап жиберделәр. Абуның үзләре утырган бо-такны кисә башлавын сиземләп, тыныч, тук тормыш-ларын озайту ниятә белән, мөгънөсөз, ямьсөз эшкә алындылар.

Беренчәсә заманында берничә ай гына булса да, Алабуга фирка оешмасының беренчә сөркатибө бу-лып эшлөгән, чирканчыкны шунда алган, икенчәсә—шөһәр советында жаваплы урындыклар билөгән, су-дан коры чыгуга шунда өйрөнгән.

Урыннарыннан бушаткач, институтка юл тоталар һәм ялгышмыйлар.

Хрущев, Брежнев-Сусловлар заманында бу фән белән шөгыллөнүчеләрне аерым каста, алланың яраткан төкөләрө итеп йөрттеләр: фатир, телефон, машина, жиһаз—аларга беренчә чиратта, фирка үзә бирә, башка иң катлаулы дорес укытучысы елына мөңөр сөгәт эшлөгөндө, аларныкы 550 дән артмаска тиеш. Расписаниедә иң жайлы вакыт, иң якты, жылы аудитория аларныкы. Дөүлөт имтиханы беренчә ку-ела, ник дисөң, өүвөл, булачак белгөчнөң доньяга карашын тикшөрөсә. Якты килчөк өчен көрөшкә, фирка эшө өчен жанын бирергә өзөрмө ул, юкмы?

Артык игътибар, хөттин ашкан мөмкинлекләр ба-ланы гына түгел, ашын ашаган, яшен яшөгән кешеләр-нө дә бөза икөн.

Марксизм укытучылары, бигрәк тө фирка аппара-тында төш чыгарганнар куркыныч, кара бер көчкә

өверелделәр. Буш сафсата, фирка һәм халык исеменән сөйләнгән югары сүзләр, чабуы тезен япмаган сафсата белән теләсә нинди намуслы кешене пычрату, почмакка куып кертү алар өчен сукуыр бер тиен дә тормый иде.

Жир, урман, су, казылма байлыклары ягыннан дөньяда иң бай ил булырга тиешле СССРны һөлакәткә китереп терәгән, халкын ач, ялангач, рухи хәерчелектә калдырган большевистик сәясәтнең үлеми алдынан иң котырылган бер чорында Абу агай фирка тарихын кешечерәк укуытырга тырышып карый. Яңа-чак мисаллар китерә, үзек һәм республика башында утыручыларга тискәре мөнәсәбәтне яшерми.

Иң мөһиме төрле мәкер-хәйләләр, өркәтү-янаулар белән бөтен институтны үз кубызларында биеткән Насыйбуллин белән Гайнуллинга Абу кәнди тотмый, табаннарын яламый, киресенчә; «Сез бушбугазлар, фирка төненә кадалган урман бетләре», — дип ычкындыра.

Шуннан Зәкижан Локман углын эзәрлекләү башлана. Үзара тикшерү, ярдәмләшү сылтавы белән, туктаусыз дәрәсләренә йөреләр, басылган хезмәтләрен җентекләп өйрәнәләр. Артык бәйләнер нәрсә тапмагач, Абу артынан язып барган студентларның дөфтөрләрен җыеп алып, шуларны, сукуыр лампа яктысында, илэк аша үткөрәләр.

Берничә кеше имзасы белән партөешмә исеменә «Абубәкерев фирка тарихын укутмаган, КПСС үткән героик юлга, бөтендөнъя пролетариатын коллыктан, буржуазия богауыннан азат итүгә керткән өлешенә мөхәббәт тәрбияләмәгән, киресенчә, ул диссидентлар эзәрләүгә йөз тоткан» дигән хат өзәрләнә.

Чыннан да, лекцияләрендә укуытучы шул кырыс дәвер өчен шактый кыю фикерләр өйткән. Аерым алганда, лектор шәхес култыгын фаш иткән XX съездда ялган, эгоистик пафос өстенлек итте дигән фикерне алга сөрә. Чөнки коммунистлар фиркасе чорның намусы, акылы, вәжданы булса, халыкларны бу кадәр кыруга юл куймаган булыр иде. Шул ук Хрущев Сталин исән чакта эчү мөҗлеспәрендә күбрәк украин халык биоләрен башкаручы буларак файдаланылган, ө совет язучысы А. Толстой келәмдә мөтәлчәк атып халыклар атасының күңелен күргән.

Үзе яраланган Ватан сугышына бәя биргәндә дә ул совет солдатның батырлыгына дан җырлаудан бигрәк, бу үләнне булдырмый калу мөмкинлеге бар иде, тираннар ни теләсә шуны кыланды, дип яздыра.

Марксизм фәненең төп ачышы саналган сыйныфый көрәшкә дә бөтен бәлләрдән коткару чарасы дип төхәдим итү дәрәс түгел. Бу — фәйдәсыз, буш көрәш. Кешегә бәхет, байлык, шатлык алып килердәй көрәш кенә чын көрәш санала ала, ди.

Советлар илендә чөчөк аткан халыклар арасындагы дуслыкны хупласа да, аның вакытлы булуы мөмкин, дигән фикерне кыстырып куйган һәм кызыклыгына чагыштыру да китергән. Никах уку, чукуындыру, мул туйлар уздыру гына кеше алдында бәхет капаларын ачмый. Барыбер мөхәббәт, аңлашып яшәү кирәк. Төрле уңай белән өйтелгән бу фикерләрен «дуслары» иренмичә, сөтгән эремчәк ясаган шикелле, сыгып, сөзеп алалар, бер төртипкә салалар.

Бу низаг әүвәл институт, фирка оешмасында каралды, аннан шәһәр комитетына күчте, прокуратурада аңлашуга чаклы барып җитте. Уен эш мени, яшьләрен дөньяга карашын төплә нигезгә утыртырга тиешле кешеләр үзара талашалар, бер-берсенә сөлек кебек кадалалар.

Тыштан тыйнак, сабыр, әдәпле, кешегә авыр сүз дә өйтми торган Зәкижан агай характерын күрсәтте, инанган хыяллары өчен үлөргә өзәр фаталист икәнлеген раслады. Дошманнары сүз салдылар, таш кайтарып алдылар.

Үзен рәнҗетүгә ирек куймаса да, кан кардәшләре, татар кешеләре белән билгесезлек, бушлык өчен көрәшкә авыр кичерде ул.

Татарстан аның өчен чит-ят жир булып чыкты. Бар нәрсәне үзөккә шикаят язу, куркыту, өркәтү белән алдырырга өйрәнгән, шунда туып үскән, заманында дәрәҗәле урыннар биләгән Әсхәт Насыйбуллин, Рифкат Гайнуллин белән берәүнең дә, килмешәкне яклап, өчелешле буласы килми.

Киңәш бирүчеләр пыскып янган учакка күмер өстәүдән узмыйлар. Шәм төбенә алай гына яктылык төшми.

Шуннан без ни өчен Рәсәйдә кешенең гомере кыска, дип лаф орабыз. Тормыш озынлыгы затлы ризыкка гына бәйле түгел икән. Күп нәрсәне кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләр гаделлеге хәл итә. Ә мондый өхлакый гоман безнең ил өчен ят нәрсә иде.

Тоталитар режим, өлбөттә, бөркетнең канатын кисте, бәйсез шәхескә җинде. Ак чәчләре күренә башлады, күзләренә төсә тоныкланды. Абу үзен өгетләргә тотты, башын югары күтәрәп оттырды. Пенсиягә чыгу белән, беркем белән киңәшәп тормыйча, булган өйбәрләрен контейнерга төяп, фатирын икенчә, өченчә шөһәрләр белән алыштыра-алыштыра, Урта Азиягә юл тотты. Бер елдан кызлары аша аның вафаты турында хәбәр килде.

Демократия, халык бәйсезлегә өчен көрәшкә җирлеккә Абу агай кебек тыйнак кешеләр, ышанычларны, хыялларны югалтмаган фидакәр шәхесләр өзәрлөп килгәнне без онытырга тиеш түгелбәз.

Марксизм-ленинизмның сафлыгы өчен көрәштә үзе дә шактый йончыган, Алабуга кешеләре, пединститут халкы алдында элеккеге абруен югалткан Гайнуллин да, балалары янына, Түбән Камага юл тотты. Ә Насыйбуллинның башка барыр җире дә, үзгә юлы да юк иде.

НАВАДА ТАТАРИН

елның 12 нче апрель көне. Бу юлы инде, татар шагыйре өйтмешли, «кефир шешәсендә гөлләр таңны көтеп алган» иртәнге як. Тимер каравазлар шыгырдаса да, берәүнең дә салкын идәнгә басып, төнен чиркандырасы килми. Ник дигәсез, биредә университетның соңгы курсында белем эстәп ятучы студентлар яши, беркая да ашыгасылар юк. «Төрәзә арасындагы мамыкны эрер» дәрәҗәгә җиткәргән озын кышны да исән-имин озатып җибәрдек. Студент тормышының рәхәтлегенә күнегеп, тегеннән-моннан күчәрәп, диплом ясап, дөнья бизәкләренә — хатын-кыз нәселенә чын-чынлап гашыйк булып, ара-тирә җавап хисләренә дә уралып, иң сәгәдәт мизгелләренә кичергән вакытлар. Алда ни көтәсен бер алла гына белә. Әнә бит, студент тулай торакларында гына асылынып торган, иң арзанлы плафон башлы Хрущев тормышны ничек бутап ташлады. Бик аз вакытка гына ипи белән горчицаны бушка ашауны көрәтп карады да, бөек советлар илендә чөчөк аткан, бәхәтле халыкны болай гына туйдырып булмасын аң-

лагач (түлөүлө ризыкны бөтөнлөй алмас булдылар), бу сынамышны туктатты.

Аннан плафон бабай 220 сум стипендияне 20 төңкөгө калдырып, бездөй ач өрвахны төмөн топ башына утыртты. Көтлөтө ифрат арзан, нибары 20-30 тиен тора, дип алданып берничөнө салдырасың, көмөш тиенгө сырасын алгалыйсың, ө инде күктөгө ай ястык өстендө ярты кашык вакытта ук, кесөңдө сөхрө жыллөре улы башлавын сизми дө каласың.

Шундый сарулы иртөдө, студент халкы өлө төш күрөп ятканда, Тукайның Болгар кунакханәсендөгө кебек үк, йозаксыз, шыксыз бүлмөгө сабакташыбыз Әнвәр Мөхөммөтжанов береп керә. Озын, нечкө гармунчы бармакларын өскө тырпайткан, төз, кара чөчлөре, тар маңгае астына ипле генә, эчкө үк кереп урнашкан чуерташ күзлөре ауга чыккан бүрөнеке төслө ялтырый. Лимон тиресен хөтөрлөткөн йөзө өллө каян — тирөннөн күтөрөлгөн шатлыктан тагын да саргаеп, урыс киноларындагы монголлар битенә охшап киткөн. Жыйнак гөүдөсө без белмөгөн сөөнөчтөн калтырый, тере килеш кайнар табага элөккөн чабак төслө сикеренә, үрсөлөнө. Бөхөтө тавышына да күчкөн:

— Жәмият (жөмөгатыне ул шулай гына өйтө ала, шуңар кушаматы да жәмият), ни оятыгыз белән шундый көнне караватта аунап ята аласыз. Шундый вакыйга.

— Нәрсә акырасың, Жәмият. Татлы йокыдан уятып, ата балаларын. Өнө Флүс төшөндө хур кызын кочагында эретеп ята. Авызы бүлтөйгөн, куллары өллө кайда...

Әнвәр сөйләнүен дөвам Кулында жан сөйгөн баяны диярсең, тавышны чыгаруын белә.

— Жәмият, безнең халык баласы оча... Татарин навада... Радиодан Левитан иртөдөн бирлө «Татарин, татарин», дип дөньяга шом сала. Исемен бер тапкыр гына өйтте, аңышмый калдым. Өллө Ирек, өллө Үрнәк... Ибраһим түгелме икөн.

Жәмият авызыннан төшкөн бу хөбәр бернигә мөкиббән китми торган студент халкы өчен искитмөле иде. Дүрт тимер караватны биләгөн дүрт татар токымы көкрө, йөнтөс, үкчөсө күптөн су заты күрмөгөн, мөгнөсөз хужасы бер оегын салырга оныткан төпилөрне, арзанлы яшел одеяллар куеныннан азат итеп, идөнгө төшерергә мөжбүр булдык. Колаклар чабыш атыныкы төслө тырпайса да, алдауга һәм ялганга күнеккөн, һәр инөрсөнө Маркс өйрөткөнчө, шик-шөбһә астына алуны «файдалырак, куркынычсызрак күргөн студент, төшлөп «карамайчы, бернөрсөгө дө ышанмый.

— Жәмият, кеше ышанмаслык гайбөтне, чын булса да сөйлөмө!

— Гомер буге бугадың, бугадың!

— Төнө берәр туйда гармун кычкыртып, күбрөк төшөрөп, ачынып житмөгөнсөң!

— Син дө шаяртырга өйрөнөп беттең, бугучы кызларга ияреп йөреп. Кем космик карабка татарыңны утыртсын ди, ахмак. Ышанычсыз халык баласы өллө кая очып китеп, Юпитердан кораллы көчлөр алып кайтып, дөньяны янөдөн үзөнө буйсындырса. Тузга язмаганны сөйлөсөң, тиле-миле.

— Алай димө, малай, күккө эт, мөчө кебек жанварлар чөелдө кебек. Чират шул ук хайваннар чутын да йөргөн татарга житкөндөр, шаять.

Саескан коерыгында алып килгөн хөбөрөн безнең жинди кабул итмичө, тел шомартып, бушка тегермән өйлөндөрүөбөзгө гаҗәплөнөп карап торды да (балачага белән биш өл гомерен өрөм иткөн), Әнвәр идөнгө төкөрөп куйды.

— Жәмият, сез надан, берни аңламыйсыз. Бүгөн

безнең милләт өчен тарихи көн. Татар кешесе галәмгө чыкты. Бу бит безнең халыкны тану кешегә санау дигөн сүз. Татар кыю, батыр милләт дигөн сүз. Бу бит, жәмият, милли изүгө, кысуга, безне нацменнар рөтөндө йөртүгө, «татар-монгол урдасы» дип рәнжетүгө нокта куелды дигөн сүз!

Биш өл дөвамында семинарда да болай озын һәм илаһи рух белән сөйлөмөгөн Әнвәр, монологының ахырына үз язмышын кыстырып куярга да онытмады.

— Болай булгач, авыл мөктәбөндө укытучы булып, бугаз сындырып йөрдөм юк. Казанда калам. Бүксә киереп, лимонлы чөйне көмөш калак белән болгатып, берәр министерствода утырам...

Жәмият ярдөмөндө, милли тойгысы уянган беребез, жөһөт көнө ишек катындагы сөйлөткөчнө борып жиберде. Без көткөн хөбәр юк иде. Төрөзөсө күптөннөн юылмаган, мөлдөрәмә тулы чүп чилөгө күзгө бөрөлөп, ялгыз күсөк сыман ыржаеп торган бүлмөнө В. Лебедев-Кумачның «Широка страна моя родная...» жыры тутырды. Тантаналы вакыйга булдымы, гадөттө иң ялган, иң баллы шул өсөрнө китереп кыстыралар. Без аны «Күмөч жыры» дип йөртө идөк. Мич тулы пөрөмөч, уртасында бер калач.

Бөхөтлө ил, иркен сулышлы совет кешесе турындагы мөзөкнө Левитанның авыл каймагыдай куе тавышы алыштырды:

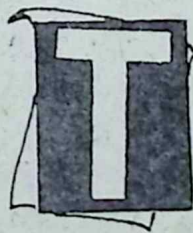
— В космосе советский гражданин Юрий Гагарин...

Без аңыбызга килеп, берәр ымлыкны авыздан өвөлөп чыгарганчы, лимон йөзлө егетебездөн жылләр очкан иде. Без аны да, үзебезне дө кызганып, жөллөп куйдык. Адөм баласы кыска вакытка гына булса да, бөхөт диңгезөндө йөзөп, үзөн балигь милләт баласы дип сизгөн икөн, аны шул ялгышы өчен битөрлөү дөрес булмас иде. Әнвөрдөн көлсөк тә, билләһи дим, барыбызның да шул өкияткө ышанасы килгөн иде.

Жәмиятнең шул көндөгө дулкынлануы, шатлыгы студент тормышының калдык көннөрөндө ваемсызлык, һәрнөрсөгө төкөрөп карау белән алышынды. Укуын телөк, ихтыярдан биргөк, барган мөл белән төмөмлады да, туып-үскөн Балык Бистөсө ягына кайтып китте. Ишетүөмчө, хөзөр дө кечтеки генә бер авылда укытучы булып эшли.

Хыялыңның өлө дө гамөлгө ашканы юк, Әнвәр дус!

«МИНЕ РӘНЖЕТӨЛӘР...»

атарин» Әнвәр хыялында галәмне иңлөп, йолдызстанны айкап, пәйгамбөрлөргө сәлам иңдереп кайтканнан соң, шактый сулар аккач, педагогия институтының бер укытучысы югары фәнни дөрөжө алырга карар кыла. Дөрес, басылып чыккан китабы да, монографиясе дө юк кешенөң. Тик ул, яшөөш девизы итеп «Сме-

лость города берет...» жырын алып, аспирант жыентыкларында, журналларда дөнья күргөн мөкалөлөрөн, чыгышлары култык астына кыстырып, Урта Азия якларына чыгып китө һәм шундагы мөхтөрәм кальгаларның берсендө мәсьөлөнө бик тә уңышлы хөл итеп кайта.

Мөскөүдө раслыйсы гына кала бу кылган гамөлнө. Фәнни капчыкның бушлыгын, ачыш-яңалыкның юклығын сизгөн ВАР (югары аттестация комиссиясе булыр ул) түрөлөрө аны башкалага өңгөмөгө чакыралар.

Судан коры чыга галимебез бу юлы да. Тиздөн докторлык кенәгәсен дә кесәсенә шудырып төшөрә.

Алабуга халкы аптырашта, гавам гажәпләненеп бот чаба. Гыйльми жәмәгатьчелек, тел белгечләре колак артын кашый. Болай ук булырга тиеш түгел иде бит. Карап торсаң, үзе рәтләп сөйләшә дә белми, өйткән фикеренең энәсе-жебе юк. Авызында ботка пешерә. Берәүләр анә диссертацияне 20 шәр ел сырлап, кимендә биш-алты китап чыгарып, яшь галимнәр үстөрөп тө гыйльми дәрәжәне бөгә алмый йори. Күлмәклә килеш туарга кирәктер шул.

Еллар узгач кына, уңышның сере ачылды: иптөш әлегә дә баягы мәсьәләне ленинчыл хәл иткән икән. Эшен яклаган жирдә «Әстерхан, Ставрополь, Волгоград, ягъни, көньяк өлкәләрдә, нугай далаларында яшәүче казакъ, кыргыз, үзбәк, төркмән катнаш лөгәтьләренә Казан галимнәре татар теле яисә татар теле шивәсе дип өйрәнәләр, фәнни дәрәжәләргә ирешкән үтәләр. Мин объектив чынбарлыкны раслыйм. Үзбәк телен үзбәкчә, төркмәнчә төркмәнчә дип фәнни исбатлыйм. Мине шуның өчен оңамиләр. Яклау һәм аңлау эзләп, сезгә килдем. Язмышымны үзегез хәл итегез, мин барысына да риза»,—дигән кискен, кыю, сәясәтчеләр өйтмешли, сенсацион белдерү ясай.

Мондый борылыш гыйльми берлек өгъзаларының корсагына атланмай булып ята. Яшь докторны мактыйлар, котлыйлар, түбәтәйләренә, тәлпәкләренә һавага сикертеп данлыйлар. Яшерен-батырын түгел, кояшлы, жимешле якларда милли рух тирәнрәк тамырлы, төрки халыкларны кан кардәшлек якынайтып торса да, эчке көнләшү, хөсәтлек мамык корты төсле дуслыкны астан кимерә тора.

Ни гасырлар дәвамында «татар» атамасына ук шикләнеп карау, ышанмау, аңардан һәртөрле этлек көтү рухында тарихны аяктан башка өйләндереп куйган, совет хакимияте чорында төрбия алган Мәскәү кешесен егып салу өчен өллә ни күп дәлилләр кирәкми икән:

— Мин үзем татар теле диалектларын өйрәнсәм дә, милләтем буенча татар түгелмен, киресенчә, алар тарафыннан изелгән, тапталган милләт вәкиле. Бу—минем шәхси фәжигам. Татариядә милләтчелек көчле. Шуңа күрә, миңа монографиямне дә, китабымны бастырып чыгарырга, фәнни донъяга ирештерергә ирек бирмәделәр. Мине рәнжәтәләр. Миңа ул шартларда яшәве дә, эшләве дә жиңел түгел. Алабуга педагогия институтында да шул ук атмосфера өстенлек итә. Хәлемә кереgez, ярдәм кулы сузыгыз.

Диссертанттан бары тик фәннилек, житдилек, өлгергәнлек таләп итәргә өйрәнгән, иң каты бәгырьле фән өһәлләре, керфек буйлап кызыл келәмгә тамган ике бөртек күз яше күргәч, кулларын ирексездән уңай бәя ягына күтәрәләр. Авырткан сөялгә дә дәрәс басыла, өлкән кешеләрнең хис-тойгы донъясына да юл табыла. Ахыр чиктә, өлегә дә баягы, милли мәсьәләнең дәрәс чишелеше кеше язмышын хәл итә дә куя.

НИТКӘН ХАТ УЛ...

лтмышынчы-житмешенчә елларда, Алабуга кебек кечтеки шәһәрләргә бизәгән югары уку йортларында, укучыларга кытлык зур иде. Кайсы гына төбәкләрдән, нинди генә милләт вәкилләре (фатир алып, башка шәһәрләргә алыштырып), гыйлемгә юл

салып (аспирантурада урын алып), хатыныннан, балаларыннан котылу өчен файдаланып калмады бу хәлдән. Саный, уйлана башласаң, ис китерлек. Элемтә аша килгән көгәзьләре буенча берәүне дә танып булмый, анда барысы да ал да гөл, тот та үзеннән үрнәк мөрмәр һәйкәл көп куй. Күп очракта уңай бәя артык, кирәкмәгән, ялгау яисә пычранган адәм баласыннан жиңел генә котылу ниятеннән бирелә. Типлар, типажлар байлыгы ягыннан әдәбият шул чорда килеп-китеп йөргән кешеләр белән һич кенә дә бил алышырлык дәрәжәгә күтәрелә алмады. Хәер, классика иң көчле каһарманның, табигый хәл-өхвәлләренә олы үзәкләрдән читтөрәк урнашкан калалардан эзләп тапкан. Олы шәһәрдә; өйтик, күзгә төтен жибәрәп, фани донъяны алдап, хәйләләнәп тө яшәп була.

Алабуга кебек ямьле табигатьле, халкы аз, яшәү өчен жайлы урыннарда һәммә нәрсә үтәдән-үтә күрәнә. Кырда үскән ялгыз агач төсле.

Шәһәрнең йөзек кашы—пединститут, күз өстендәге кашы—милиция мәктәбе. Андагы хәлләр һәр саесканның очында. һава хәлләре, туган-тумача, бала-чага турында сөйләшәп, вакыт уздырып торыш юк, үгез мөгезеннән элөктереп алына:

— Ишеттеңме өле, әдәбият кафедрасына Саратовадан фамилиясе «о» хәрәфенә беткән тагын ике ир-ат алганнар.

— Гажәп түгел, хужасы шул яктан булгач. Кырым татары Көрим Жаманаклының вафатыннан соң, анда безнең як кешесенә хут бетте.

— Әйттеләрме өле, пединститутның оч хатын аерган физкультура укучысын милиция мәктәбенә алып, майор дәрәжәсенә күтәрәп 500 сум оклад куйганнар, ди. Тегендә 160 төңкә ала иде.

— Өстө жонлы кулы бардыр.

— Знамо дело! Маңгаң Сократныкыннан дәүрәк булса да, арттан төртүчә булмаса, ул ябык оешмага аяк тыгуы кыен. Ашау байдан, үлем хоҗайдан ул мәктәптә.

— Шәһәрдә иң күп хулиганлык милиция мәктәбеннән чыга.

— Анысы бер хәл. Дүртенче хатынын ияртеп, милиция мәктәбенә киткән кеше урынына Воронежданмы, Орелданмы спорт мастеры алганнар ди кызлар институтына. Өллә йөзү, өллә сикерү, өллә бер гонаһсыз тупка уңышлы китереп тибү буенчамы, ди шунда...

Базар гайбәте, диярсез. Юк шул, борынны гел жил уңаена куеп яшәргә күнеккән Алабуга халкы имеш-мимештә сирәк ялгыша. Нәкъ менә без тыңлап торган сөйләшү булган көннөрдә, институт йортында уен залында кара тут йөзле, аякны артык күтәрәп куюга жегәрән сарыф итмичә, жирдән шудырып атлауга өстенлек биргән, уртача буйлы ир-егет пәйда булды. Көнъякта туып-үскән күпчелек урыслар төсле, сыны, кыяфәте ягыннан татар чалымнары шактый үзгә. Кабарыңкы күз төпләре бәхәс яратуына, үзсүзле булуына ишарә итә.

Пиджәк якасын «велосипед ярышлары буенча оста» дигән билге бизи. Алабуга халкына таныш булмаган тамга үзәнә бер табышмакка өйләнәп, тел белән тегермән тарттыручыларны йокысыз калдырды.

— Житкерделәрме өле, теге спорт мастеры дигәннәре үзе велосипедта йөри белми, утырса, шап итеп егылып төшә, ди.

— Ө ничек шундый югары дәрәжәгә иреште икән соң ул?

— Дәрәжә дип, син бигрәк тагын. Базарда бер алкаштан сатып алганмы, киеп йөргәгә сорап торган—

мы, бер туганыннан мирас булып калганмы ди шунда.

— Бөлки, чөлдереп, оясын пычраткан каз кебек, тиз генә чыгып тайгандыр. Яше дә бар бугай.

Дорес, Сергей Касьянов ике көпчәклә хәрәкәт алымын бик оңап бетерми иде. Башта оч көпчәклә, аннары дүрт төгәрмәчлә, аяк көчә ярдәменнән башка, жир мае белән йори торган тимер айгырларга өстенлек бирде.

Үрмәкүч оясыдай үрелгән гайбәтләргә, чыш-пышларга бик исе китмәде аның. Велосипед уены белән күпләрне мавықтырды, янына сәләтлә һавәскәрләргә жыеп, берничә кызны җаваплы бәйгеләргә өзерли, җиңүләргә китерә белде. Аскы катның ташландык бүлмәләрендә тренировка заллары ясап куйды. Дөресне ачык форточка аша гына уздырып бозылган физкультура укытучылары арасында ул фәнни эшкә маһирлыгы белән аерылып торды. Ни атна, ни шимбә дип тормады, үзенекен сукалады.

Шул ук вакытта аның күпләрне аптырашта калдырган, хәвефкә салган сөөр яклары да бар иде. Колаклары начар ишетә икән. Акча, башка берәр кирәк-ярак сорап килгән кешегә «мин начар ишетәм, аңламадым», дип читкә китеп бара. Шул хәтлесе дә моһим: һәр адәми зат физик җитешсезлеген яшерергә, сиздермәскә тырыша. Ә физкультура укытучысы кешеләк дөньясында кабул ителгән эхлакый сөзәтәнешкә нәкъ киресен сукалый, ягъни орышкан, әрләгән сүзләргә, имеш-мимешләргә колагына алмый. Унөчлә ачкыч белән көпчәк тозәтүен белә.

Мәгәр дус-иш аның тагын бер кызык гадәтен ачты. «Минем Мамадыш «малае» бар иде, шуны хәл кылуга ничек карыйсың, «сәүдә базасына «Жигули» төгәрмәчләре кайткан», «Аляска» курткалар бар» кебек кызыклы фикерне үзе дә ишетер-ишетмәс кенә әйтсә дә, спорт мастеры ничектер сискәнәп китә, хәрәкәткә күчә.

Өгәрәнки берәрсе ул складка эләгеп, кирәклә әйберен алмыйча чыгып китә дип уйласа, Туфан әйтмешли, соңгы мамонт кебек юкка чыккан, беркатлы нәсел вәкиле булып. Көпчәкне дә, куртканы да хәбәр китергән күгәрченнән тизрәк ала иде ул. Форсатына ничек ирешә иде соң?

Ришвәт тәкъдим итәрлек акчасы да юк, саранлыгы да мәгълүм. Килмешәкнең туган-тумачасы да, таныш-белеше дә сыек.

Кибет модире «шиннар бездә юк», «бетте», «хужа үзенә генә калдырды», «минем вакытым юк», дип күпме генә тыпырчынамасын, файдасыз, ник дисәң, Сергей Касьянович аны ишетми. Ә үзенекен ялыктыргыч козга яңгыр кебек колакка, җанга, бәгырьгә сәңдерә тора:

— Минем үземә берни кирәк түгел. Институт очен, аның даны, абруе очен тырышам. Мәнә инде ничә кеше беренче разрядка чыкты, икесе спорт мастеры булды. Алабуга кайчан мондый казанышларны күргән, әйтә аласызмы? Юк шул, җавап тота алмыйсыз.

Андый уңышлар булмаган да, һәм өгәрәнки мин үз машинама белән ике тапкыр атаклы белгеч, профессор Чхеидзе янына Тбилисигә киңәшкә бармасам, ул ярдәм итмәсә... Булмас та иде.

Сезнең Чхидзе дигән донъякүләм билгеле галим турында ишеткәнегез бармы? Юк, дисезме. Мәнә шул шул, сез Алабуга патриотлары түгел, ике көпчәккә ябышып ятасыз!

Сүз модирнең кулын селтәп, кирәклә әйберне чыгарып салганчы дөвам итә. «Мәзәктәге мулла бу, бир дигәнне ишетми, мә дигәнне бик тиз колагына ала», дигән сүзләргә дә исе китмәде аның.

Сергей Касьянович көннәрдән бер көнне, Актаныш ягынан килгән, җитмәсә ходаның рәхмәте илә татар бүлегендә укып яткан саф татар кызына ойләнеп, күпне күргән Алабуга тел бистәләрен дә оятка калдырды. Җитмәсә, кызы да баскан жирендә эз калдырырлык чибәр, гүзәл, сылу булып чыкты. Чем кара чәчлә, болай да килешлә түгәрәк йөзен сойкемле сойдергечләр бизәгән, нечкә билле Мәслимәгә бик күп егетләр күз салып йөрсә дә, ул үзенә тормыш юлдашы итеп читтән килгән кешенә сайлый. Ничек карата алды соң Агыйдел камышыдай сылу кызны Сергей Касьянович? Әлеге дә баягы милли мәсьәләне акыллы хәл итүе белән.

Дорес, Алабугада кызлар буа буарлык. Пединститут чибәрләренәң эчен пошырып, көндәшлек тудырып, туксан проценты Адәм кабыргасыннан яралган затлардан торган ике махсус урта уку йорты яшәп ята. Алары культура-агарту һәм медицина белгечләре өзерли.

Жир мае табучылар, шунда күп еллар дәвамында эш хакы алып ятуучылардан башка беркемгә дә хажәте булмаган автомобиль заводы тозучеләр килеп тулганчы, Алабугада ир-ат халкы һавалы йөрдә.

Укытучы каземәннән берәрсе күз салса, тәкъдим кертсә, яшь җилкенчәк, язгы чәчүгә өзер булып та шифалы яңгырны гына көтеп яткан жир шикелле, жеби дә тошә. Ә безнең очракта бөтен төбәгәңә бердәнбер спорт мастеры гаилә корып җибәрергә чакыра икән, бу инде уен эш түгел, абзыкай, гафу ит, арырак күчеп утыр! Кем генә мондый сөөнечтән чәчкәсен күтәрә алмаган шомырт ботагы төсле бөгеләп тошмәс.

Мәгәр аң-белемгә сусап килгән, авылда тәрбия алган Мәслимә ялкынга элөккән күбөлөктәй канатын яндырмый, балавыздай эреп тошми. Нәрсә тота, нәрсә бимазалый соң яшь талибәнең күңелен?

Юк, булчак иренең дөбрәнлегә дә (үзенә кирәген ишетә), бармагының үз ягына кәкрелегә дә (гаилә очен файда), велосипедка утыртканда кулларын кызларның күкрәк тирәсендә, билдән түбәндәрәк урнашкан җирләрдә озаграк тоткарлавы да артык борчымый аны. Ул сиңа Арча ягы кызы түгел, мантыйк белемен чамалый («тора башлагач, минекен генә тотор, чуртыма да китмәс»).

Сандугач бала очыртканда туган Агыйделкәй гүзәл Сергейның урыс кешесе — христиан нәселәннән булуы борчы, төннәрән күңелен тырный. Үзе бер хәл. Әти-әни, туган-тумача, аның матурлыгыннан көнләүдән шартларга җиткән группа кызлары, ел ярым кинода тезен шомартып, ит комбинаты янында үбешеп йөргән егет бар бит әле. Алардан оят. Әй, егетенә төкер сәнә. Укытучыга кияүгә чыгарга җыена лабаса. Ярты елдан фәннәр кандидаты булам, ди.

Кыз «риза» дияргә ашыкмады. Арада милли мәсьәлә тора иде. Хатын-кыз белән аралашу фронтында шактый тәҗрибә туплаган өлкән укытучы тик ятмый. Әүвәл, Агыйдел камышын төрле сылтаулар, вәгдәләр белән (синнән спорт мастеры чыгачак) велосипед белән шогильләнергә күндерә, дәрәс барышында, бөтен группа турында онытып, күп вакытын аңа багышлый. Үзе күтәрә торгызу нияте белән, юри кызны көпчәгә сигезлә ясый торган, мәҗбүри егылырга тиешле уенчыкларга утырта. Берсе тәмләп егыла, икенчесе йөгереп килеп кулын бира.

Ә үзе кызының колагын, зиһенен, күзәнәкләрен «тормыш бер тапкыр бирелә, кабатланмый, яшәп калыйк», «бергә йокласак, миңа да яхшы, сиңа да татлы булып», кебек кайнар җөмләләр белән түндерә тора. Әүвәл, ойлөнү турында сүз кузгатмыйча гына, кан

яңарту хакында хыялланган иде дә, чикләвекнең катысы электе физкультура укытучысына.

Кыз ифрат житлеккән, кош төсле оясын ташлап, очып чыгар вакыты житкән. Физматта укучы мишәр егете дә әрсез булып чыкты, бер адым артыннан калмый, дәрәс беткәндә кинога ике билет тотып, көтөп кенә тора.

Бастилияне беренче һөҗүм белән алып булмагач, спорт мастеры гаилә кору турындагы төхәдимиен ясарга мәҗбүр була. Татар кызы аның өчен таныш булмаган донъя, төмләп карамаган кавын иде. Ата-анасының шактый хәллә, яшь гаиләгә ныклап ярдәм итәргә барын шул яктан укучы студентлар аша ачыкый иптәш.

Байтак вакытлар үбешеп, кочышып, кызышып йори торгач, кызының төкәте корый. Агыйделне тукландырып торган чышмә суларынан килгән дөртне сүндерүе кыенлаша, ул: «син татар булсаң, бүген үк синекә булыр идем», дип ычкындыра.

Спортта да югары дәрәҗәгә матур күз, таза тез, кыска кул өчен генә бирмиләр, анда да баш миендә сыекчаның булуы мәҗбүри икән. Сергей Касьянович, кызының жылы тәненнән кулларын алып, аягүрә басып, рәсми диярлек белдерү ясай:

— Сөеклем, сиңа әйтмичә йөргәнмен, минем әнием татар хатыны ич! Миңа, берәз сиңа охшаган. Чем кара. Чибәр. Ягымлы. Тагын. Ике кон элек хат алдым үзеннән. «Татар кызына өйләнергә рөхсәт бир», дип язган идем. И шатланганын, сөенгәнне ишетсәң, беринди шигең калмас иде. Хатын укытырмын, бергәләп укырбыз, яме. Кирәк булса, мөселман диненә күчәргә дә риза.

Актаныш тугайларынан кайнар кан, түземсез төн төкәгән, аккош йоны тутырылган мөндәрдәй йомшак күкрәклә, нәфис муенлы, сөйдергеч миңлә кыз өлгә уйдырмага ышана һәм бу гонаһлы донъяда татар дигән халыкның өлгәчә яшәмәктә булуын Алабуганың комлы туфрагына аяк баскач, дәрәсрәгә, институтта укыта башлагач кына төшәнгән килмешәк урыс кынына гәрселдәп егыла.

Туй мәшәкатләре узып, ата-ананың күңелен берәз тынычландыргач, яшь хатынның теге хатны укып, күңелен тупсага утыртасы килә. Хат әлбәттә, табылмый. Юктан бар булмый, диләр. Хыяллы хат турында исенә төшәргәч, спорт мастеры кара жирлеккә коңгырт бизәк сирпелгән күзләрен хәләл җефетенә чибәр йөзгә юнәлтә дә:

— Нинди хат турында сүз алып барасың, дуслым? Ниткән хат ул?..

— Әниңең хатын күздә тотам. Сиңа өйләнергә рөхсәт биреп, җавап хаты язды, дигән идең.

— Без мама белән хат алышмыйбыз. Синең... ничек диләр әле, галлюцинация, ягъни, төсле төш күрү, дигән чирең юктыр бит. Әллә бу афәт татарларга хас нәрсәме?

Яшь ханым авызына Агыйдел камышын кабарга мәҗбүр була һәм хат турында артык сүз катмый.

Бәла агач башыннан йорми, адәм башыннан йори, ди халык. Спорт мастеры миңлә сөеклесенә тагын бер күчтәнәч әзерләп куйган икән. Бу яңалык беренче хезмәт хакын өйгә алып кайткач, гаилә бюджеты дигән нәмәстәкәйгә китереп суккач, төгәен беленде. Аның шактый акчасын тотып калалар. Алимент түли икән.

Никахлы ир янә кызыгырлык тапкырлык, булганлык үрнәгә күрсәтә. Сабый баланың төсле, түгәрәк, эчкерсез, самими күзләрен янә сөеклесенә йөзгә төбәп куя да, алдан әзерләп куйган хикәятен баян

итүгә керешә.

— Дуслым, көфеңне юкка бозасым килмәгән иде. Минем ул хатынны да, баланы да күргәнем, ишеткәнем юк. Әнием татар булуы аркасында оештырдылар аны урыслар. Хәл болай булды.

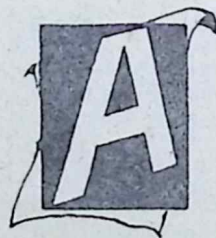
Бер мәлне тулай торакта сабакташ егетнең туган көнен үткәрдәк. Күбрәк салып, күрше бүлмәдә йоклап калганмын. Уянсам, янымда бер марҗа хатыны ята. Туганнарын чакырганнар. Ә үзем берни хәтерләмим («Байлар да елый» фильмының каһарманы Луис Альберто, хәтерен югалтып, яңалык ачмаган икән донъяга). Алиментны түләрәк туры килә инде, башка чара юк. Юкка исең китмәсен, озаң калмады инде, малайга җиде яшь китте. Ә безнең алда өлө, җанашым, башламаган хәят җәйрәп ята. Тик бу хакта сүзгә куертмыйк!

Аннан килеп, без юкка баш катырып утырабыз. Илдә чыпчык үлми. Бабай, иншалла, банк мөдире, акчаны яхшы каера, әби дә шактый ала. Йорт тулы мал-туар. Бердәнбер кияүләрен рәнҗетмәсләр. Ә машина алып бирсәләр? Сине алга утыртып, атнакич саен базарга барабыз. Җәен су буена, әбиләргә кайтып төшүең ни тора. Шулай булыр да ул, сөеклем, мин исән чакта, юкка борчылма!

Бергә шактый яшәгәннән соң, спорт мастеры яшь-өлгә Агыйдел җәйләүләрендә узган Мослимәне мамысы катына алып кайта. Тагын бер ялган ачыла. Эш узган, чибәр битне тимгелләр каплаган, ике айдан бала табасы һәм иш янына күш дигәндәй, урыс милләтенең санын арттырасы гына кала.

Менә шул мисаллардан соң, милли мәсьәлә хәл ителмәгән, дип балавыз сыгып карагыз. Кем ышансын сезгә!

УРМАН ХУҖАСЫ

лабуга каласының иң затлы залы халык белән шыгрым тулы. Туң йөрәкләр тын алырга да куркып утыра. Күзләр сәхнәдә. Шөһәр фирка оешмасының җыелышы бара. Районның иң мөхтәрәм кешеләре президиумны бизи. Үз-үзенә ифрат гашыйк, Чистай ягынан килгән беренче сәркатиб, киң күкрәкне мөһбәр остенә

үк куеп, көр тавыш белән хисап чыгышын укый. Доклад күптәннән язылып куелып, бер сөйкемле сөягә Казанга алып китеп тикшергән, өстөгән иде. Кичә үзә карап чыгарга да вакыт тапты.

Укылган битне яңасы алыштыра. Барысы да бирелеп тыңлаган чырай белән утыра. Нотыкчының талканы коры икәнлегә һәммәсенә мәгълүм. Бер куштаны, Фөлән Фөләнәвич сөйләшәп утырды, яисә тиешле урында тиешенчә кул чапмады, дип җиткерсә, синең алда оҗмах ишекләренәң сизгесә дә шап итеп ябылачак.

Беренченең эчтөлөктә дә, залда да кайгысы юк. Тормыш арбасына җигеләп күп тартты инде, җитте. Башында үзгә уй, башка хәсрәт.

Бүген олы хуҗа кунакка киләсе. Иртүк торып, кабул итәсе йортны, сый-хөрмәтне, суыкчытагы әйберләргә үзә барлап кайтты. Ит бөлешә, кабак бөлешә, тутырган тавык, балык, каклаган каз, чөгәндәрләр катык, кымыз кебек нәрсәләр барысы да уйланылган. Ул аның зөвыгын белә. Кискән, туралган салатларны яратмый. Помидор, кыяр, суган шул килеш төлинкәдә

ятарга тиеш. Үзе алып, шытырдатып, уртлап кабарга ярата. Без дә хәзер шулай уртларга ойрөнөп киләбез, дип уйлап куйды ул, елмаеп жибәргәнөн сизмичә дә калып.

Залда утыручы ахмаклар ни очен көефе яхшырып китүен аңламыйлар. Ә бит ул яңа Менделеевски заводы төзүчеләрне кискен тәнкыйтьли, күреләчәк чара-лар белән куркыта.

Юк, аны остәл муллыгы, очрашуның тиешле дәрәжәдә булачагы борчымый. Бар да «о кэй» булып. Шул бәхетле мизгелне тизрәк якынайтасы бар да, элек өйткәннәрне кабатламыйча, хужаны өйбөтрәк мактыйсы, кызыклырак тост өйтәсе иде. Башка бер рәтле фикир килми, шайтан алгыры.

Язгы чөчүгә өзерлек мәсьәләләрен яктырткан бүлеккә килеп житкәч, мөнбәргә—укуп яткан чыгыш остенә кәгазь кисәге китереп салдылар. Анда өч сүз язылган: «Урман йорты янган».

Сакалына чал кереп, башына акыл кермәгән кеше мондый язмадан югалып, тотлыгып калыр иде. Ул барысын да аңлады, йортның януы, сәбәбе, максаты аны артык борчымады, тикшерербез, ачыкларбыз, жөзасын бирербез. Иң моһиме башкада иде: димәк, хужаны анда кабул итеп булмый. Нәкъ менә шул минутларда ул Казаннан машина белән чыгарга тиеш, өч сәгатлөп вакыт бар. Шул арада кунак остәлен башка жирдә көйлөп, хужаны юлда тотып аласы булып. Туп-туры утлы кисәүләр янына барып төсә нишләрсең? Аркасына тир бөрөп чыкты, жиденче трестның төзелеш планнарын туктаусыз өзүе турындагы бүлекне ул шырыйлап кычкырып укыды. Зал шым калды. Димәк, бу идарә начальнигының язмышы хәл ителгән.

Юк, бу чүп-чарны укып, кадрле вакытны уздырырга ярамый. Залга туры карап:

— Минә срочно Мәскәү телефонга чакыра. Докладны икенче секретарь Дамир Ягъфаров укып бетерер һәм активны дәвам иттерер. Гафу итегез!

Шунда ук беренче рәттә утырган нефть идарәсе начальнигы колагына нидер өйтте дә чыгып китте, залда башкача күрәнмәде. Фирка житәкчеләренә теләсә ни кылана алуына күнеккән зал керфек төкәтмәде, Жир мае хужасын үзе белән алуы да гажөп түгел. Акча, мунча, катер, вертолет аның карамагында. Әйтик, аңа өе биек, өйрәсе сыек институт ректорының ни пычагыма кирәге бар. Бу оешманың барлыгы турында язгы чөчү, печән өзерлөү, бәрәңге, чөгөндер жыю вакытында гына искә төшереләр. (Чур, алдыйм. Кабул итү имтиханнары вакытында фирка хужалары безгә игътибарлы.)

Залда калганнар докладны тыңлап бетерде, аны тикшерүдә катнашырга теләк белдергән унтугыз кешенәң унберен тыңлагач, урыннан килгән төкәдим нигезендә, фикир алышу төмамланды, алдан бастырып куелган карарлар кабул ителде. Мул буфетлардан алынган ашау-эчү өйбөрләрән култык астына кыстырып, һәркем дус-ише, якыннары белән машиналарга утырып таралышты, активны югарырак дәрәжәдә—башка урында дәвам иттерде.

Бу гадәти хәл онытылды. Берничә көннән соң, пединститутның спорт лагерена барырга туры килде. Безнең коймадан йөз-йөз илле метр чамасы ераклыкта өле яңа гына төз, игезәк балалардай бер-берсенә охшаган, шыгырдап, балавыз сыгып торган нарат бүрөнәләрдән, асыл клубы хәтле йорт корып куйганнар иде. Мөслим, Актаныш якларыннан килгән балта осталары жөй буенча өйне бик матурлап эшләделәр. Читтән карап торсаң да, күзнә иркәли, кеше кулының

көченә сокландыра торган йорт иде. Эченә керергә насыйп булмады.

Менә шул мәһабәт бинаны, сәнгать өсәрән каһәр суккан ут йотып алган. Урынында кара кисәүләр калган һәм ямьсез, ялгыз теш шикелле моржасы гына тырпаеп тора. Хәер, сер тотмас үрдәкләр «горком дачасы» янган икән, дигән хәбәрне шәһәргә китереп житкәргәннәр иде инде. Шунда ял итүче хужалар беркайчан да бу урынны үз исеме белән атамыйча, кордон, урман хужалыгы, урман йорты кебек төрле һәм серле исемнәр белән өшә-мөшә китерсәләр дә, халык телендә аның билгеләмәсе бер генә булды: «горком дачасы».

Колак ишетү бер хәл, үз күзәң белән күрү бөтенләй икенче нәрсә икән.

Янгын урынында инде сүндерүчеләр дә, борчылу-чылар да күрәнми. Урман хужасы Урал гына йорт урыны тирәли йөрөнөп тора.

— Менә бит нәрсә булды өле. Янгын шундый йортны сыер теле белән ялагандай, ярты сәгаттә юкка чыгарды. Тез астына китереп сукты, малай.

— Нәрсәдән чыкты соң янгын?

Урал, як-ягына каранып, тирә-юньдә шымчылар күрәнмәвен тикшереп алды да сүзен дәвам иттерде:

— Тез астына китереп сукты, малай. Ул көнне бит Табеев киләсе ие. Бар нәрсә өзер. Электриклар чолаңга ут уздырдылар да китеп бардылар. Ике сәгаттән йортны ут өлктереп алды. Замыкание булган диме шунда.

Күршем пәһлеван кулларын, һавадагы бөркет төсле, як-якка жөеп сөйләвен дәвам итә. Сокланып карап торам үзенә.

Исемне мулла белеп кушкан. Нәкъ Урал таулары шикелле олы гөүдә, түгәрәк табак бит, хислелек, дөртлелек билгесе булган калын иреннәре, шуларны кимхур итмәс борыны, тырпаеп торган колаклары, ун ел мәдрәсәдә интеккән шәкерт беләкләре юанлыгындагы бармаклары—барысы килешеп тора. Холкы сабыр, өтрафлы, беркайчан да йөгереп, кабаланып китмәс, чебенгә чукмар күтәрмәс, жил-буран уйнатмыйча гына, тирә-як урманга тулы хужа булып йөрер.

Шул ук вакытта Урал торгынлык заманасы кешесе. Үзен ни өчен биредә тотканнарын белеп яши. Югары дәрәжәле түрөләр күңеленә хуш килердәй кешеләрдән генә нәрсә таләп ителә ул чорда—сер саклый, телне бөйдән азат итәсе килгәндә дә, хәбәрә ифрат кызыклы булганда да, теш арасында калдыра белү.

Бу яктан Урал үрнәк-өлге сакчы иде. Әйтик, хужаларның анда ял итүен белүе кыен түгел. Тамак төбегел кымыржып торган Уралның зәмзәм суын капмыш дәрәжәсе буенча чамалап була. Болай да, аш казанында начар микроблар үрчәргә ирек бирмәгән күршә, кордонга кунаклар төшкән көнне артыграк кызмача булып һәм беркем белән дә артык гөпләшөп, ваклашып, чумарага катык катып утырмас. Симөрүе житүдөн, эреләнүдөн түгел, ө берәр артык сүз ычкындырудан курка урман хужасы.

Һәрнәрсәдән хәбәрдар булырга яратучан, шул тирәдә ял итүче укытучы халкы, күршәдәгә сөяс, икътисади хәлләр белән кызыксына башласа, аның жавабы өзер:

— Мин бернәрсә белмим, беркемне күрмәдем, монда кем дә юк.

Көннөрдән бер көнне Уралга йомыш тоште. Институтның ял базасына беркетелгән автобусның суыткычын өйләндерүче резинасы өзелә. Күршәдә аның барлыгы мәгълүм. Урманда саесканнар күп, сер тотуы кыен.

Гадәтәннән артыграк салмыш Урал безнең койма янына ук килеп, тоз наратка сөялеп, затлы төмәкә тотатә. Жәен-жәйгә китереп, сәлам бирдем. Керфекләрен күтәргә хәләл көчне өрәм итмәдә күрше. Әмма калын иреннәр ачылып, яраткан сүзләрен кысып чыгарды:

— Мин бернәрсә белмим...

— Тукта өле, Урал. Миңа беркем дә кирәкми. Үз хәсрәтләрең үзеңә булсын!

— Мин бернәрсә белмим, беркемне күрмәдем...

— Урал, мине таныйсыңмы?

— Танымаска, мине дурак дип белдеңме өллә.

Син институт ректоры Тәлгат Нәбиевич.

— Соң шулай булгач, тыңла өле.

— Мин бернәрсә белмим...

— Урал, автобус радиаторының түгәрәк резинаһы өзелгән, ул синдә бар, диләр. Бурычка биреп торчы.

Жавап шул ук. Уралның «син белгәнне мин казык башына элгән, миңа бүген бәйләнмәгез», диюе иде. Шул көнне аңардан башка сүз алып булмады. Кирәк әйбер турында әйтеп тө торасы юк. Икенче көнне иртән, кунак хужалар таралышкан, автобус йортүчегә резинаны үзе китереп биргән.

Кунак ашы кара-каршы дигәндәй, хужалары очен жанын фида кылырга өзер Уралга да малны кызганмадылар. Урманда да һава белән туенып торып булмый. Аның табигатькә монәсәбәтә нәкъ Гамил Афзал язганча иде: «Адам улы кисә торыр, урман һаман үсә торыр».

Балаларына Чаллыда фатир юнәтү, мебель, машина алу кебек тормыш-көнкүреш мәшәкәтләрен дә онытмады Урал. Муллыкның беренче билгесе — юмор хисе. Урман хужасына ор-яңа, соңгы марка «Запорожец» алып бирделәр. Әлеге машина үпмичә, сәламлаймыйча узган нарат калмагандыр юл өстендә. Уралны янчелгән машина борчымый.

— Гаеп миндә түгел. Бабайлар агачны дәрәс утыртмаган, читкөрәк алырга иде. Машина жалко дисеңме Тимер бит ул. Шайтан бирде, хоҗай алды.

Сирәк тешләрен күрсәтеп, чын күңелдән колә Урал.

Урманда хатыны белән икәү генә яши. Чын исемән хәтерләмим, барысы да аңа яратып «Рая апа», дип эндәшәләр. Балык төсле тыныч, сүз-тавыш чыгармас шундый хатын-кызны күргәнем юк. Донъяви бурычларын дәрәс аңлап алган. Уралдан балалар тудырып, үстереп биргән. Хәзер аның төп вазифалары: иренәң йокысын саклау, шәүлә төсле, аның артыннан йөрү, каршы сүз әйтмәү, вакытында ашату.

Ул остәл янында торырга тиешле урындык кебек. Шул тормышыннан канәгать, беркайчан зарланмас, үзе утырган ботакка балта чапмас. Урман хужасын тавыш, гауга, жәнжал, ошан белән алдырып булмаһын чамалый хәләл жәфетә.

Бүген Урал янган кисәүләр арасында беркадәр югалып калгандай күренә. Кешедән Аркадий Райкин шикелле: «Ну, ничек янды, көчле яндымы, яхшы яндымы?», — дип сорап булмый ич.

Күршенең хәтер сандыгын бушатаһы килгәнә күренеп тора. Сүз катуны да көтмичә, башлап китте.

— Пожарныйларга хәбәр иттем дә, йогердем йорт янына. Ишекне тибеп тошердем дә эчкә үттем. Тотен баскан. Идәннәрне бик шөп Иран, Торек, Тажик келәмнәре белән түшәгәннәр иде. Шуларның берсен эләктереп алып, урамга — чирәм остәнә чыгарып ташладым. Шундый матур, бу болындагы чөчөкләр төсле, чуар, йомшак. Икенчесе артыннан йогереп керергә жуенганда, маңгайга бер уй тоште. «Тукта, Урал, ни

пычагыма син аларны чыгарып, чиләнергә тиеш өле. Соңгы бушлатың белән кашларыңны көйдерә-көйдерә ташыһан да, алар сиңа төтемәйчәк. Нишләп өле тилеңәң акчасын торна итеп кычкыртырга». Йогереп килдем суыткычлар янына. Икәү, жылкәгә арка терәп утыралар.

— Нәрсә суыткычларны чыгарырга булдыңмы?

Минем беркатлы сораһымны колакка да элмәдә Урал.

— Икесе дә имән агачы утында пешерелгән колбаса, һәртөрле өзер итләр, «Золотое кольцо», «Столичная», «Посольская» кебек араһы, өрмән, дағыстан коньяклары, кызыл, кара икра, балык консервалары белән дыңгычлап тутырылган. Ә ут индә түбәдә уйный, бөрәнә араларындагы мүкләр яһа, бернәрсә күренми. Суыткыч янындагы төрәзәнә аяк белән бәрәп тошердем дә, андагы затлы-затлы ризыкларны үләннәр, куаклар арасына ыргыта башладым. Жирдән көткәнне, аллам күктән бирде.

Урал, кыска ғына тукталыш яһап, дөһам иттерде.

— Рәхмәт өле архитекторга. Йортны күлгә каратып, комлы яр буена ук китереп салган. Мамадыш, грузин, абһаз «малайлары» комнан шуышып тошөп кенә торалар. Икесе генә ватылган. Аның да берсе, хатын-кыз очен китерелгәнә, сухой. Суыткычларны бушатып өлгердем. Өстәлләрдәгә нигъмәтләр шул килеш ут астында калды. Тын алу кыенлашты. Үземә дә төрәздән шылырга туры килде.

— Келәмнәр шунда калдымы? — дип сүз кыстырырга жөрөят иттем.

— Конешно, тегесен дә райпо хужасы машинаһына салып алып китте. Өенә бушата индә ул аһы.

Ут сүндүрүчеләр килеп житкөндә, йортның яһымы хәл ителгән иде. Ниндидер актлар төзөп, кул куйдырмакчылар иде дә, «мин бернәрсә белмим, беркемне күрмәдем, монда кем дә юк», дип куып чыгардым үзләрен.

— Хужаны ул конне кая кабул иттеләр икән соң? — дип сорадым.

Әһма Уралның жәһесе нык тартылган булып чыкты. Сыртка тошмәдә.

— Мин бернәрсә белмим...

Берни булмагандай, өзелгән сүзен ялгап китте:

— Менә шуннан бирле оҗмахта яһим. Үлән, ком, куак арасынан эзләгән саен нәрсәдәр килеп чыга, табам да каһам, каһам да, таһын табам. Барыһы да боргычлы бөкеле шешәләр.

Ишеткөнәң бармы икән шундый мәзәкне. Брежневка ветераннар зарланып хат язганнар, яһесә, шешәләрне тимер колакчасыз чыгара башладылар, мәшәкәт күп, пычаксыз ачып булмый, тешләр юк. Колакча куйдыр.

Брежнев бабай өенә кайтып, суыткычыннан яртыһы алган да, пробканы шартлатып борып ачкан. «Нәрсәгә моңа таһын колакча кирәк икән, вөт жүләрләр, бордың да ачтың», дип әйткән, ди. Кеше хәлән кеше белми, үз башына тошмиңә, диләрмә өле. Вөт шул.

Сирәк тешләрен күрсәтеп, рәхәтләнөп бер көлдә дә, артыграк сөйләп ташлаганын аңлап, «безнең арада калһын», дип кисәтүнә кирәк тапты. Сезгә — зыһыларга артык ыһанырга яһамый, телеһез сөһакһез, яһесә.

Минем жаһапны көтеп, вакытны заяһа уздырып тормаһан, «мин бернәрсә белмим...»не халык көенә шыңшыһ-шыңшыһ китеп барды. Исемән акһый бит урман хужасы. Ерактан ул Урал тавыһың табигый бер дөһамы кебек күренә.

M

милләтчеләребез

МАРАТ МӨЛЕКОВ

Марат Әбдрәсүл улы МӨЛЕКОВ — Татарстанның халык депутаты, БТИУнең Президенты, тарих фәннәре кандидаты. Туган елы — 1930.

Ул Алтын Урда таралганнан соң калкып чыккан биш татар дәүләтенә берсе — әүвәлге Себер ханлыгының иң түрәндә гасырлар дәвамында саф килеш сакланган татар авылы Кашагалда туган. Әтисе Әбдрәсүл — зыялы, жиде еллык мәктәптә директор булып эшләгән кеше.

Марат та, өткәсе кебек мөгаллим булу турында хыяллана. Әмма сугыш чоры балаларына хас булган тормыш аны да әйләнәп үтми — Ялutor районының «Авангард» колхозы кырларындагы чөчү, урып-жыю мөгаллим улының топ хезмәтенә әверелә. Ниһаять, 1944 елда, жиде еллыкны тәмамлаган тәвәккәл үсмер Тубыл каласындагы татар педагогия училищесында гыйлем эсти башлый.

Мөгаллүм ки, гыйлем чышмәсеннән күбрәк авыз иткән саен, ул сихри чышмәгә сусау фәкәт арта гына бара. 1947 нче елны, укуын уңышлы тәмам кылган егет мәркәзбездә Казанга юл чыга. Исәбе — КДПИның тарих факультетына укырга керү. Инде үз кыйбласын табарга өлгәргән максатчан Марат Мөлеков монда да сынатмый.

— 1951 нче елда институтны тәмамлап, Питрәч районының Шәле урта мәктәбәндә тарих фәне укыта башладым, — ди Марат ага. — Жиде елдан соң исә миңа районның «Жиңү» гәзитендә мөхәррирлек вазифасын тапшырдылар. Мөхмүт Хәсәнов, Гурий Тавлин һәм Рахмай Хисмәтулла кебек киләчәктә танылу алачак язучыларыбыз нәкъ менә шул еллардагы «Жиңү»дә каләм чарлый башладылар да инде.

Житмешенче еллар уртасында Индус Таһиров, Сәлам Алишев, Рәмзи Вәлиев кебек аспирант-зыялылар, үзара аралаша башлап, үзенә күрә бер түгәрәк — төркем хасил ителәр. Яшьләрне татар милләтенә киләчәктәге язмышы өчен борчылу берләштерә. КДУ аспирантурасын тәмамлап, кандидатлык дәрәжәсә алган яшь галим Марат Мөлеков та өлгә төркемне оештыручыларның берсе була...

Ыгы-зыгылы заман-дөрҗәдә бер аска батып, бер оскә калыккан милләтебез язмышын кайгыртып йориме, Ватан мөстәкыйльгә өчен жан атып парламентта чыгыш ясаймы, ясәе ТИУнең 140 нчы бүлгә Кытайда ачылганмы — боларның һөммөсә дә татар егетә Марат Әбдрәсүл улының хак милләтпәрвөрлеген мең дә беренче мәртәбә икәрәлһей.

Аурупаның алдыңгы фирмаларынан тауарлар.

Безнең тауар — сезнең фатир, офис һәм теләсә нинди бинаның интерьерын заманча дизайн белән югары сыйфатлы итеп эшләү. Безнең бәяләр — БДБ төбәкләрендә иң түбән һәм игълан чыккан көннән 2 ай вакыт эчендә үзгәрешсез кала торган бәяләр. Уптым һәм ваклап сату. Түләү — төрлечә.

ОБОЙЛАР

150 дән артык төстә һәм бизәләштә.
Юыла торган.
Сез сатып алган
6 төргәктән торучы
һәр комплектка без бүләк тө
өстәп бирәбез —
немецлар эшләгән
югары сыйфатлы
обой җилемә — бушлай.

КАФЕЛЬ

Оригиналь төсләрдә һәм
үлчәмдә.
Шылтыратыгыз:
35-44-93
35-74-52
35-74-62

Килегез:
Гвардейская урамы, 54.
11, 12 трамвайлар белән
«Сады» тукталышына кадәр.

Өзлексез сугышлар белән шушы кадәр ара үтү очен гаскәригә никадәр түзем-чыдам булу, төртип-буйсынучанлык, башлыктарга табыну-бирелгәнлек кирәк. Бу поход халыкара багланышларны киңәйтүгә дә мөмкинлек бирә. Таврия ярымутравында монголлар генуялылар һәм аларның кондөшә — венециялеләр белән бөйләнеш урнаштыралар.

Ә бу вакытта Чыңгыз хан төп гаскәр белән Хәрәзмшаһ мәмләкәтен төньяктан алып көньякка кадәр яулап үзләштерә бара. Һәр өлкәдә тыныч тормышка күчү чараларын кертә. 1220 елда ул Термез шәһәрэн штурмлый. Монда снаряд, катапультаһар кулланыла. Кальга дивары янындагы канауны да катапультаһардан аттырып туфраҡ тутырылған капчыклар белән күмдерәләр. Бүтөн вакытларда бу куркыныч эшнә ук яңгыры астында әсирләр башкара торған була.

1220 — 1221 еллар кышын Чыңгыз хан Сәмәрканднең көньягында уздыра. Көз ахырында ул өч улы һәм Багурчы нойон карамагында гөлбакчалы Хәрәзм (хәзергә Хива) оазисын яуларга көчлә гаскәр озата. Флангта дошман тупланыр урын калдырасы килми аның. Бик озак камалыштан соң Хәрәзм шәһәре бирелә. Камау чорында монголлар алагаем казу эшләре алып баралар. Амударьяны борып кертәп шәһәрнә су астында калдырырга ниятләр. Су басу барып чыкмый, ләкин Амударьяның түбәнгә агымы географик картада бүтөн юнәлеш ала, соңыннан бу хәл галимнәрнә аптырашта калдыра. Башка шәһәрләр кебек үк, Хәрәзмнә авырлык белән кулга тошыру бик күп кан коюларга китерә.

Чыңгыз хан — бөек җиһангир

Камалыш вакытында Чыңгыз ханның олы уллары Жучи белән Чыгытай арасында низаг килеп чыга, алар үзара ачыктан-ачык сугыш хәленә җитәләр. Бу турыда хәбәр алуға ук, Чыңгыз хан өченче улы Үгедәйнә барысы өстеннән дә гаскәр башы итеп куя. Әлбәттә, тегеләргә бу һич тө ошап бетми. Әмма акыллы, итагать белгән Үгедәй абыйларын килештерә, гаскәрдә төртип урнаша. Шуннан соң алар штурм белән Хәрәзмнә алаһар.

1221 елның язында Чыңгыз хан үзе Амударьяны кичә, Бөхнә яулап ала, Талканга килә. Тули бу вакытта Хәрәсән өлкәсен яуларга китә.

Моңа кадәр ирешелгән уңышлар хәтсез булса да, корәшнең әле тукталмаячанын Чыңгыз хан яхшы аңлый. Мөхәммәд солтан үлгәннән соң аның урынын улы Жәләлетдин били. Солтанга караганда ул гайрәтләр, ихтыяр көчәнә ия була. Чыңгыз ханны Алла каргаган, төмүг кисәве дип санаган мөселман дөньясы отыры кораллана тора, тагын әле ул йөзмәңнәрчә гаскәри бирергә сәләтләр була, монголлар исә өзлексез сугышлардан һаман кими баралар. Иң көчләр орхоннар — Жәбә белән Сүбүдәй еракта, Мөкали Кытайда. Тилик бе-

лән Тогучар яу кырында ятып калдылар. Шушындык чакта Чыңгыз хан киңәшләшәргә дип Сүбүдәйнә бик тө юксына һәм аңа станга кайтырга дип өмер җибәрә. Сүбүдәй Бөхкә әйләнәп кайта, бөрничә көн каган белән киңәшләшкәннән соң үз отрядына китә. Китү дию генә аз, меңнәрчә чакрым араны ул атта елдырып уза.

Әфганстанда гаскәр туплаган Жәләлетдингә каршы отряд туплап, Чыңгыз хан гаскәр башы итеп Шигый Котукуны җибәрә. Ләкин ул Баһиан шәһәре янында җиңелүгә дучар була. Урта Азия сугышында монголларның беренчә тапкыр зур җиңелүе була бу. Шигый Котуку, гаскәрнәң исән калган өлешен алып, каган станына кайта. Чыңгыз хан җиңелү хакындагы хәбәрнә гадәттән тыш тыныч кабул итә, гаскәр башлыгына бернинди шөлтә дә белдерми. Бары тик тирән хакыйкәт яткан мәгънәлә сүз генә әйтеп куя:

«Шигый Котуку җиңүләргә генә белә иде, киләчәктә яңа җиңүләргә көчләрәк омтылу өчен аңа җиңелү ачысын тату файдага булыр».

Соңыннан инде Шигый Котуку белән өлегә каһәрләр яу кырын карап йөргәндә каган барысын да сораштыра, кайда нинди хата җибөрүен әйтә.

Жәләлетдингә каршы барганда, Шигый Котукуның җөмгысы утыз меңләр гаскәре була. Җитмеш меңләр дошман гаскәрен саташтыру өчен ул шундый хәйләгә бара: саламнан карачкылар ясатып киендертә һәм аларны буш атларга атландыралар. Кара болыт кебек чирү ябырылып килүен күргәч Жәләлетдиннәң гаскәр башлыктары чигенергә киңәш итәләр, ләкин кайнар канлы яшь солтан аларны тыңламый һәм хәлиткәч җиңүгә ирешә.

Чыңгыз хан Баһиан сугышыннан соң, ныгымталы шәһәрнә алгач, төп көчнә Жәләлет-

Ахыры.
Башы
6—10 саннарда

дингә каршы бора. Аның тылын Тули отряды каплап тора. Хинд яры буенда 1221 елда хәлиткеч орыш була, гажәеп батырлык үрнәге күрсәткән юлбашчы — солтанның сәләтенә һәм көчләренәң дә күпсанлы булуына карамастан, моселманнарның каршылыгы сын-дырыла.

Бу жиңу Чыңгыз ханның уңышлы стратегиясенә бәйле. Гаскәрнең бер колоннасын ул Жәләлетдиннең сул канатын уратып үтәргә, дошманның башына да килмәгән тау-кыялар арасына жиңбәрә. Кыя үткелләрен кичкәндә төпсез укыннарға убылып, монгол гаскәренәң хәтсез өлеше кырыла. Әмма алга куелган бурыч барыбер үтөлә. Шуңа да карамастан, моселман гаскәрләре аяусыз сугышалар. Үзе шәхсән житәкчелек иткән Чыңгыз хан иң хәлиткеч минутта яу кырына сайланганнан сайланган «мең батыр»ын кертәргә мәжбүр була. Аның шәхси гвардиясе зәһәр көч белән бәрәп кереп, яу кырында жиңүне хәл итә. Хожәнтне саклаганда батырлык күрсәткән Тимер Мәлик гаскәрнең хинд елгасына таба чигенүен каплап тора, Жәләлетдин гаярь яраннары белән чигенә, ургылып аккан елга дулкыннарына ташланып аргы ярга йөзеп чыга. Дошманның батырлыгын таний һәм хөрмәт итә белгән Чыңгыз хан яшь солтан Жәләлетдинне үрнәк алырлык зат дип улларына мисал итеп куя.

Бу вакытта инде Хөрәсән дә бирелә, Тули нойон кыска гына вакыт арасында дошманның өч ныгытмасын — Мерв, Нишапур һәм Хиранны яулап ала.

Нәкъ менә шушы вакытта, Жәләлетдинне Хиндстанга куып, жиңу көннәрен бәйрәм иткәндә, Шандуннан (Сары дингез буенда) Пекин һәм Монголия аша Чыңгыз хан станына Таосс монахы Чән-Чүн килә. Ул үзе белән «тао» төгәлиматын дәвам итүче күпсанлы укучыларын иярткән була. Алар «алхимия», «фәлсәфә ташы»н эзләү белән шөгыльләнеләр икән. Чыңгыз хан менә шул чакта инде Чән-Чүннән, мәңгә яшәтә торган дару бармы, дип сорый. Монах аңа гомерне озаита торган чара гына барлыгын әйтә. Башка яулап алучылардан аермалы буларак, Чыңгыз ханда мин-минлек хисе булмый, галимне ул яуга үзе белән ала, кичләрен Чыңгыз хан үзенәң тирмәсенә көрәштәшләрен жыя, төржемәче аша галимнән рухи камиллеккә ирешү юлында киңәшләр сорый һәм остазның һәр сүзен сәркәтипкә язып барырга куша. Чән-Чүн, бәлки, чиксез мәмләкәткә ия каган аша үзенәң төгәлиматын таратырга теләгәндер.

Бу чорда монголларның камау кораллары нинди булганын М. И. Иванин китергән мәгълүматлардан карыйк: Нишапурны штурмлаганда өч мең баллист (төбәп ату машиналары) — зур уклар ату коралы, өч йөз катапулт, утлы нефть ата торган жиде йөз машина. Шулай ук монда дүрт мең баскыч, ике мең биш йөз дөя йөгәннән торган таш (кальга канавын күмәр өчен) әзерләнгән була.

Һәр шөһәр бик каты каршылык күрсәткәннән соң гына бирелә. Шуңа күрә жиңүне монголлар йөзмәңнәрчә кешенең канын коеп тантана итәләр. Чыңгыз ханның системасы шундый була.

«Минем рөхсәтемнән башка дошманга шәфкать күрсәтүне катгый тыям, — ди ул үзенәң гаскәр башлыкларына. — Дошманны кырыслык кына тотып тора ала. Дошманны яулау аны тулысынча буйсындыру дигән сүз түгел өле, ул һәрчак яңа хакимне күрәлмаячак». Чыңгыз хан Монголия далаларында да, Кытайда да бу кадәр золымга бармый. Ислам дөньясында ул ерткычка өйләнә. Жәләлетдин солтанның якыннарыннан ун мең кешене үтерткән Тулине ул Герат шөһәре халкына ташлама ясаган өчен шөптәли. Соңыннан Герат халкы монголлар куйган шөһәр хакимен үтереп баш күтәрәләр.

Монголларның кансызлыгы хакында фикер йөрткәндә, Европалыларга аларның психологиясен аңларга тырышу җитми. Чөнки кансызлык, рәхимсезлек төшенчәләре Европа һәм Азиядә ике төрле мәгънәдә йори шикелле. Европаның инквизиция учаклары, төре походлары шулай ук монголлар өчен ят тоелырга мөмкин. Чөнки алар диннәргә ирекле карашта. Халыкның сугышчан холкы аның ни белән шөгыльләнүеннән килә. Монгол аучыдан бары тик монгол яугир генә чыгарга мөмкин. Бәләкәйдән ук ук-жәя, бурзай этләр, боркетләр белән ерткыч жәнлекләр ауларга, әллә нинди авырлыкларны жиңәргә, табигатьнең телен аңларга өйрәнәп үскән монгол егете никадәр күбрәк жәнлек атып алса, шулкадәр ныграк сөөнәргә күнеккән. Монгол аучының жиңу шатлыгы кеше дошманны жиңгән монгол яугиргә күчә. Жиңу төмен татыган монгол аучы яисә монгол яугир бөтен жаны-тәне, киеренке мускуллары белән зуррак жиңүлөргә, олырак шатлыкларга омтыла. Бурзай эт тө үзе элөктергән жәнлек канын беренче тапкыр татыгач, жәнлекләргә карата аяусыз булып төрбияләнә, ансыз ул чын ауга өйрәтелгән саналмый, шуның кебек ук монгол сугышчысының да, табигый ки, самими, хөсөтсез хисләре белән бергә явызлык өстенлек итә, шул аңа этәргеч, жиңу пафосы бирә. Бу жөһөттән караганда үз халкының улы буларак Чыңгыз ханны аңлау кыен түгел. Аның золымы сугышлар алып бару рәвешеннән килә. Без аңарда яшөгүгә һәм жиңүгә ярсулы ихтияр күрәбез. Аның өчен төүге сызыкта — көч, димәк — хәрби эш.

Бервакыт ул Багурчы нойоннан, адәм баласының иң бөек ләззәте нәрсәдә, дип сорый. Багурчы, иң зур ләззәт ул язын шөп атка атланып, лачынны иңгә утыртып ауга чыгу, ди. Чыңгыз хан тагын Бөрәколга һәм башка нойоннарға да шундый ук сораулар бирә. Тегеләр бар да Багурчы өйткән сыманрак җавап кайтаралар.

— Юк, — ди Чыңгыз хан, — ләззәт, хозурлык баш күтәргәнне сытуда, дошманны жиңу-дә, аны тамырыннан йолкып ыргытуда, жиңелгәннәргә эзәрлекләп баруда, байлыгын

кан-яшь түктөрөп тартып алуда, аларның таза атларына атлануда, кызларын, хатыннарын кочуда...

«Чыңгыз ханны жиңу нәтижеләре күбрәк канәгәтләндерә; аны «баһадирлар уены» да, дан да, хәтта хакими дәрәжә дә кызыксындырмый, ө дошманны жиңудән килгән жимешләр, үч алу ләззәте, тормышның яңа ганимәтләре кызыксындыра» (Б. Я. Владимирцев). Шулай да ул золым очен золымга бармый, үзенең әмер-боерыкларын тыныч тормышта яшәгән халыкка җөза бирү очен кулланырга каршы була. Персиядә аның иң яхшы гаскәр башлыктарыннан берсе—Богучарга шушы әмерне бозган очен каты җөза бирелә. Үз теләгә белән бирелгән шәһәр халыкларына гадәттә ташлама ясала, бары тик жиңелчә ясак салына, байларга гына зур контрибуция түләргә туры килә. Дин әһелләре гомумән һәртөрле ясак һәм әйберләтә салымнардан азат ителәләр. Ә инде каршылык күрсәткән шәһәр халкын рәхимсез суктыралар, хатын-кызлар һәм балалар, рәссам һәм һөнәр осталары гына җөзадан котылып кала.

«Ул чакта йөрәкләргә нинди курку биләп алганын күз алдыма китерү мөмкин түгел,— дип яза гәрәп тарихчысы Ибн әл-Әсир.— Бервакыт монгол яугире зур гына авылга бәрәп керә дә кешеләргә кыйный башлый, беркем каршы керфегән дә селкетми; икенче вакыт бер коралсыз монгол үзенең әсиренә жиңгә ятарга боера, үзе коралын алырга дип китеп бара. Әсир бәндә үзенең башын кисәсә коралны алып килгәнчә көтеп ята».

«Мондый террор кулланып Чыңгыз хан аз санлы көч белән дә яуланган илләрдәге миллионлаган кешеләргә буйсындырып тотта. һәм яңа сугышларда биләмәләргә арттыруга җирлек өзерли. Урман янганда алдан килеп сулышка каплана торган төтен кебек, монгол гаскәре алдыннан да тынны куыра, өнне ала торган дөһшәт-курку еракларга тарала бара һәм көтелгән нәтижеләргә бирә» (Вс. Иванов).

Тылда күпсанлы гаскәриләр калдыра алмаганлыктан, баш күтәргән шәһәр-өлкә халкын рәхимсез рәвештә бастыралар. Бу хәрби зарурилыктан шулай килеп чыккан. Европалылар тагын да өшәкерәк һәм зуррак масштабта, көчләрәк корал белән золымлыклар кылдылар югысә, әмма бүтәннәргә гаепләү, үз кылганнарын йомарга тырышу—аларның сыналган алымы.

Монголларга һәм Чыңгыз ханга тагылган золымлыкларга бәһа биргәндә, шуны да истән чыгармаска кирәк. Беренчедән—Чыңгыз хан XIX яисә XX гасырда түгел, ө XII һәм XIII гасырларда яшәгән. Шуңа күрә аның турында үз эпохасыннан торып хөкем йортәргә кирәк. Ә ул гасырлар һәм аннан соңгылары кешеләк йөзән бик хозур итеп күрсәтмиләр; тарихи фактлардан Карл Кыю тарафыннан Льеж (Лютих) шәһәре халкын бөртегенчә кырып бетерү, Явыз Иван тарафыннан Новгородны кисеп чыгу һәм Урта Европаны чүлгә өверелдәргән утыз еллык сугышны мисалга китерәргә мөмкин. Икенчедән—Чыңгыз хан кырдырткан кешеләр санын (бер урында ярты яки бер миллион) артык күпертү үзеннән-үзе шик тудыра. Чөнки бу саннарны Чыңгыз хан тарафыннан яулап алынган илләргә тарихчылары китерә. Бәхәссез, бу саннар артык күпертелгән. Әлеге мисалларны икегә, өчкә, дүрткә киметсәң дә, шактый зур сан кала. Моңы «хәрби зарурилык»тан башка тагын монгол жиһангиренең гомумән кеше тормышына, бирәк тә «беренче психологик төр»гә нисбәтле шәһәр кешесенә карашыннан туган нәтиҗәгә кертергә мөмкин.

Яуланган мәмлөкәт халыкларының сугыш кайнатып чыгарган хис-ярсулыгын тыяр очен террор алымы (үз кешеләргә саклау җәһәттеннән) монголларга иң арзанлы юл була. Ул дәвер халыклары очен террор гадәти кабул ителгән һәм аңлашылган бердәнбер чара икән—«аңлы» Европа әхлагы очен дә бұят түгел. Ун-ундүрт еллар элек кенә оккупацияләнгән Бельгиядә немецлар шундый тәҗрибәләр үткәрдәләр. Австрия-Болгария-Алмания берлектә Сербия һәм Румыниядә халыкларны кырдылар, ө инде большевикларның граждандар сугышы вакытындагы вәхшиләгән әйтсә дә юк.

Бәлки, безгә, европалылар монголлар кебек талау белән шогыльләнмәделәр, диярләр. Чынлап та шулаймы соң? Немец гаскәрләренә һәм аның югары дәрәжәдәге житәкчеләренә Бельгия, Франция, Сербиядәге байлыкны үзләштерүләре хакындагы гаепләү актын оңытмыйк. Әгәрәнки Алманиянең күпмедер өлешен французлар басып алса, шул ук хәл килеп чыгар иде. «Культуралы» европалыларның азиат «варварларынан» калышмаганлыгы хакында тарих төркөп калдырган әлеге вакыйгалар сөйли түгелме!

1858 елда англизләр һәм французлар, юк кына сәбәп тапкан булып, Кытайга каршы сугыш башладылар. Тяньцзинь тыныч килешүе буенча, миссионерлар аша европалыларга христиан динен тарату хокукы тантаналы төстә бирелә, шулай ук организм очен иң көчле агу—өфьюн кертү дә рөхсәт ителә. Килешүнең 7 маддәсендә кытайлыларга Европа капиталистларын «варвар» дип дөресен әйтү тыела.

Ул чорда Кытайда тайпиннар баш күтәргән була, аларны англиз-француз гаскәрләре бастыра. һәм алар бөтен доньяга үзләренәң варвар түгел икәнлекләрен исбатлап, 200 будда храмын һәм замочларны яндыралар. 1860 елның көзәндә генерал Куззэн императорның Пекин янындагы Жәйге сараен талап шөп үрнәк күрсәтә. Лорд Эльджин, француз генералының данын күмәргә тырышып, бу затлы сарайны яндырырга ук әмер бирә (Бертран Рассел бу сарайны, сәнгати бәһаләү агынан, Венециядәге Изге Марк йорты белән тиң күрә). Менә шул чакта инде кытайлар «гомумкешелек культурасы» алып килүче европалыларның кем икәнәң ачык күрәләр.

Кырык елдан соң, 1900 елда (Боксерск сугышы) Европаның бөтен милләтләре диярлек

катнашкан экспедиция отрядлары Печилий өлкәсендә халыкны озлексез талыйлар, жәнжал чыгаралар.

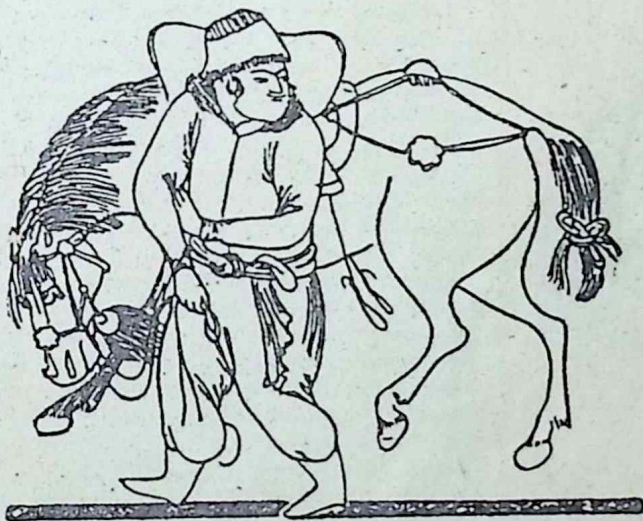
... Һинд елгасы буенда Жәләлетдин гаскәрен тар-мар итеп, Урта Азиядәгә галәмәт зур мөселман мәмләкәтен нигездә буйсындырган Чыңгыз хан алдагы көн хақында сак һәм топле уйлый.

Солтан качып киткән Һиндстанга яу чабу өчен өлегә иртәрәк, хәзергә сугыш учаклары да сүнмәгән мәмләкәттә тәртип урнаштырырга һәм гаскәрнең күп өлешен алып Монголиягә кайтарырга кирәк. Жиңу тантанасы белән туган жиргә кайтып барышлый кырыйдагы Тоньяк Әфганстанның тау арасындагы калыгаларын да буйсындырып кителәр. 1222 елның жәен Чыңгыз хан гаскәре белән бергә Һиндекуш тауларының салкынча-жиләс төбәгендә үткәрә. Ә кышын ул Сәмәрканд астында була. 1223 елның язында Ташкенттан ерак түгел, Чирчик елгасы буенда ял итә.

Шул ук елда Сырдарья елгасы буенда мәмләкәтнең аксояк түрәләре, гаскәр башлыклары, руханилар катнашында зур Корылтай жыела. Күп кеше катнашкан, «икенче психологик тор»дәгеләр генә сайланган тантаналы Корылтайда Чыңгыз хан аксояк Мөхәммәт солтанның алтын тәхетендә утыра. Тәхетне монда Сәмәркандтан китерәләр. Корылтайда коньяк урыс далаларынан арып кайткан Сүбүдәй дә катнаша. Чыңгыз хан Сүбүдәйнең яу нәтижәләрен бәян итүен һәр көнне сәгәтьләре буена мавыгып тыңлый, Европаны буйсындыру бурычын үзенә варисларына васыять итеп калдырырга шул чакта ук карар кыла, дип теркәп калдыра ельязмачы. «Моннан соң инде Чыңгыз хан үзен бу дөньяга таралган (замба төбә) 720 телдә сөйләшә торган биш төрлө тән төсендәгә халыкның хакиме дип саный (Алтын топче).

Үзенә башкаласы Каракорымга ул 1225 елда гына әйләнеп кайта. Ул инде шан-шөһрәтнең иң югары кимәлендә була. Кайчандыр шыр ярлы, күпләр тарафыннан читкә тибәрелгән Тимучин хәзер бер йодрыкка тупланган кодрәтле империянең юлбашчысы, ул күзенә генә карап торган, ышанычлы-гаярә, дан-шөһрәткә күмәлгән гаскәргә ия. Аның көрәш-төшләре колларча буйсынутан остән, дөрөслекне йөзгә бөрәп әйтүче гаскәр башлыклары.

Мөселман Азиясен кулга төшергәннән соң Шәрәкь белән Конбатыш арасында яңа юллар ачыла. Монгол мәмләкәтенең үзәк-төшә шушы юллар төенендә ята. Хәрби максатлардан чыгып эшләнгән тиз йөрешле элемент чаралары тыныч тормышта милләтләрне мәдәни яктан яңа багланышларга китерә. Колач житмәс үзгәрешләр Чыңгыз ханның, юлбашчы буларак, хәрби яктан бөеклеген тагын бер тапкыр раслый.

Атлы мангул (борынгы фарсы рәсеме).

Тангытларга икенче яу

Чыңгыз ханның үлеме

Чыңгыз ханның бер дошманы калды өле — берничә ел элек Хәрәзмшаһка каршы яу чабарга ярдәмгә гаскәрен бирергә теләмәгән тангыт ханы. Карт каган моны һич тә кичерә алмый. Катгый куелган тәртип буенча һәр көнне төшкә һәм кичкә аш алдыннан аңа хисап биреп торалар: тангыт патшалыгы яшәүдән туктамаган өле. Болай булгач, каган алга куйган максатын үжәтлек белән гәмәлгә ашырачак.

Үзенә баш ханбикәсә Бөртә янында берәз вакыт ял иткәннән соң, ару-талуны белмәс каган 1225 елда баш бирмәс тангыт вассалына каршы яу чыга. Әлбәттә, бу походка ул үзсүзлелегә һәм үч алу максатыннан чыгып кына кузгалмый. Чыңгыз хан, кирәк чакта, дөрт ярсуын тыя белә, төптән уйлап эш итүче сәясәтче буларак, дөүләткүләм мәсьәләне хәл иткәндә шәхси хискә генә таянмаска кирәклеген яхшы аңлый. Кытайның Цзинь һәм Сун дөүләтләрен төмам буйсындырып алдыннан Тангытны ахырынача яулап бетерергә кирәк. Чөнки ул фланг һәм тылда һәрчак кабынып китергә өзер торган көч булачак.

Бу походка өзерләнгән чакта элек яуланган цзинь өлкәләренең байлыгы — икмәге, тукумасын файдаланырга дип исәп тоткан Чыңгыз ханга ул төбәктә яңга берни дә калмаганлыгын житкерәләр. Каган гәжәпләнеп башын тотта. Югары гаскәр башлыклары Кытайның утрак тормышта яшәүчеләреннән бернинди файда юк, аларны кырып бетерергә дә жирләрән көтүлеккә өйләндерергә дигән төхәдим кертәләр. Моңа Әлүй-Чуцай каршы чыга. Әгәр максатлы салымнар билгеләсәң, андагы тырыш халыктан бик зур файда алу мөмкин.

леген аңлата һәм шуның кыскача проектын алга куя.

Чыңгыз хан моның белән килешә һәм проектны гамәлгә ашырырга боера.

1226 елда Чыңгыз хан тангыт жиренә аяк баса һәм аны ул һәм кылыч белән айкап чыга. Башкаласы Нин-сине камау вакытында гаскәрне бүлөп, көнчыгыш тарафка, Цзинь императоры жирләрен басып алырга жибәрә. Шулай итеп, Мөкәли үлгәннән соң, сүрелеп калган Кытай кампаниясенә көчлө этәреш бирелә. Нәкъ менә шул сәбәптәндер дә, картаймаган көндә каган гаскәрне үз житәкчелегендә алып чыга. Яугирләр саны гына да күпме — 130000. Ләкин үлем Чыңгыз ханның максат-омтылышларына чик куя.

1226 — 1227 елның кышында ук кыргый атлар ауларга чыккач, аты өркөп чалыкый да, ул иярдән егылып төшә. Шушы хәлдән соң ул үзен начар хис итә башлый. Хәрби совет каган терелгәнчә походны туктатырга, гаскәрне өйләренә таратырга дигән карар чыгара. Тангытлар утрак халык, беркай да югалмасылар, уңай форсат тууга ук без алар ягына атларны борачакбыз, дигән сылтау белән карарны ныгыталар. Кире борылу монголларның көчсезлегеннән дип уйлаган дошманга без өстәмә рух бирәчөкбез, дип Чыңгыз хан бу карар белән килешмәвен белдерә.

— Мөңгә Күк Төңрә белән ант итәм! — дип яңгырата ул, — үлсәм үләм, әмма Тангыт ханы белән исәп-хисапны өзәм!

Чыңгыз ханның сәламәтлеге яхшыга бармый. 1227 елда цзинь императорыннан тынычлык килешүе сорاپ аңа илчеләр килә. Шәхсән үзе гаскәрне гомерлек дошманына каршы алып баралмасыгын сизенгән каган илчеләргә кире бормый. Үзе дөньядан китүгә югары идарәчелек даирәсендә ниндидер низаглар чыгасын белгәнгә, дөүләттә тотрыклы тәртип урнашканчы, дип вакытлы килешүгә бара.

Талчыкмас зинһенен эшләтеп ул өле генә тынычлык бүлөк иткән дошманны киләчөктә ничек итеп кол итү хакында уйлана. Үлем түшөгәндә ятканда улларын, гаскәр башлыкларын янәшәсенә чакырып шундый күрсәтмә бирә:

«Цзиньнәрнең иң гайрәтле гаскәре Тункуанда (Сары елга ярындагы калыга, бөтен яктан да үтеп керә алмасылык урында). Искәрмәстән һөжүм итеп кенә алырлык түгел. Сун белән Цзинь дөүләтләре арасындагы даими дошманлыкны искә алып, Сун дөүләтеннән үз жирләре аша гаскәрне үткөрүен сорасаң, мөгаен, рөхсәт булыр. Ул очракта армияне Таң һәм Тең (Көнъяк Хонан) аша үткөрөп туп-туры Та-лианга (цзиньнең көньяктагы башкаласы — Бянь-лянь) кисеп чыгарга. Цзинь юлбашчысы ул чакта Тункуандагы гаскәрен ашыгыч рәвештә шунда тартырга тиеш була. Аның унмеңнөрчә яугире 1000 ли араны ашыгыч ярдәмгә килеп арган, хөлсезләнгән була. Менә шул чакта инде аларны кырып салырга кирәк». (Шушы васыятькә якын план буенча 1232 елда монголлар һөжүмгә күчкәндә, Цзинь империясе 1234 елда төпмәм буйсындырыла).

Үлөп барганда да каган өле һаман киләчөк турында хафалана, үзенең яраннарына Сун мәмлөкәтенә һөжүм итү юлларын-алымнарын ачык итеп аңлата. «Шуны онытмагыз, — дип нәсихәт бирә ул, — һәр эшнең жаны аны соңына кадәр хөл итүдән тора».

Бу мөлдә камалышта торган тангыт башкаласы соң чиккә жите; анда яшеренгән дөүләт башлыгы Чыңгыз ханга шөһәрне бирергә була, үзе бер айдан соң баш орып каган катына киләчөгән хәбәр итә. Чыңгыз хан бу шартларны кабул иткән рәвешле була, дошманның уяулыгын алып өчен юлбашчысын улым дип атый. Шул ук вакытта гомер учагының сүнеп барганын тоеп, Тангыт илен тар-мар итми торып үлеме хакында дөньяга хәбәр салуны тыя. Ә инде тангыт юлбашчысы килгәч, бөтен югары даирәсә белән бергә кырып бетерергә боера.

Соңгы үгет-нәсихәт, өмер-боерыкларын биргәч, житмеш ике яшьлек Жиһангир дөнья куя. 1227 елда («дуңгыз» елы), «дуңгыз» аеның тулган мөлендә ул ятагы эргәсенә улларын Үгедәйне, Тулине һәм оныгы Исүнке-Аканы, күптән түгел генә үлгән Жучиның улын чакыртып, аларга соңгы ихтыярын ача: «И балаларым! Көтмәгәндә минем соңгы мизгелләрем, Төңрә хозурына күчүем якынлаша. Мин сезнең өчен, балаларым, шундый киңлекләргә жәелгән мәмлөкәт яулап вә ныгытып бирдем, аның үзөгәннән кай тарафка да өл бую барырга кирәк. Минем хәзер васыятем шул: дошманны жиңү, дусларны күтөрү өчен бер сүздә, бер йөздә булыгыз, шунда гына сез жиңел, рөхәт яшәрсез, дөүләттән ләззәт алырсыз. Үгедәй ханны варисым итеп куегыз. Мәмлөкәттә чуалыш купмасын өчен, сез минем «Яса»га хыянәт итмәскә тиешсез» (Рәшид-әд-Дин).

Шулай итеп каган, нәсел килешүе буенча, үзенең варисы итеп өченче улы Үгедәйне сайлый. Походка чыгар алдыннан бу төхәдимне аңа көнизөгә Исуй өйткән була: «Ханым, син таулар, елгалар аша кичеп еракка, илләр яуларга китәсең; үз урыныңа дүрт улың арасынан кемне калдырырга теләвекңә өйтә алмый калуың бар бит. Барсына да ул турыда алдан игълан ит!».

Иң олы улы Жучиның төхәткә хакы юклыгын аңа шикле кан кушылганлыгы хакында кинәяләр өйтә (әниләре Бөртә меркитларга әсирлеккә элөккәннән соң Жучиның тууын алар беркайчан да онытмыйлар). Чыгытайның төхәткә дөхеле булмасыгын кызып китүчән холькы, сөләтә дә чамалы, дип Жучи белдерә.

Шул чакта Чыгытай варис итеп арада иң сабыр, уйлап эшләүчән, хөрмәткә лаек Үгедәйне калдырырга кирәк, ди. Чыңгыз хан һәм нәсел киңәшчеләре моны хуплыйлар. Үгедәйдән соң да төхәткә чыңгызыйлар токымыннан иң лаек шөхәснә сайлау хакында сүз беркетелә, чөнки Үгедәй үзенең улларында варис итеп калдырырлык сыйфатлар күрмәвен

киңешмөдө алдан ук өйтө.

Варислар мәсәләсендө һәммәсен алдан күрөп эшлөү мәмлөкәтнең таркалмас нык-лыгын тәэмин итө.

Соңгырак чорда да без монның тотрыклы дөвам итүен күрәбез, Кобылайның улын варис итеп раслаганда: «Чыңгыз хан күрсәтмәсе буенча, идарә итүне ышанып тапшырырлык варисны законлы варислар арасынан сайлап алдан ук расларга», диелә. Чыңгыз ханның бу күрсәтмәсе Алтын капта, тимер бүлмәдө саклана (сарай архивы). Әлегә юллар «Тылсым-лы хикәят»төн алына.

Үзе өйтеп калдырган телөк буенча, Чыңгыз ханның гөүдәсен такмаклап елау астында туган иленө озата баралар. Борхан-Халдан тавына алып кайтып күмөләр. «Ул фани доньядан килеп тәхетне шанлы токымга калдырды»,—дип яза Рәшид-әд-Дин.

Чыңгыз ханның ау. вакытында аттан егылу сөбөплө үлемә рәсми фараз. Аның үлемә хақында төрлө фикерләр яши, әмма алар һәрберсе дө 1227 елга туры килө. Марко Поло Чыңгыз хан тез башына ук тию аркасында үлө, дип язып калдыра. Плано Карпини исә яшен сукканнан, ди. Монгол риваятьләре буенча, Чыңгыз хан, имеш, Тангыт иленөң башкаласын алгач, жиңүчө хокукында тангыт ханбикәсе Корбелдишинне хатыны итө, беренче һәм соңгы зофаф кичәсендө тангыт гүзәлө аны яралый. Тангыт юлбашчысы, мәкерлө, хөйлөкөр Шидурхо хан үзенөң башкаласын һәм гаремын ташлап киткөндө хатынына ярөшү кичендө бергө яткач, Чыңгыз ханны үтерерлек итеп тешләргө боера. Аның хөйлөкөрлөгө шулкадәр нечкө була, каган тормышының, янәсө, иминлөгө турында кайгырта. Хатынын тырнак төплөрөнө кадәр тентесеннәр дип, Чыңгыз ханга алдан киңөшчеләр жибөрө. Тешләрен батырганнан соң, Корбелдишин хатын Хуанхө елгасына ташланып үлө. Бу елга моннан соң монголлар тарафыннан Хатын-мүрен («Патшабикө елгасы») дип атала.

Монголларның риваяте буенча Чыңгыз хан гөүдәсен арбада алып барган вакытта сазлыкта тоткарланалар. Шулкач кенөз Килүкән (сунид кабиләсеннөн) болай дип такмак-лай: «И зөңгөр Күк Төңрө хозурыннан адөмнәр арасына төшкөн искиткеч арыслан, минем Богдо ханым! Син өллө үз халкыңны ташлап монда калырга ниятлисөң инде? И минем Богдо! Синөң хөлөл жөфөтөң менө дигөн урында, үз туган жирендө, синөң нык кулдагы дөүлөт идарөсө, кануннарың көчө, кул астында яшөүчө кабилөләр—барысы да анда! Синөң яраткан хатыннарың, синөң алтын чатырың, синөң тугры халкың —барысы да анда! Синөң ватаның, төнөңнө юган елга-суларың, синөң шөһрөтөңнө югары чөйгөн уңган монгол халкы, кенөзлөр вө нойоннар: Онон елгасы буендагы туган жирөң—Дилүгүн Булдык—барысы да анда! Синөң бунчук, барабаш, торба, курай-сыбызгыларың, синөң исем кушыл-ган һөммө нөрсөнө сыйдырган алтын сараөң, син Арулад тәхетөнө мөнгөн Онон болын-нары—барысы да анда! Синөң бик өйбөт, тугры хатының Бөртө, бөхөтлө илөң, бөек халкың, Багурчы, Мөкали—иң ышанычлы икө дус—барысы да анда! Синөң илаһи жөмөгә-төң Хуган хатын, аның гөслөсө, флейтасы, бүтөн уен кораллары, синөң башка хатын-нарың—Жису, Жисугөн—барысы да анда! Әллө соң бу ил жылы булгангамы, өллө соң монда баш игөн тангытлар күл булгангамы, өллө соң Корбелдишин хатын гүзөл булгангамы син үзөңнөң монголларыңны ташларга уйлыйсың? Без синө, бөһасөз тормышыңны саклап кала алмасак та, яшма табутыңны ватанга алып кайта алырбыз, хатының Бөртөгө күрсөтөп бөтөн халыкның телөгөн канөгәтьлөндөрөбез!».

Мондый да телөк-үгөтлөрдөн соң Чыңгыз хан гөүдөсө салынган арба сазлыктан чыга һәм туган ватанына таба юл ала. Каган гөүдөсө хөзөргө көндө дө Борхан-Халдан тавында мөңгө тынлык кочагында. Европа сөяхөтчелөрөнөң бөтөн гасырлар һәм халыкларның бөек Жиһангиры каберен табарга тырышулары уңышсыз чыга. Чөнки, таламасыннар өчөн, аның кабере өстенө бернинди дө билгө куелмый. Шул ук тауда өтисенөң иң яраткан улы Тули, аның улы Мөңгө хан, Кобылай хан, Ариг-Бугай һәм башка уллары күмөлө. Чыңгыз ханның башка балалары, Жучи, Чыгытай, Үгөдөй һәм аларның балалары каберлекнөң бүтөн жирөнө күмөлгөн. Бу тыелган урынны Үрөнхай кабиләсө бөклөрө саклай (Рәшид-әд-Дин).

Шулай итеп, Чыңгыз хан гөмерө бую гади генө яшөгөн кебек үк поход шартларында үлөп китө. Хөятнөң иң зур мәмлөкөтөн билөгөн, Искө Дөньяның биштөн дүрт өлөшенө хужа булган, 500 миллион кешөнө кул астында тоткан, үз гасыры биеклөгөннөн хөкөм йөрткөндө, бетмөс-төкөмөс байлыкларга ия булган Жиһангир гөмерөнөң соңгы көнөнө кадәр артык зиннөтлөлөккө бирелми. Урта Азиянө буйсындырганнан соң аның нойоннары, йөзбашыла-ры менө дигөн төрөк калканы, затлы димөшөкь кылычлары тауга ирешөләр. Лөкин Чыңгыз хан, корал дигөндө гажөп маһир кешө булса да, үзенөң гаскөр башлыкларыннан аермалы буларак, мөселман байлыгына кызыкмый. Ул күчмө тормыштагы киөмен дө алыштырмый. Аның бердөнбер бөек максаты—бердөм дөньяви патшалык төзү. XIII—XIV гасырларда бу монголларның хәрби културасының максат-идеалы була.

Подполковник Рэнк тарихи әдәбиятта Чыңгыз хан турында канөчкөч гыйфрит дигөн ныклы урын алган карашка бөтөнлөй капма-каршы фикерлөрнө аның замандашларыннан эзли:

«Кызганыч, ул үлдө, чөнки ул намуслы акыл иясө иде»,—ди Марко Поло.

«Ул тынычлык урнаштырды»,—ди XIII гасырның француз тарихчысы Жуанвиль. «Соңгы китерелгән фикер,—ди Рэнк,—Жиһангирның туктаусыз сугышлар алып баруын уйласан, сафсата кебек төелә. Асылда ул хаклы... Жөмгысы егермө елдан артыкка сузылмаган сугышлар нөтижәсендө ул чынлап та галөмдө икө гасырлык тынычлык урнаштыра. Чыңгыз

хан христиан доньясы белән бердәмлеккә омтыла. Әгәр шундый килешү тормышка ашкан булса, ике кыскач уртасында калган ислам... (төрө йортүчеләр һәм монголлар) сытыласы иде... Көнбатыш доньясы һәм Ерак Көнчыгыш арасында икътисади, сәяси багланышлар дини караш аркасында өзелеп тормас иде. Иске Доньяның барлык үсеш алган өлкәләре үзара аңлашыр һәм бер-берсенә тәэсир итәр иде. Христианнар моны аңлый алмадылар...

Бу Жиһангир какшамас рәвештә шушы яңарышны алга сөрүче иде. Кылыч һәм ут белән ул киләчәк цивилизациягә үтәсе борынгы хәят юлларын ачты. Бу мәгънәдә каһәрләнган шәхес Кешелектә урын дауларга хаклы».

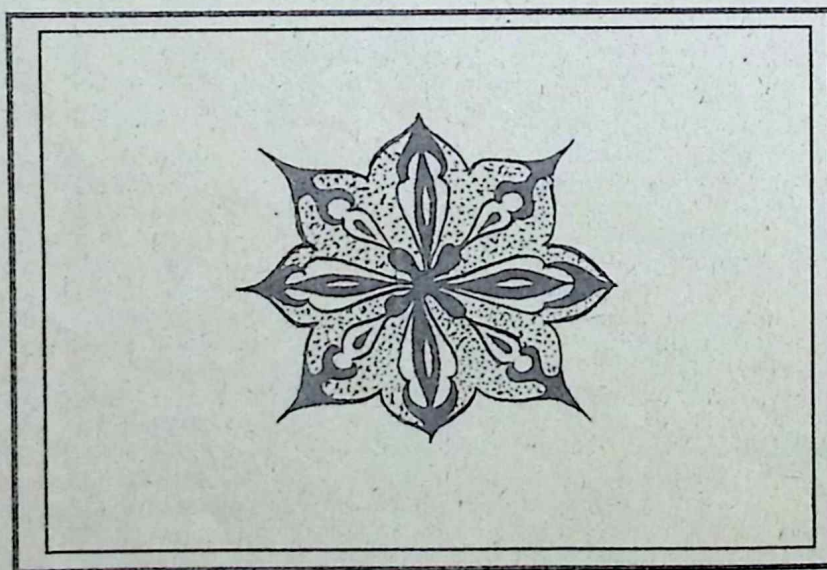
«Жиһерүче» караңгы гасырлар киртәсен жиһерде. Европа Кытай мәдәнияте белән багланышка керде. Жиһангир улының сараенда әрмән кенәзләре, Фарсистан аксояклары, русның боек кенәзләре белән аралаштылар.

Юллар ачылу яңа идеяләр алмашуга китерә. Европалылар Ерак Азия белән ныклап кызыксына башлыйлар. Марко Поло Рубрук эзләрәннән китеп бара. Ике гасырдан соң яңа дәрәжә капкалары ачарга дип, Һиндстанга Васко да Гама диңгезгә чыга. Асылда Колумб та бит Американы ачарга дип түгел, ә Боек Монгол жирләрен эзләп табарга чыга» (Ләм. Г.)

«Христиан доньясы Чыңгыз ханны аңламады. Чонки ул сугышларын Мөхәммәт пәйгамбәр яисә Александр Македонский, Наполеон кебек дин хакына алып бармады. Моның белән ул Европалыларны аптырашта калдырды. Бу сернең төбөндә монгол холкының табигый гадилеге ята... Наполеонга капма-каршы буларак, ул тамчы да фаталист түгел, Александр Македонский сыман Алла сыйфатларын үзенә алу аның башына да килми» (Ләм. Г.).

Чыңгыз ханның идеалы Кешелекнең уртак ханлыгын тозу иде. Шул чакта гына үзара сугышларга чик куелачак, шул чакта гына кешелекнең матди һәм рухи доньясы тыныч тормышта чөчәк атачак, дип гадел уй йөртә ул. Бер кешенең генә бу искиткеч зур максатны тормышка ашырырга гомәрә кыска шул, әмма Чыңгыз хан һәм аның варислары доньяның биштән дүрт өлешен биләп бу максатка чак кына ирешмичә калалар.

Хәзерге көндә дә Чыңгыз ханның бу идеалы гамәлдә түгелмени! Милләтләр Лигасы нәкъ менә шушы юнәлештәге омтылыш, Пан-Европа, Пан-Азия идеяләре бүген дә актуаль. Барысы да булмаса да, күп милләтләрнең бер дөүләткә берләшүе XX гасыр мәсьәләсе. XIII гасырда корал көче белән барып чыкмаганга XX гасырда тыныч килешүләр юлы белән ирешергә мөмкин.

Хокук һәм бурычлар

Бер кеше икенчегә белән ирелле тәстә килешү төзгәргә ниятли. Төгесә дә риза. Әмма җаваплылык тойгысын ныгыту өчен әле рәсми килешү дә килә буйлап чыга. Нәтиҗәдә, һәр ике якның да үз-ара ирелле килешүгә рәсми рәвештә ныгытыла. Әлеге килешү, үз чиратында, һәр ике якның да хокук-чиратында, һәм йөкләмә-бурычларын халып итә. Бу хокук вә бурычлар исә фәкать килешү тозуче якларга гына кагыла.

Килешүдәгә мәҗбүри бурычлар ике якның бары тик берсенә генә йөкләнгән дә мөмкин. Мәселән: сатучылар сатып алуучылардан килешүдә килешү билгелә бер шартларны үтәүне таләп итәләр. Килешүдәгә йөкләмә нигезендә, сатып алуучылар 100.000 сум түләргә тиеш булып чыга.

Офферта һәм уртақ тел табу

Офферта — конкурс төсәндә оештырылган сәүдә базарына (тендер) рәсми чакыру, төхәддир итү. Аның гәмәл-лешү вакыты, гәдәттә, оч ай, кайбер очракларда исә күбрәк тә була. Иң өвәле офферта кабул ителгәргә (акцептлашырга) тиеш. Акцепт — акча, исәп-хисап һәм тауарга түләүгә, яисә түләүне гарантияләүгә ризалык биру. Оффертаның үзгәрешләрсез акцептлашуы шарт. Гомумән, акцептларның урынында булуын билгеләү — гагъте чәтерәклә гәмәл.

Төхәддир кертүче як офферент дип, ө тохәддир ясалган як офферентның адресаты дип атала. Төхәддирне кабул иткән як акцептант дип йортелә. Әгәр офферта үз эченә күп шартларны ала икән, алар белән икенче якны да та-ныштыру зарур.

Бер якны офферта турыдан-туры эш йортү нәтиҗәсәндә акцептлаша. Ике якны офферта исә йөкләмәләр тапшыру нисбәтеннән акцептлаша.

Килешүнең асылы уртақ тел табу-дан гыйбарәт. Офферта акцептлашканчы ук кире чакыртып алынырга мөмкин. Бу очракта оффертаны ачык ки-леш саклауучы уртақ тел табу булмый.

КИЛЕШҮ ТӨЗҮ

Бер якның үтенече буенча, законлы хокуклардан файдаланмау, яисә файдаланмаса йөкләмә алу, шулай ук, уртақ тел табуга бөйлә.

Килешүләрнең төре

1. Дөгәвалы — зыянлы, ягъни ахыр-да килешүне озугә китерә.
2. Әһамиятсез — килешүдә закон коченә юклыгы.
3. Законнан тыш — законга, жәмәгәт төртибәнә каршы үзара килешеп гәмәл кылу.
4. Тормышка ашкан — тиз арада ма-ксатына ирешелгән килешү.
5. Тормышка ашмаган, яисә килчә-ктә ашачак — алга таба кылынырга ти-ешлә гәмәлләрне ике якның берсе хәл итә.

Дөгәва коче

Законлы килешүне төзү очен бил-геле бер шартлар кирәк.

Суд дөгәва коченә нидән гыйбарәт-леген ачыкпый алиаса, ул килешүне тозуче яклар төхәддир иткән мөгәлү-матларны файдаланырга мөмкин.

Язма килеш булмаган һәм кайсы як-ның да булса берсенә кулы куелма-ган килешү дөгәва коченә ия түгел.

Килешү мөнәсәбәтләре туктатылу

Гәдәлпәхәт белән Вәли, үзара ки-лешеп, Сәеткә билгелә бер күлөмдә акча (тауар) күчәргә ниятләдәләр ди. Әмма Сәет алардан өлгә сумманы түлөттерә алмый, чонки ул килешү бу-енча ике якның берсенә дә карамый. Бу очракта килешү мөнәсәбәтләре ту-ктатыла.

Кайсы якның да булса берсе киле-шүдә каралган вакыт житкәнчә ук үз вазифасыннан баш тартырга да мөм-кин.

Килешүне тапшыру

Әзәр килешүне гәмәлгә ашыру очен оч нәрсә фарыз:

1. Язма текст.
2. Мөһер сугылу.
3. Рәсми рәвештә тапшыру.

Килешүне тапшыруның ике юлы бар. Беренчәсе — килешү документла-рын кулга тапшыру (фактик) һәм тел-дән тапшыру — тапшыру нияте хакын-да телдән белдеру.

Хата

Ул төзелгән килешүнең әжәленә дә өверелгәргә мөмкин. Әгәр дә документ-та күзгә күренеп торган хата киткән икән (йә берәр сүз төшеп калган, яисә ялгыш сүз язылган), ул чагында өлгә хата чын мөгәнәсенә туры китереп то-зәтлә.

Алда өйтелгәнчә, хата килешүне юкка чыгарырга да мөмкин.

Кайбер очракларда исә, килешүне коткарып калу максатыннан, бер як икенчә яктан ваз кичеп, бөтенләй ике-нчә кеше белән килешүне яңарта.

Ялган

Килешү тозгәндә бер якның ялга-нлавы икенчә якның хокукларын бо-зарга маташу, дип кабул ителә.

Бүләк биру

Үзара бүләк бирергә вөгәдәләшү һич тө сәүдә килешүе, дип аталмый, чонки икенчә як бүләккә алмашка бе-рерсә дә бири.

Гомумән, коммерция — сәүдә хез-мәте, асылда, килешүләр тозу һәм аларда каралган йөкләмәләренә тукта-тудан гыйбарәт.

ГАЗНӘВИЛӘР МӘМЛӘКӘТЕ

Мохәммәд пәйгамбәр үлгәч, аның кулын-дагы хакимият умайя кабиләсеннән булган хәлифәләргә (661—750 еллар) күчә. Озакка сузылган аяусыз көрәштән соң Умайиларны кураиш кабиләсеннән булган Габбасилар җиңә. Габбасилар хакимияте вақытында (750—945) хәлифәткә югары дәүләт урыннарына гарәпләрдән тыш фарсылар да менә башлылар. Бу хәл хәлифәтнең элек тоташ гарәпләрдән генә торган гаскәрләренә сизелерлек үзгәрешләр кертә. Габбасилар барыннан да элек үзләрен сакларга тиешле гвардия оештыруны кайгырталар. Әл-Мамун хәлифә һәм бигрәк тә әл-Мотәсим хәлифә заманынан алып (833—842) гвардияне хәрби эшкә өйрәтелгән төрки һәм башка төрле коллардан туплау кагыйдәгә әйләнә. Бу колларны голәмнәр дип (соңрак исә мәмлүкләр дип) атаганнар. Әл-Мамун хакимиятенең ахырына таба гвардия фәкать ялланган төрки яугирләрдән һәм Хәзәр каганаты, Себер вә Урта Азиядән китерелгән голәмнәрдән генә туплана башлый.

Төркиләр, моселманнарға хезмәткә яллангач, табигый ки, яңа дин йогынтысына элгеләр. Төртип соючән вә буйсынучан төрки яугирләр ислам динен кабул итәргә тиеш була-

лар. Чөнки алар, хәлифәгә тугры булырга ант эчкәч, аның динен кабул итүне үзләренәң бурычлары дип санаганнар. Үз сүзләрендә нык торучан төркиләр моннан соң инде ул диннән һичкайчан да кире дүнмәгәннәр. Әмма аларны һич тә юаш мөзминнәр дип әйтерлек түгел, алар горур яугир булып кала алганнар, гарәпләренәң ачуын китереп, мәчеткә кораллы килеш йөргәннәр. Төркиләренәң хезмәтенә мохтаҗ гарәпләр төркиләренәң мондый гадәтләргә белән килешергә мәҗбүр булганнар.

Төркиләренәң төп милли сыйфатлары дигәндә, аларның төртип соючәнлекләреннән тыш, тагын алдашуны, өлөкне яратмауларын әйтергә кирәк. Дошманны гына алдарга яраган. Өлөкчеләрне вә сатлыкларны (хыянәтчеләрне) төркиләренәң кылычы аямаган. Сату булса да, төркиләренәң үзләрен сатканнар. Яу кырында үлү төрки яугиренә дан саналган, авырудан үлү исә хурлык булган.

Төрки тел кыска вә ачык әйтелешле сүзләрдән гыйбарәт, ул сугышчан боерыклар бирү очен махсус яратылган шикелле. Менә берничә мисал. Яугирләренәң дикъкатен җөлеп итәргә кирәк булса, «тик!» (урсынһ

«смирно!»сы шуннан турыдан-туры төржемә) дигән фәрман әйтелгән. Бүтөн фәрманнар да кыска вә тәсирле: «ят!», «тор!», «чык!», «бәр!», «су!»..

Х йознең икенче яртысында Урта Азиядәге саманилар хөкүмәте бөтен егәрән диярлек мәмләкәтенең бөтенлеген саклауга иһраф итә. Үзәк хакимият җирле феодаллар кулындагы көчкә каршы торкиләрден торган гвардияне куйган. Менә шундый бер заманда, 962 елда, Алып Тәгин дигән торки голәм (аның 500 ләп авылы, 1000 баш елкысы булган) саманиларның каргышына юлыга. Ул Газнә шәһәренә (хәзерге Әфғанстан җирендә) качып китә һәм әйләнә-тирәдәге Хөрәсән җирләрен бәйсез бер билеккә әверелдерә. 966 елда Алып Тәгин үлгәч, бу кечкенә дәүләт белән аның улы Билге Тәгин (966—972) идәрә итә башлай, аңардан соң хакимият Пири Тәгингә (972—977) күчә. 977 елда тәхеткә Алып Тәгиннең дуһты вә кияве Себек Тәгин утыра. Бу хөкемдар сугыш остасы булып чыга. Аның һафес күзе һиндстанның тоньягындагы кенәзлекләргә тошә. Тәүдә ул Жапал дигән һинд бәген, аннары Лагман кенәзлегә бәген җиңә. Шуннан соң берничә һинд бәге бергә берләшәп Газнәгә яуга кузгалаһлар. Себек Тәгин бу берләшкән чирүне юлда каршы ала һәм тар-мар итә. Нәтиҗәдә ул Лагман белән Пишавар арасындагы җирләренең барысын да басып ала, андагы халыкларны ислам диненә дүндәрә. Шулай итеп, Себек Тәгин тарихта «Газнәвиләр мәмләкәте» исеме белән билгеле дәүләтне оештыра. 997 елда, үләр алдыннан, ул тәхет варисы итеп Алып Тәгин кызыннан туган улы Исмағыйльне билгели. Ләкин аның олы улы Мәхмүд моның белән ризалашмый—энесен җиңеп, 998 елда тәхеткә утыра. Бу чакта аңа 28 яшь була.

999 елда күрше караханилар дәүләте саманилар дәүләтен тар-мар итә. Шуннан файдаланып, Мәхмүд Газнәви Әмүдерьядан көньякта һәм көньяк-көнбатышта яткан саманиларның җирләрен басып ала. Бу вакыйгадан соң Багдад хәлифәсе Мәхмүдне бәйсез хөкемдар буларак таный.

Мәхмүд Газнәви зәгыйфьләнеп килүче Иранга каршы сугыш игълан итә. Аның көнбатышындагы Рәй һәм Исфәхан дигән өлкәләрен тартып алгач, моңарчы ни гарәпләр, ни Хөрәсән хөкемдарлары буйсындыра алмаган Гур дигән таулы өлкәне басып ала. Бу яулап алуларынан соң ул әтисенең һиндстан яуларын дөвам итәргә уйлай һәм ел саен диярлек һиндстанга яу чаба башлай.

1000 елгы яу чик буендагы кирмәннәрне алу белән төгәлләнә. Бер елдан соң ул Жайпал дигән һинд бәгенең гаскәрен тар-мар китерә, бәкнең үзен вә улларын әсиргә ала. Жайпал үз башы өчен бик күп мал вә 50 фил түләп кенә котылу бәхетенә ирешә.

Мәхмүд Газнәви 1006 елда Мүлтән дигән һинд кенәзлегенә яуга китә. Аңа каршы Мүлтәннең хөкемдары белән Жайпалның улы Анадапал сугыша. Мәхмүд аларның берләшкән гаскәрен туздырып ташлай, җиңелгән бәкләр Кашмир тауларына качып китәргә мәҗбүр булалар.

1009 елда берничә һинд бәге, гаять зур гаскәр туплап, Пишаварга таба һөҗүм итәләр. Мәхмүд, аларга каршы кузгалып, һинд елгасын кичәп чыга һәм Вайханд янындагы үзәндә аларның юлын кисә. Катты сугыштан соң һиндләр качып китеп Нагоркот кирмәненә кереп бикләнәләр. Мәхмүд өч көн дигәндә бу кирмәнне дә ала. Шулай итеп, һинд елгасыннан Нагоркот кирмәненә кадәрге бөтен җирләр Газнәвиләр мәмләкәтенә кушыла.

Мәхмүд Газнәви гаскәренең нигезен яланган торки яугирләр белән голәмнәрдән торган гвардия төшкил иткән. Болардай гайре тагын төрле милләтләрдән булган яллы гаскәриләр—дин өчен сугышучы газилар да Газнәвиләр чирүенә шактый куәт өстәгән.

Һиндстаннан яулап алып кайтылган бихисап күп байлыклар Газнә шәһәрен үз дәверенең мәшһүр башкаласына әйләндәрә. Төрле тарафлардан сөдәгәрләрнең көрваннары ағыла, һөнәрләр үсеш ала. Шәһәр тормышының үзәге базар була. Биредә сөдәгәрләр, һөнәрчеләр, рибачылар (ростовщиклар) корпорацияләргә берләшәләр. Әмма бу корпорацияләр таварларга бәяләр билгеләүне Көнбатыш Аурупадагы шикелле үз кулларына ала алмаганнар. Бизаннан (Византиядән), Якын Көнчыгыштан килгән яһүдләр, греклар, әрмәннәр һ.б. Мәхмүд солтан урнаштырган төртипләрне бозарга базнат итмәгәннәр. Шулай бервакыт икмәк пешерүчеләр корпорациясе икмәккә зуррак бәя урнаштырырга омтылыш ясый. Мәхмүд солтан корпорация башлыгын тотып сугыш филләре аягы астына ташларга боера.

Мәхмүд Газнәви сугыш остасы буларак кына танылып калмый, ул шагыйрь вә галим дә була өле. Зирәк акылы һәм тирән белемнәре аңа әдәби вә дини бәхәсләрдә катнашырга мөмкинлек биргән. Ул бик күп шагыйрьләрен вә галимнәрен үз канаты астына сыендырган, Газнә шәһәрендә гали мәдрәсә ачкан.

Гомеренең ахырында Мәхмүд солтан Гыйрактан вә Каспий диңгезеннән алып һанг елгасына, Арал диңгезеннән алып Ражапутана чүленәчә жәелгән зур мәмләкәтнең хөкемдары була. Утыз ел бие тәхет тоткан бу хөкемдар унҗиде зур яуга бара. Һиндстанның бик күп төбәкләрен яулап, ислам динен тарата.

Мәхмүд солтанның 1030 елдагы вафатынан соң тәхеткә аның улы Масуд утыра. Торки угызлар көчәеп киткән заманга туры килә бу. Сәлжүк дәдә оныклары җитәкләгән угызлар берничә катты сугыштан соң Масудны җиңәләр. Шул көннән соң Газнәвиләрнең йолдызы бата башлай. Газнәвиләр мәмләкәтенең күп өлеше сәлжүкләр кулы астына керә.

1173 елда Газнәвиләр мәмләкәтен Гур билеге бәге Мәхмүд Гури яулап ала. 1186 елда ул Газнәвиләрнең соңгы хөкемдары Мәлик шаһны тәхетеннән ваз кичәргә мәҗбүр итә. Шул рәвешчә Газнәвиләр мәмләкәте (963—1186) яшәүдән туктый.

Рәсемдә: Төркиядә чыгарылган почта маркасында Мәхмүд Газнәви солтанның сурәте һәм дә аның байрагы.

Күренекле
норвег галиме
Тур Хейердалның,
нәкъ
Нурихан Фәттаһ
куйган максат белән,
салга утырып
Көнъяк Америка
материгыннан
Полинезия
атауларына,
аннан соң
камыштан үргән
көймәдә Африкадан
Америкага ясаган
сәяхәтләрен
хәтерли торгансыздыр?
Бу ике галимнең
максатлары уртақ —
халыкларны
бер-берсеннән аеруга,
берәүләрен
цивилизацияле,
мәдәниятле,
ә икенче халыкларны
артта калган һәм
киләчәксез итеп
күрсәтү очен
төзелгән психологик
киртәләрен
җимерү теләге иде.
Бу эштә мин
татар галименең эшен
югарырак куям, чөнки
Тур Хейердалның
сәяхәтләрен барлык
Аурупа һәм Америка
зиялилары күзәтеп,
аңа ярдәм итәргә
өзер тордылар.
Нурихан Фәттаһ исә
шушы катлаулы һәм
авыр эшен тулысынча
ялгызлыкта,
тулысынча диярлек
дошманлык
мохитында башкарды.

КИЛӘЧӘК ШӘЖӘРӘСЕ

*Dominus det tibi fortitudinem**

КИЛӘЧӘКТӨ, ирекле фикер йортәргә сәләтле буыннар тугач, Нурихан Фәттаһның «Шәжәрә» исемле китабы турында, бәлки, жиңел генә яза алырлар, ә бүгенге көндө моны эшләү чиктән тыш катлаулы һәм авыр. Бу фәнни хезмәтне бәяләргә белемең һәм сәләтең житмәвен һәрчак тоеп торасың. Мондый хәл безгә шактый таныш. Мәржани хезмәтләрен, Гаяз Исхакый әсәрләрен, Мирсәет Солтангалиев мирасын гына алың. Башта без аларны үтердек, мыскыллап, кабер туфракларын таптадык, фәкать шуннан соң гына бу боек шәхесләренң хезмәтләренә табына башладык. Нурихан Фәттаһның «Шәжәрәсе» белән дә шушы хәл кабатланмасы икән? Зур нәрсәне ераккарак китеп карарга кирәк шул. Дөнья тарихы шундый ялгышулар белән тулган. Борынғы Мисыр иероглифларының серен ачучы француз галиме Шампольонны ялганчы авантюристка санап колкегә күтәрәләр, мыскыл итәләр. Кешелек дөньясына Борынғы Мисыр тарихының ачкычын биргән галим ачлыктан, хәерчелектән һәм арып алжудан үлә. Ул үлгәннән соң ярты гасыр үткәннән соң гына Шампольонның даһилеге һәм титаннарча башкарылган фәнни эше уңай бәягә лаек була.

Аллага шөкер, бездә язучылар да, галимнәр дә житәрлек. Алар арасында белемләләр дә, талантлылар да шактый күп, ләкин аларның берсе дә бу титаник эшне башкарып чыга алмас иде шикелле. Ни өчен? Халкыбызның рухи яшәешен жанландырып торырга тиешле зыялыларның көче һәм гомәрә марксизм-ленинизм тәғлиматы дип аталган мифик уйдырманы үзләштерүгә, һәр эштә, һәр гамәлдә шуны, бары тик шуны гына куллануга исраф ителә иде. Нурихан Фәттаһ үзен шул иҗат өчен куркынычлы шаукумнан саклый белде. Башкача «Шәжәрә»нең барлыкка килүе мөмкин булмас иде.

*Аллаһы Тәгалә сиңа көч бирсен (лат.)

Гази табылдыгы — чәчләрен мөк белән бизәгән алиһә сыны. Безнең эрага кадәр 1400 — 1200 еллар.

Житмеш елга сузылган коммунистик сөзсөт татарларны теллөрөннөн биздерүгө, үз тарихларына нефрөт белән карап, татарлыктан баш тартып, «интернационалист» итүгә көйләнгән иде. СССРның чикләре кораллы солдатлар, котырган этләр белән сакланып торганга күрә, Аурупа, Азия һәм Америка халыклары белән элемтәгә керү мөмкинлеге булмады. Коммунистик идеология тәкъдим иткән «интернационалистлык» тулысынча урыслашу белән чикләнеп калган иде. Бу процесс инерция көче белән өле һаман дәвам итә. Аурупа иллөрөндә дә татарларны кул чабып каршыларга атлыгып тормадылар. Беренчедән, Төрө яулары чорыннан ук пыскып яткан мөселманлыкка карата астыртын нефрөт, икенчедән, татар-монголлар тарафыннан жиңелү гарьлегеннән үч алуны тулысынча татарларга юнәлтү безнең өчен чиксез зур жәфалар, киртләр тудырды. Берлин дивары бары тик кырык кына ел алманнарны икөгә аерып торды. Шул стена асаган жәрәхәтне төзөтү өчен ГФР хөкүмәте миллиард артыннан миллиард марка чыгым ыргыта, өлегә аның ул чыгымнарының чиге күренми. Евроцентризм дип аталган психологик стена төрө яуларынан бирле Шерекъне, ислам динен тотучыларны Аурупадан һәм, шул исәптән, Рәсәйдән аерып тора. Адам балаларының аңнарына, күзаллауларына кереп урнашкан шул Бөек Кытай дивары китергән казаларны саны башласаң, кеше гомерөндә аның очларына чыгып та булмастыр, «Шәжәрә» китабының эчтөлөгә һәм аны язган кешенәң максаты нәкъ менә шушы күзгә күренми торган диварны жимереп, татар телен, татар халкының тарихын хакийкаткә чыгаруга багышланган. Хакийкаткә омтылу,—без бу турыда сирәк уйлыйбыз,—шактый куркыныч нәрсә. Хакийкаткә көрәшөндә майдан тотуны мин көгәз көймөгә утырып океандагы давилга ташлану белән генә чагыштырып идем. Күрөнкө норвег галиме Тур Хейердалның нәкъ Нурихан Фәттаһ куйган максат белән салга утырып Көнъяк Америка материгынан Полинезия атауларына, аннан соң камыштан үргөн коймөдә Африкадан Америкага ясаган сөяхәтләрөн хөтерли торгансыздыр? Бу икә галимнең максатлары бер—халыкларны бер-берсеннән аеру-

га, берәүләрне цивилизациялә, мәдәниятлә, ө икенче халыкларны артта калган һәм киләчөксез итеп күрсөтү өчен төзелгән психологик киртләрне жимерү телөгә иде. Бу эштә мин татар галимөнең эшен югарырак куям, чөнки Тур Хейердалның сөяхәтләрөн барлык Аурупа һәм Америка зыялылары күзөтөп, аңа ярдөм итөргө өзер тордылар. Нурихан Фәттаһ исә шушы катлаулы һәм авыр эшен тулысынча ялгызлыкта, тулысынча диярлек дошманлык мохитында башкарды.

Нурихан Фәттаһ язган өдөби өсөрлөргә күз салып узмасак, аның шундый катлаулы, титаник фөнни эшкә тотынырга батырлыгы житүе аңлашылмаска мөмкин. «Өтил суы ака торур», «Кол Гали», «Сызгыра торган уклар», ниһаять, аның соңгы өсөргә «Кичү». Бу өсөрлөрнең барысы да дөнья тарихын, бирөк тө аның татарларга, гомумөн, төрки халыкларга кагылышлы өлөшен жөнтөклөп, тирөнтөн өйрөнү нөтижөсөндө барлыкка килгөннөр. Соңгы өллөрдә тарихи вакыйгаларга багышланган өсөрлөр күплөп чыга башлады, лөкин аларның күбөсөндө тарихи нигөз, чорның реалыйлары, ул заманның сулышы һәм буяулары шактый аз, шактый зөгыйфь булуы күзгө ташланып тора. Нурихан Фәттаһ тарихи өсөр язәр өчен чорны тирөнтөн өйрөнө, барлык тарихи чыганакарны жөнтөклөп үзлөштөрөп чыга. Нөтижөдө өсөрнең героыйлары шул чорның телөндө сөйлөшөлөр, шул замандагы кануннарга буйсынып хөрөкөтлөнөлөр, хөтта табигать күрөнөшлөрө, фикер йөртүлөр һәм тулысынча горөф-гадөтлөр нөкъ шул вакыттагыча укучыга житкөрөлө. Белмим, башка язучылар, галимнөр бу китапка ничөк карый торганнардыр, мин үзем «Шәжәрә»не Нурихан Фәттаһның тарихка багышланган китапларының дөвамы, шуларның йөмгагы итеп кабул иттем.

«Бүгөнгө көндө төрлөчө яңгырый торган, төрлө юнөлөштө үсө торган күптөрлө теллөрне без кеше ижәт иткөн уртак хөзинө дип таныйбыз. Шуңа күрө һинд-аурупа теллөрөнө кагылышлы тел законнары бер төрлө, Африка, Австралия, яисө кытай, япон теллөрөнө кагылышлы тел законнары икенчө төрлө була алмый дигөн карашта торабыз... Әгәр тел жирдөгө барлык раса, барлык «семья»,

«милләт» кешелөрөнө хас күрөнөш икөн, димөк, аның башлангыч нормалары, башлангыч кагыйдөлөрө дә һиндидөр уртак принципларга буйсынган булырга тиөш» («Шәжәрә», 33 бит). «Шәжәрә» авторының бу фикерө колониаль изөлүдө яшөгөн халыкларның колонизаторларга каршы көрөш башланганда күтөрөп чыккан лөзунгла-ры шикөллө яңгырый. Чыннан да бүгөнгө көндө фөн дәрөжөсөнө күтөрөлөп, тел гыйлөмөнең төп канунына өйлөнгөн «чагыштырма-тарихи» метод теллөрнең грамматик төзөлөшлөрөнө һәм лексикаларына карап, аларны туганлык һәм кардөшлөк төркөмнөргө бүлө. Бүлөнөшнөң иң зрө бөрөмлөгө—теллөр гаилөсө. һинд-аурупа, сөмит, фин-угыр, дравид, кытай-тибет, банту, кавказ һәм башка тел гаилөлөрө. Төрки теллөр хакийнда галимнөрнең төплө, даими карашлары юк диярлек. Берәүлөр аларны «алтай теллөрө» гаилөсөнө көртө, икенчөлөр «төрки-монгол теллөрө», өченчөлөр «урал-алтай теллөрө» дигөн термин белән атап йөртөлөр. һинд-аурупа гаилөсөнөң чиклөрө күптөн билгелөнгөн, кагыйдөлөр күптөн өйрөнөлгөн һәм бу кардөшлөк хакийнда зур бөхәслөр сирәк кабынып китө. Төрки-монгол, икенчө төрлө өйткөндө, урал-алтай теллөрө гаилөсөнөң чиклөрө өлө һаман юньлөп билгелөнмөгөн, гомумөн, бу төркөмгө көргөн теллөр үзлөрө дә фөнни яктан ныклап өйрөнөлмөгөн диярлек. Бу очраклы хөл түгел. Чагыштырып карыйк. Урыс телөнө кагылымый торыйк. СССР таркалып, империя жимерөлө башлагач, урыс телө каршына фа-жигалө, өйтик, безнең туган тел язмышына охшашлы куркынычлар килөп басты. Мөсөлөн, Көнчыгыш Аурупа, элеккөгө Демократик Германиядө, АКШта, һәм, гомумөн, Көнбатышта урыс телө укутучылары эшсөз калдылар. Империянөң башкаласы саналган Мөскөүдө кибөтлөрнең, төрлө офисларның исөмнөрөн латин хөрөфлөрө белән инглизчө яза башладылар. Тел ул—халыкның һинди хөлдө булуын, аның чөчөк ату ягынамы, өллө, кирөсөнчө, һөлакөткө табамы баруын күрсөтүчө иң сизгөр, иң ышанычлы барөметр. Бүгөнгө көндө өлөм көтөп яткан авыру бөндөгө охшашлы алтай теллөрө вөкилө булган татар телөн һинд-аурупа вөкилөнең бөрсө—инглиз телө белән дә чагыштырып карыйк. Инглиз телөн планетаның һөр төбөгөндө яшөүчө

халык ойрөнө. Диңгезчелек эшен-дөге барлык документлар, спортка кагылышлы сүзлөр, икътисад-финанс эшлөрө һәм башка бик күп элемтөлөр шушы телдә алып барыла. Берләшкән милләтләр оешмасының эше биш телдә теркәлеп бара, шул биш тел арасында киң майдан тотканы инглиз теле. Чонки инглиз теле Боек Британия һәм АКШның дәүләт теле булуыннан тыш, элеккеге Британия колонияләренең зыялылары үзләренең туган телләре белән тигез, ө кайбер очракта (нәкъ безнең шикелле) югарырак куеп эш итәләр. Америка, яисә Англия гражданы үз баласын ана телендә белем биргән мәктәпкә илтмичә, ботенләй башка телдә, әйтик, француз телендәгә мәктәпкә илтеп тапшыруы мөмкинме? Андый кешене жүлөргә санарлар иде. Ө бездә, татарларда, бу табигый, хәтта, үзенә күрә, алдынгылык, мәдәнияткә омтылу санала. Хәзер инде татар телен инглиз теле белән чагыштырып карыйк. Абурай ягыннан һәм кызыксыну тудыру ягыннан тигезлек бармы бу ике тел арасында? Дөрес, зур галим фән кагыл-дөлөрөннән чыгып эш итә. Фәндә күпме соң андый зур ранглы, чын галимнәр? Без һәр очракта диярлек фәнгә көндөлек конкуреш аңы үтеп керүен, еш кына фәннең язмышын шул хәл итүен күреп торабыз. Инд-аурупа гаиләсенә инглиз теленнән тыш француз, алман, итальян, испан, грек һәм барлык Аурупа халыкларының телләре керә. Урыс теле, борынгы санскрит, фарсы, мең еллар фәндә, мәдәнияттә, сөнгәтә кулланып килгән латин һәм грек телләре дө инд-аурупа гаиләсендә. Үлчө-үнөң бер ягында — бөтендөнъя сөясөтен, икътисадын һәм мәдәниятен хәл итеп торучы халыкларның телләре берләшмәсә, икенче якта — югалуга дучар ителгән, күп гасырлар колонияль шартларда яшәп цивилизациягә тәзсирләрен югалткан төркиләр, монгол-алтай телләре. Кайсы як баса? Кайсы телләрнең абруен күрсөтү, пропагандалау жиңел?

Ө бит Геродот, Страбоннар чорында Британ атавында яшәүче халыклар бүгенге чукчалардан һәм банту, яисә бушменнардан югарырак мәдәниятле саналмаганныр. Киресенчә, скифлар, массагетлар борынгы чорның галимнәре тарафыннан кирәкле дәрәжәдә ойрәнелмәгән булуларына карамастан, борынгы грек тарихчылары, географлары аларны

зур, ул чордагы халыклар белән янәшә диярлек куеп фикер йөртәләр. Борынгы греклар чорында Ауразиянең чиксез киң далаларында, Урал тауларының аръягында яшәүче халыклар белән кызыксыну да көчле булуы сизелеп тора. «Шәжәрә» авторының новаторлыгы, аның тел һәм тарих фәннәрендәгә ачышы нәкъ шуннан гыйбарәт — ул бүгенге көндәгә телләрнең бүленүенә тарихның ераклары күрә торган күзлегеннән карый да Боек кытай дивары булып безнең аңны, күзаллауны кысып, икегә бүлеп торган психологик ки-

Аморгоса атавында табылган музыкант сыны. Безнең эрага кадәр 3 нче меңьеллык.

ртәнә жимерә. Моңа кадәр кемнең татар телендәгә сүзләрне борынгы грек, латин, борынгы мисыр, шумер телләрендәгә сүзләр белән чагыштырып, анализ ясап караганы бар иде? Без бит ауру-центризм хастасы тәзсирендә бу эшне башка сыймаслык әшәкелеккә тиңлибез. Шушы хәлиткеч зур һәм жаваплы эшкә Нурихан Фәттаһ коралсыз һәм әзерлексез ташланмаган. Аның һәр фикере бүленү укынының капма-каршы ярларында яткан тел уртаклыклары һәм тарихи мисаллар белән нигезле рәвештә дәлилленеп бара. Китапның эчтөлегенә күз салыйк.

Телнең ничек һәм нинди шартларда барлыкка килүен, аның чиксез озын гасырларга сузылган камилләшүен, Жир шарының төрле кыйтгаларына, төбәкләренә таралуын укучыга ачыклар күрсәтер очен Нурихан Фәттаһ адәм баласының барлыкка килүенә экскурсиясый. Бу өлкәдә ул инглиз галимнәре Луис, Мэри, Ричард Ликиларның ачышларына таянып фикер йөртә. Без укып йөргәндә, кеше моннан 1 миллион еллар элек барлыкка килгән дигән караш хакимлек итә иде. Миллион ел һәм дүрт-биш миллион ел. Гади көн-күреш аңы белән үлчәгәндә, бу саннар арасындагы аерма берни түгел шикелле тоела, ләкин фән очен аерма бик зур роль уйный. Биш миллион ел эчендә адәм баласы өллә нинди югарылыкларга күтөрелеп, тагын да кыргыйлыкка дучар булып, зур үзгәрешләр, төрәккыят борылышлары үткән булырга мөмкин. Тел мәсәләсә дө нәкъ шундый үзгәрешләрне кичергән булса кирәк.

«Тел халык белән туа, халык белән бергә юкка да чыгарга мөмкин. Халык яшәсә тел дә яши, яши алмый икән, тел дә бозыла һәм онытылып бетә» (16 бит),—ди «Шәжәрә»нең авторы. Тарих мисалларына мөрәҗғәгать итеп карасак, без инде йөзләгән гасырларга сузылган бер аяусыз канунны күрәбез: халыкларның юкка чыгуы һәр очракта яулап алу, бер халыкның икенче халыкка буйсынып, колонияль шартларга дучар булуына бәйле. Мәсәлән, без—татарлар—юкка чыгу алдында торган халык. Империя шартларында колонизаторларга буйсынып яшәгән халыкта беркайчан да сөз мөстәкыйль яшәүдән ваз кичеп безгә кушылырга, ассимиляцияләнергә тиешсез, дип турыдан-туры боерык бирмиләр. Киресенчә, колонияль сөясөт «халыклар дуслыгы», «вак» халыкларга «мәдәнияткә ирешергә, күтөрелергә, белем алырга ярдәм итәргә» кирәк дип туктаусыз күз буяп, ялганлап тора. Тора-бара гавап шуңа ышана башлай, «өлкөн агайлар»ның ярдәменә өметләнә башлай. Колонияль чынбарлыкның иң зур, иң куркыныч фаҗигасә менә шушы ышану, өметләнү. Сүздә «дуслык», «тигезлек» игълан итеп, чынбарлыкта исә колонизаторлар буйсынып яшәгән халыкларның тарихларын бозалар, телләрен юкка чыгару очен астыртын эш

Нурихан Фәттаһ телнең барлы-
ка килүен, аның миллион елларга
сузылган эволюция процессында
камилләшүен адәм баласының
башка приматлардан аерылып үз-
үнәлешенә борулу дәвереннән
башлый. Башта бер ижек аваз-
сигналлар тикшерелә, аннан соң
ике ижек аваз-сүзләр, нияят, оч
ижекле һәм күп ижекле сүзләр.
Сүзләрнең барлыкка килүе бори-
нгы кешенең космогоник күзалла-
вы, туу һәм үлем, ана һәм ата
тәэсиренә таянып дәлилләнгән.
Билгеле, безгә, телне марксистик
идеологиягә, базис һәм өскорма-
га, сыйнфый корәшкә бәйле дип
аңларга өйрәнгән дипломлы на-
даннарға, бу гипотезаны аңлау
шактый авыр. Без бит балалар ба-
кчасыннан башлап, мәктәпләрдә,
югары уку йортларында, фән бе-
лен идарә итүчеләр исә аспиран-
турада һәм докторантурада беле-
мнең һәр мыскалын сыйнфый ко-
рәш камырына төрөп кабул иттек.

Китапның авторы логик фикерләвен чиксез күп мисаллар белән туктаусыз исбатлап, дәлилләп бара. Жир йөзөндә яшәгән халыкларның 5651 телдә сөйләшүләре мәгълүм. Мисал итеп китерелгән сүzlәрнең күпме телләрдән алынганын санап чыгуы ғына да бик күп вакытны алыр иде. Китапта бүген-

Фест дисбәсе — жир йөзөндәге бик күп телләрнең серләре бик-лөнгөн тылсымлы бер йозак ул.

Андагы сурәтләр мисыр иероглифләр, шумерның чойгә охшашлы хәрефләр һәм Үзәк Америкада табылган тоенле язу үрнәкләрен өзмә-күпмә хәтерләтсә дә, аларның барысыннан да аерылып тора. Фест дисбесендәге сурәтләрнең нәрсә аңлатуларын ачыклау, аның эчтәлеген уку фән өчен чиксез кыйммәтле серләрне ачарга тиеш иде. Дисбенең барлыкка килү чоры, аның табылу урыны да бит фән өчен гажәп зур өһәмиятле. Крит-Микена мәдәнияте өллә ничә цивилизация арасында, шуларны үзара тоташтыручы, аларның уртаклыкларын һәм аермаларын аңларга юл ачучы бер феномен булып тора.

Нурихан Фәттаһ Фест дисбесендәге билгеләрне дорес укыган дип әйтерлек фәнни өзерлек юк миндә. Шунысы аянычлы, без, татар язучылары һәм татар галимнәре, фәннәрнең магистраль юлыннан читтә, психологик диварлар белән бүленгән мохитта яшәгән күрә, эшләребезне аңларлык һәм бәяләрлек донья белгечләренә җиткерә алмыйбыз. Фест дисбесендәге Нурихан Фәттаһ ачкан сүзләрнең торки телдә булулары шик тудырмай диярлек. Андагы исем-атамалар дисбе кулланылган чорда Крит аравында яшәгән халыкның мәдәни үзенчәлекләренә һәм космогоник күзаллау ысулына да тәңгәл килүе бәхәссез тоела. «Шәжәрә»нең авторы Фест төһинкәсе турында: «Язуларның эчтәлегеннән күренгәнчә, бу юка балчык кисеге борынгы гыйбадәтханәдә корбан (ант), хәер-садака биргәндә һәм кайбер бүтән дини йолаларны башкарганда кулланылган булырга тиеш»,—дигән фикергә килә. Дисбене моңа кадәр өйрәнгән галимнәрнең берсе дә бу фаразлауны өйтә алмаган иде. Шушы урында рецензиянең башындагы сүзләр тагын искә төшеп, эчнә ачыттырып куя. Татар теленең һәм татар халкының иң зур фаҗигасе—туган телдә сөйләгәнне, бу телдә язганны ишетә алмау газыбы. Ятлар гына түгел, үзбездә ишетмибез без татар телендә өйткән фикерләренә. Әкрәнләп шуңа күнеккәнбезд. Хәтта дикъкатъ биреп тыңламыйбыз да туган телдә өйтелгән сүзләрне. Ә инде бөтен-донья күләмдә өйтелгән фикерләренә бары тик Берләшкән милләтләр интернациональ тел дип игълан иткән телдә өйтелгәннәрен генә ишетәбез. Халыкара аңлашу телләре дип игълан ителгән шул биш телнең дүртесе һинд-аурупа

телләре гаиләсенә керә. Ә безнең мескен туган телебез чит илләр күләмдә генә түгел, элеккеге СССР күләмдә дә унбиш союздаш республика халыкара теле белән ярыша алмыйча, өкрәнләп сүнәргә, юкка чыгарга дучар ителгән иде. Тел белән бергә татар галимнәренә, татар әдипләренә өсәрләре дә һинди генә булуларына карамастан, үзеннән-үзе өченче сортлы, өһәмияткә лаексыз нәрсә санала иде. Ничә тапкыр сынап караганым булды. Татарстанда сукуыр бер тиен тормаган өсәр Мәскәүдә урыс телендә басылып чыкканнан соң шедевр дәрәжәсенә санала башлык. Ә инде чит

Кносс табылдыгы — кулларын югары күтәргән алиһә сыны (деталь). Безнең эрага кадәр 1200-1110 еллар.

ил телләрендә басылган өсәр һәм фәнни хезмәт һинди генә начар, һинди генә примитив булуына карамастан, бездә турыдан-туры даһилеккә ирешә иде. Белмим, без киләчәктә туган телебезнең абруен күтәрә алырбызмы икән? Әгәр без шуңа ирешә алсак, халкыбызның абруе да үзеннән-үзе күтәрелер иде. Ә бит «Шәжәрә»—асылда, татар теленең боек тел икәнлеген, татар халкының игътибарга һәм ихтирамга лаеклы тарихы бар икәнлеген исбатлау өчен язылган фәнни эш.

«Шәжәрә»нең Фест дисбесенә багышланган өлеше телнең килеп чыгуына багышланган эзләнүләр

га йомгак ясап, торки телләр һәм һинд-аурупа гаиләсенә кергән телләр арасындагы фәнни-психологик диварны җимерә. Әгәр татар галиме шушы гажәп четерекле һәм авыр эшне ерып чыгу белән канәгатьләнәп калса да, «Шәжәрә»нең бу өлкәдәге фәнни эзләнүләргә керткән өлеше ифрат зур булыр иде. Бу масштаб белән генә канәгатьләнәп калмыйча, Нурихан Фәттаһ эшен дөвам итә һәм күп гасырлар галимнәрнең башларын ваткан Атлантида һәлакәтенә морәҗәгать итә. Атлантида феномены аңлауны җиңеләйтер өчен менә нәрсәне күз алдына китереп карыйк. Өстәлгә араларын тигезләп домино уйнаганда кулланыла торган шакмакларны тезеп куйдык ди. Әгәр шул төзелештәге беренче шакмакны бармак белән тортеп аударсаң, бер-бер артлы дулкын рәвешендә башка шакмаклар да ава башлыйлар. Әгәр төзелешне хәрәкәткә китерер алдыннан уртадагы бер шакмакны алып куйсаң, шул бушлыкка җитү белән шакмакларның аууы кинәт тукталып кала. Донья тарихының агылышына күз салганда, аның хәрәкәте нәкъ шушы домино шакмакларының хәлен хәтерләтә. Тарихи вакыйгалар бер-берсенә этәреш ясап, тоташ хәрәкәт ясап киләләр дә Атлантида һәлакәте чорына җиткәч, һиндидер кодрәтле бер көч аркасында кинәт эзләрен югалтып, караңгылык, билгесезлек укынына чумалар. Тарихта тирән эз калдырган халыкларның тулы цивилизацияләренә башлары, яисә очлары грек философы Әфләтунның «Тимей» һәм «Крити» дип аталган фәлсәфи хезмәтләрендә күрсәтелгән серле Атлантида феноменына төртеләп югалып кала. Атлантида проблемасына багышланган фәнни эзләнүләрдә дә шул ук аурупацентризм стереотибына тулысынча буйсынып, эшне бары тик Аурупа тирәсендә генә алып бару гадәткә кереп киткән. Ул турыда «Шәжәрә»нең авторы: «Борынгы заманда адәм баласы нәрсә генә уйлап тапмасын, һинди генә казанышка ирешмәсен, барысы да грекныкы, йә булмаса латинныкы дип исәпләнә. Грек-латинныкы, димәк, «һинд-аурупа-ныкы, димәк, Аурупаныкы» (151 бит). Чыннан да, Атлантида һәлакәте турында өйсәң тау булырлык фәнни хезмәтләр, фантастик хикәяләр, публицистика өсәрләре язылган һәм шул хезмәтләрнең берсендә дә торки халыкларның катнашы, шул гигант тарихи ката-

клизмның бу халыкларның язмышына кагылышы туында бер генә сүз дә әйтелмәгән. Урта гасырларда Аурупаның бетле, мунча көрүнең нәрсә икәнлеген белмәгән рыцарьлары Шәрәккә төре явы белән барган жирдән туган якларына көмеш-алтыннан тыш антик чордагы мәдәният, грек философларының фәнни эшләре, куртуаз шигърият һәм шундый башка байлыкларны төяп кайттылар. Бу турда да аурупацентризм шаукумы искә алмауны шушы көнгә кадәр алга куеп килә. Һәм менә «Шәжәрә» авторы ике арада «Берлин дивары» булып торган психологик киртәне атлап чыгып, Атлантида феноменын фәнни тикшерү эшенә Урта диңгез бассейны тирәсендә яшәүче барлык халыкларның, шул исәптән, төрки халыкларның да тарихларын катнаштырып, эзләнүгә кереште. Һәм искыл китерлек парадокс — бу эшкә иң беренче булып татар галимнәре ризасызлык белгерттеләр.

Татар халкының килеп чыгуын, аның тамырларын ачыклау озак еллар тулысынча Мәскәү кулында булып торды. Шиһабетдин Мәрҗани, Әбелъ-Гази, Атласи һәм аларга кадәр яшәгән төрки галимнәргә тарихи хезмәтләре тулысынча онытуга дучар ителеп, яисә чиктән тыш тар рәвештә Шәрәккәне өйрәнүчеләр арасында гына искә алынып килде. Тарихыбызны Болгар дәүләте чорына илтпә таштыру һәм соңгы вакытта Болгар тарихының ераграк өлеше — бабаларыбызның Азак диңгезе һәм Дон елгасының түбән агымы төбәкләрендә яшәгән чор — безнең тамырларыбыз шул тиредә туталып кала. Бүгенге рәсми, мәктәпләрдә, югары уку йортларында өйрәнелә торган тарих төрки-татар халыкларының өвсүлгә ватаны Көнчыгышта — Алтай, Монголия якларында дигән караштан чигенергә теләми өле. Фөндә хакимлек иткән галимнәргә ни өчен безнең шул төбәктән чыккан булуыбыз кирәк соң? Алтай-Монголия яклары гавам аңында өле-һаман цивилизация кагылмаган кыргый, күчмә халыклар гына яшәгән жир саналып килә. Димәк, шул төбәкләрдә барлыкка килгән халыкларның мәдәнияткә кагылышлы бернинди тарихлары булуы мөмкин булмаса тиеш. Һәм, чыннан да, соңгы елларда академик Окладников монголлар яшәгән жирләрдән зур-зур шөһәр урыннары казып таба башлагач, бу археологик табылдыкларны ти-

зрәк онытырга тырыштылар. Нурихан Фәттаһның Фест дисбесендәге сүзләренә нигезендә төрки тамырлар барлыгын һәм Крит-Микена мәдәниятендә борынгы төркиләрен катнашы барлыгы турындагы фәнни ачышы татар тарихын өйрәнүчеләргә чиксез киң офыклар ачып жибереп, тамырларыбызның донъя цивилизациясә белән тоташ булуын күрсәтә. Тарихны аерым камераларга ябып, бикләп тоту үткән заманнарны өйрәнүгә, аны фәнни яктан дорес бәяләүгә искиткеч зур зыяннар китерде. Нурихан Фәттаһның «Шәжәрә»сенә фәнни хөрәкәткә кереп китүе халкыбызның тарихын өйрәнүгә яңа буын галимнәренә шундый зур мөмкинлекләр ачар дип ышанам мин.

«Шәжәрә»дә төрки-грек уртаклыкларын тикшерүгә күп көч түгелгән. Татар галиме төрки телләрдә һәм борынгы һәм бүгенге көн грек телендәге сүзләргә чагыштырып карый. Берсе һинд-аурупа, икенчесе «урал-алтай» гаиләсенә кергән, бер-берсеннән өллә ничә мең чакрым ераклыкта яткан телләр арасында бик күп ышандыргыч уртаклыклар таба. «Анатомия», «басилевс», «илот», «история», «пурой», «дефнә» — татарда «анадан-тума», «ил-өй-башы», «илот» («ил — илгә белән, бай келәте белән» дигән мәкаль), «истәлек», «борай», «дефнә». Шушы бер-берсеннән ерак саналган гаиләләргә бүленгән телләрдәге сүзләргә бертөрлөк әйтелешләре һәм бер үк мәгънәгә аңлатулары китаптагы күпсанлы мисалларда дәлилленгән. Тел уртаклыклары белән генә канәгатьләнәп калмыйча, «Шәжәрә»нең авторы фәнни анализын төрки телләрдә һәм гректа кулланылган алла исемнәре, язма истәлекләрдә сакланып калган чыганаclar, ниһаять, «Илиада» һәм «Одиссея»дәге исем-атамалар, Гомер дастаннарының сюжеты, вакыйгалар чагылышы белән өстәмә рәвештә дәлилленп бара. Татар галимен шушы дәлилләр дә тулысынча канәгатьләнәдермәгән. Ул этнография фәннә, мифологиягә, фольклорга, материал мәдәният истәлекләренә, Урта диңгез бие илләренә топонимиясенә мөрәҗғәт итә, йола һәм горейф-гадәт уртаклыкларын эзләп таба. Крит-Атлантида һәлакәтә калдырган тетрәнүләрнең, туфан турындагы миф-легендаларның татар халкының аңында, буыннан буынга тапшырылып килеп, безнең көннәргә кадәр ки-

леп җиткән эзләрен күрсәткән бүлекчәләргә аеруча йотлыгып укыйсың.

Бүгенге көндә донъя тарихы тулысынча төре походлары тәэсиреннән барлыкка килгән аурупацентризм шаукумында, күнегелгән гадәттә ислам динен тотучы Шәрәккәне ничек кенә булса да кимсетү, аның артта калганлыгын аңлату нияте белән язылган. Рәсми тарих белән танышканнан соң без жир йөзәндә бер-берсенә кушыла алмаган, хәтта үзара уртаклык та таба алмаган ике төрле адәм балалары яшәгәннән белем идек. Аурупацентризмның боек җырчысы Редьярд Кипплингның: «Восток — есть восток, Запад — есть запад, они никогда не сольются», дигән күрәзәгә генә дә ни тора бит. «Шәжәрә»нең авторы шушы Көнбатыш төкәбберләрендә таралган какшамас тоелган фикерне тарих мисаллары белән юкка чыгара. «Кара диңгез бие скифларында, Себер скифларында һәм башкаларда югары дәрәҗәгә ирешкән дәүләт системасы һәм бүгенге кешеләргә дә таң калдырырлык югары мәдәният була. Алар, нәкъ борынгы мисырлар кебек, үлгән кешеләргә мумияләрен ясайлар, аларда металл кою, металл эшкәртү, туку һ.б. һөнәрләр бик нык алга киткән була. Алар киез ойләрдә яшиләр, тутаксыз арбада, ат өстендә хәрәкәтләнеләр, мал-туар асрыйлар. Шулу вакытта үлгән патшаларын күмү өчен жир астына таштан, агачтан сокландыргыч «сарайлар» салып куялар» (215 бит). Моңа кадәр без фөндә инде күптән бәхәссез саналган күчмә халыкларның урта халыклардан мәдәният ягынан түбән, артта калган булуларына, цивилизация юнәлешенә күчмәлектән уртаклыкка таба хәрәкәт итүләрен аксиомага санап, шуңа ышанып килдек. «Шәжәрә»нең авторы, скифләргә яшәү-көчүреш ысулларын җентекләп тикшергәннән соң, аларда күчмәлек гадәтләргә белән бергә бик борынгыдан сакланып килгән уртаклык атрибутлары, бары тик уртаклыкта гына ирешелә торган мәдәният яуланышлары барлыгын күрсәтә. Димәк, тарих агымында күчмәлектән уртаклыкка ирешү белән беррәттән, ниндидер тетрәндергеч тарихи вакыйгалар шаукумында уртаклыктан күчмәлеккә, шөһәр тормышынан авыл көчүрешенә юл тоту мисаллары да булганын ача. Чыннан да, ерак гасырларга китеп эзләнмичә,

Явыз Иван Казанны жимереп, аның халкын суеп ташлаганнан исән котылган шөһәр халкының авылларга күчеп, цивилизациянен аскы басмасына төшеп яши башлаганлыгы күптөн ачылган. Тарихи-лингвистик эзләнүләрдә китерелгән искиткеч кызыклы һәм фәнни яктан кыйммәтле мисаллар шулкадәр күп, аларны китерә башласаң рецензия китапның үзеннән калыңрак булыр дип куркып каласың. Мәнә тагын өһемиәткә лаеклы мисаллар: «Бөжөнәк һәм кыпчак кабиләләре үзләренң өйләрен түгөрәкләп—кояш төртибендә тезеп утыртканнар»,—ди С. А. Плетнева. IV гасырда Кара диңгез буендагы төрки аланнар, Аммиан Марцеллин әйткәнчә, «... киез өйләрен түгөрәкләп тезеп урнаштырганнар». 451 елда атаклы Каталаун сугышы вакытында Гуннар патшасы Аттила иң батыр сугышчыларның уртасында кала. Атилланың кирмәне, койма сыман итеп, арбалар белән өйләндереп алынган була. Арбалардан божра сыман ныгытма—табыр яисә «курень» кору скифларда да була... «Гаскәрне божра сыман түгөрәкләп тәзү скифлардан элгәрәк тә булган. Безнең эрага кадәр 1312 яки 1296 елда Төньяк Сирияда, Оронт елгасы буенда, Кадеш янында борынгы мисырлылар белән хеттлар арасындагы сугыш вакытында Мисыр гаскәрләренң хәрби лагере нөкә урта гасырлардагы гун, бөжөнәк, кыпчак, алан һ.б. кабиләләренкә кебек корыла» (216—217 битләр). «Кайбер авторлар Крит авылларында һәм шөһәрләрендә өйләренң төртипсез рәвештә урнашкан булуы турында язалаар... Миной чоры шөһәрләрендә (койма булуны исәпләмәгәндә) өйләр төртипсез рәвештә урнашкан, алар бер-берсенә сыенып утыралар, урамнар теләсә ничек боргалана, өледән-өле аларның киңлегә үзгәрә...» (А. Лео Оппенгейм). Хәзер инде ерак Криттан туп-туры үзбездәң якка—Идел буена, татар авылына кайтып төшик. «Планның бик нык буталчыклыгы, көкрә-бөкрә урамнар, аралыклар, тупиклар, дорес булмаган формадагы йорт урыннары һәм шулай ук, хәзер инде юкка чыккан ниндидер үзәк тирәсендә түгөрәкләп утырган сыман, йорт урыннарының бер-берсенә якын урнашулары татар авылы өчен бик типик күренеш булып тора»,—дип яза этнограф Н. И. Воробьев (214 бит).

«Шөжәрә»дә исбат ителгән төр-

ки халыкларның тарихта калдырган юллары күз алдына килеп баса. Миной мәданияте чорындагы Крит атавы. Тарихта, халыкларның аңында жуелмаслык эз калдырган гигант катаклизм. Крит утравында, аңа якын атауларда яшөгән халыкларның таралуы һәм шул ташкынның бер юнәлеше Мисыр, Кече Азия, Кара диңгез буйы, Ауразия далалары һәм икенче тармагы Аппенин ярыматавы, Балкан ярыматавы, Дунай, Днестр, Днепр буйларынан шулай ук Ауразия далалары. Башта көнбатыштан көнчыгышка таба, Урта гасырларда күчүнең юнәлеше ниндидер көчле тарихи сәбәп аркасында кире якка—көнчыгыштан көнбатышка таба борыла. Нурихан Фәттаһ шушы бөек хәрәкәтне бүгенгә көнгә кадәр үзгә бернинди уртаклыклары булмаган ике төрле цивилизация вәкилләре итеп каралган халыкларның бер казанда кайнап, юлларында очраган яңа этник берәмлекләр белән кушылып, тагын таркалып, икенче берәмлек белән кушылып, шул ук вакытта үзләренң гажәп югары сыйфатлы һәм көчле мәдәни үзгәрешләрен шушы авыр, катлаулы юлда һаман югалтмыйча, һаман саклып килеп, безнең чорга кадәр житә алуларын тасвирлый. Шушы фәнни гипотезаны Нурихан Фәттаһ географик, тарихи, социаль, тел, фольклор, этнография һәм башка күптөрле чыганаclar белән дәлилли алган. «Шөжәрә»не ижәт иткән әдип-галимнең, китапка күз салу белән үк, үзенң эзләнүләрен озак еллар туктаусыз алып баруын, бик күп күләмдә материалларны тикшереп, өйрәнеп чыгуын күрәп аласың. Китапны язганда эшкә жигелгән фәннәрнең саны гына да бихисап: тарих, лингвистика, археология, этнография, фольклор, мифология, философия, социология, социаль-психология, эвристика, топонимия, психосемантика, этнопедагогика, хәрби тактика, хәрби фортификация һәм тагын өллә никадәр фәннәр. Бу хәл тарихи-лингвистик эзләнүләр файдасына, аның эчтәлегенә тирәнлегенә эшләп килсә дә, фәнни хезмәтнең язмышын тулысынча марксизм-ленинизм төгәлиматы кулына тапшырырга өйрәнгән галимнәрне оркетә булса кирәк. Шул ук вакытта, «Шөжәрә»нең килчөгә, аның яшә буынга эш үргә булып хезмәт итчөгә бернинди дә бәхәс тудырмый. Бу фәнни эшкә кәргән чыганаclarның чиктән тыш күп

булуы, китерелгән мисалларның иксез-чиксезлегә үзеннән-үзе алгоритм төзеп компьютерга тапшыруны сорый. Мин үзем, мәсәлән, түземсезлек белән компьютер чыгарган хокемне көтәм.

«Казан утлары»ның 1986 елгы май санында «Тел тарихы»ннан өзек—«Фест дисбесенәң сере» дигән зур мәкалә басылып чыкты, ниһаять, 1990 елда Татарстан китап нәшрияты Нурихан Фәттаһның зур күләмле фәнни эшен кыскартып, укуны жиңеләйтү максатынан фәнни аппаратны шактый кыскартып «Шөжәрә» китабын бастырып чыгарды. Шушы китапка багышланган рецензияне, бәлки, мин генә белми торганмындыр? Бу зур, татар халкының тарихына һәм килчөгәнә турыдан-туры кагылышлы фәнни хезмәткә безнең галимнәрбез битараф калырга тиеш түгелләр иде бит. Чыннан да, фән, әдәбият эше белән тамак туйдыручы агай-эне жыелган урыннарда еш кына «Шөжәрә»не «фантастика» дип атап (хәтта үзләре фантастика белән тамак туйдыручылар да) чырайларын сытучылар еш очрый. Бу өнсезлекне аңлатуы кыен түгел. «Шөжәрә»гә кагылу белән, синең белемнең күләме һәм сыйфаты шундук күзгә күренеп калкып чыга. Нурихан Фәттаһның бу фәнни эзләнүләре—гыйльми яктан синең кем икәнлегенә фаш итүче лакмус көгазенә охшашлык гажәп үзгәрешләр бер феномен.

Инде безнең үзбездәң Фәннәр академиясе һәм академикларыбыз да бар. Фән белән шөгылләнүченә галимлеген тану өчен бирелә торган бу исем мәрхүм Нәкый ага Исәнбәткә житмәсә дә, зарланырлык түгел, «үлемсезләр» арасында гомерен татар халкының исеменә яккан дегетне кырып ташлауга багышлаган Әбрар Кәримуллин да бар. Мин шуны гына аңлый алмыйм, безнең академиябез элеккеге СССР һәм бөтендөнья аренасына гуманитар фәннәр өлкәсеннән нинди фәнни эшнә күтәрәп чыга алыр икән? Киң фәнни аренага чыкканда, ГУЛАГ лагерьларын чорнаган чәнечкеле тимерчыбыклардан да аяусыз ике психологик киртәне—паниславизм һәм аурупацентризм диварларын үтәп чыгу юлы «Шөжәрә»дә тулысынча күрсәтелгән.

1992 елның декабре,
Мәскәү.

ЮЛЛАР, ЮЛЛАР ОЗЫН БУЛСА БУЛСЫН...

«Юллар, юллар озын булса булсын, тик соңгысы гына булмасын...» КПОГАТ-6 урнашкан территориягә шушы җыр белән килеп кердек без. КПОГАТ дигән бик үк ягымлы яңгырамый торган сүзне шәрехләп бирсәк, йөк автотранспортының Казан производство берләшмәсе дигән төгъбир килеп чыга. Ә бу предприятие үзе 1956 елның июненнән яши башлый. Казанның Киров, Ленин, Мәскәү районнарына хезмәт күрсәтә ул. Төп бурычы—төрле кибетләргә икмәк, ө ашханәләргә он ташу. Эш бертуктамый бара: икмәкне көнен-төнен, ял көннөрәндә һәм бөйрәмнәрдә дә ташырга кирәк бит. Күз алдына китереп карагыз өле: төүлегенә 300—320 тонна икмәк ташырга туры килсө, ө икмәк ташучы машиналар йөздән артык булса, дүрт дистә ел яшөү дәүерендә предприятие ташыган икмәкнең күләме астрономик санга җитө.

Ө көзгө эшләр кызган чорда, яшелчө җыйган вакытта, Мәскәү районы базалары өчен КПОГАТ-6 дан да ышанычлырак ярдөмчө табып булмый.

Нәрсәсө белән аерылып тора соң бу предприятие, эш—эш инде ул, диярсөз сөз. Алай түгел шул, эш белән эшнең аермасы бар. Безнең иктәсид торгынлыктан, дер сөлкөнгән, диңгөз ярында һаваларның рөтлөнүен көтеп яткан, үтеп китмәс микөн өле дип өметлөнгөн күпләр «кыргый» базар дүлкынарында чайкалган бер чорда фикер сөрөшлөрен, психологиялөрен иктәсиди яңалыкларга карап үзгөрткөн көчлө, инициативалы кешеләр генө исэн-сәу ярга йөзөп чыга ала. КПОГАТ-6 ның директоры Владимир Гаврилович Зайцөв белән танышкәч, моңа тагын бер кат ышандык. Автотранспорт системасында ул 1977 елдан бирлө эшли. 1988 елда ул чагында Казандагы иң зур КПОГАТ-3 тө баш инженер була. Владимир Гавриловичның язмышы шундыйдыр инде: аны һөрчәк иң авыр урынга, артта калган предприятиөгә җибөрәләр—осталыгы, җитөзлөгө аркасында җиңөп чыгасын белөләр! Менө 1991 елда да, КПОГАТ-6 КПОГАТ-3 төн аерылып чыккәч (кайчандыр тегө гигантомания заманнарында аларны бергө кушкан булалар), Зайцөвны шунда директор итеп билгөлиләр.

В. Г. ЗАЙЦӨВ: хуҗалык төмәм таркалып, эштөн чыккан иде: штат расписаниесөндө тишөк тө тошык, предприятие кышка өзөр түгел, икмөк колоннасы бик тө начар хөлдө, машиналарда очраклы кешеләр эшли, караклык чөчөк ата, чистарту корылмалары пычракка чумган иде...

Мин эшне төнгө дежурлардан башладым. Икмөк колоннасын үзөбөздө булган икө тип автомашиналарга карап икөгө: лоток һәм контейнер (йөк ташуның заманчарәк төрө) типларына бүлдөм.

Икө бригада оештырдым—алар биналарга төрөзөлөр куя башладылар. Ярый өле октябрь җылы булды (мин бирөгө октябрь аөнда килгөн идөм)... Штатларны тупладым. Тагын бер кыен мәсьөлө бар иде: машиналарны ничөк сакларга? Төннөрөн еш кына койма артындагы күршөлөр запас частыларны чөлдөргөлөделәр, машиналарны да алып киткөн очраklar булды. Йөртүчөлөрөбөз эштөн соң щетка, фара, көзгө кебек өйбөрлөрнө өйлөрөнө алып китөргө мәҗбүр иде. Мәскөү РОВДсының сак бүлөгө белән килөшүнө: өздөк—булыша алмадылар. «Контр» дигөн шөхси агентлык белән дө шуны ук эшлөргө туры килдө.

Уйладык-уйладык та, үз ведомство сагыбызны булдырдык—эшләр шундук җайга киттө.

Өйтергө кирәк, 1992 елдан без, «Татавтотранс» ассоциациясө өгъзасы буларәк, мөстөкыйль эшлибөз. Хөзөр бу ассоциация составында хосусыйлашабыз, шуннан соң Холдинг компаниясө оештырылачәк. Без тагын да мөстөкыйльрөк булып китөчөкбөз. Хөзөргө без төзминат ягыннан аңа бөйлө. Алай да, үзөбөзнө кирәк-ярәк белән төзмин итөр өчөн, Түбөн Новгород, Төмөн, Түбөн Кама һ.б. шөһөрлөрдөгө предприятиөлөргө турыдан-туры чыгарга тырышабыз.

— Владимир Гаврилович, сөзнөң автопаркта мин икмөк йөртү машиналарынан башка да машиналар күрдөм. Сөз бүтөн төрлө хөзмөтлөр дө күрсөтөсөз, ахры?

— Әйө, безнең өле тагын иллөдөн артык «КамаЗ»ыбыз бар: алар тентлы, ачык ярымприцеплы һәм тентлы, ярымприцеплы-фургонлы машиналар. Бу машиналар бүтөн шөһөрлөргө йөк ташу өчөн әөрүчә уңайлы.

Сөңгы вакытта, төбөклөр арасында элемтөлөр өзелгөнлектөн, йөк ташу күлөмлө кимөдө, һәм без клиентлар эзлибөз, аерым заявкәлар буюнча эшлибөз. Сүз уңаөннан өйткөндө, күплөр элеккөгө гәдөт

КПОГАТ-6 ның директоры
В. Г. ЗАЙЦЕВ

буенча, шул ук хезмәтләргә безнең дә кимрәк бәягә күрсәткәнне белмәгәнлектән, Трансагентлыкка мөрәҗғәгать итәләр. Моннан тыш, без халыкара йөк ташуларга да лицензия алачакбыз. Шуннан соң ерак чит илләр, һич югы Аурупа һәм Азия илләре, безнең булышлык белән, клиентларына хезмәт күрсәтә алырлар.

— **Ярый, бу хакта без журнал тышлыгында реклама бирербез, Сезгә тагын бер сорау: узган ел алган чагыштырмача мөстәкыйльлек сезгә нәрсә бирде?**

— Без тотрыклы эшли башладык. Техник-икътисади күрсәткечләр дә шул хакта сөйли. Предприятие базасын үстерергә һәм ремонтлауга шактый акча бүлдек без. Әйтик, хәзерге автоюдыргыч белән барлык предприятиеләр дә мактана алмый өле. Чистарту корылмалары егерме еллап эшләмәгән, тоннельләргә лычрак тулган. Көчә габаритлы төягечләр кулланып, узган ел без бу күпьяллык пычракны чыгарып түкте.

Хәзер инде экологлар безгә дөгъва белдерми (эшчеләргә премия бирү өчен, айга бер мәртәбә без алардан белешмә алырга тиеш). Быел бездә ягулык аппаратларын көйләү өчен стенд кертелде. Киләсе ел ахырына без яңгыр суларын агызу өчен чистарту корылмаларын эшләтә башларга тиеш.

Бу йорешләр булмасын өчен, үз территориябездә автозаправка станциясе ачарга ниятлибез. Хәзергә исә шундый кыйммәтле бензин шактый әрәм була.

— **Владимир Гаврилович, без сезнең белән һаман производство мәсьәләләре хакында гөп-лөшөбез. Сез инде, шушы производствоны алып барган кешеләр, аларның көефләре турында кайгыртмасаң, эшнең алга бармаячагын бик өйбөт аңлайсыз?**

— Ничек кенә кыен булмасын, бу хакта мин беркайчан да онытмыйм. Торак төзелешендә катнашабыз—быел инде тугыз гаилә яңа йортларга күчте, территориядә ике сауна һәм бер душ бүлмәсе, ял бүлмәсе булдырдык, «Сигнал» дигән бакчачылык ширкәте оештырдык—280 участка быел беренче мәртәбә бәрәңгә жыеп алдык, Министрлар Кабинеты үз ашханәбезне ачарга рохсәт бирде—ашау-эчүнөң бәясе төшөп, сыйфаты яхшырачак. Үзебезнең сәләмәтлек саклау пункты һәм ял базабыз, азык-төлек кибетебез бар. Гараж кооперативы ачарга жыенабыз. Ветераннарны да онытмыйбыз... һәммәсенә дә житешүе кыен, хәзергә бит өле күбрәк тишек-тошыкны ямарга туры килә: ремонт ясыйбыз—жиде түбәнә ямарга кирәк...

Әңгәмәгә кадрлар буенча директор урынбасары Виктор Петрович Мортюшов та килеп кушылды. Предприятиедә эшләүче иң яхшы, иң уңган кешеләрнең: В. А. Лещов, В. Н. Голубев, П. М. Иванов, М. З. Якушев, А. Е. Мошкупов, М. К. Идрисов, И. Г. Бикинин, В. П. Мельников, Д. И. Романов һәм башка бик күпләрнең исемнәрен атап китүне үтенде ул.

Шактый кыен яңа шартларда КПОГАТ-6 менә шулай яши һәм үзән торган саен ышанычлырак сизә бара.

Р. КОЖЕВНИКОВА әңгәмәсе

СЕР ПƏРДƏСЕ АЧЫЛЫР

Болгарлар
турындагы
тарихи
хезмәтләрне
күзәтү

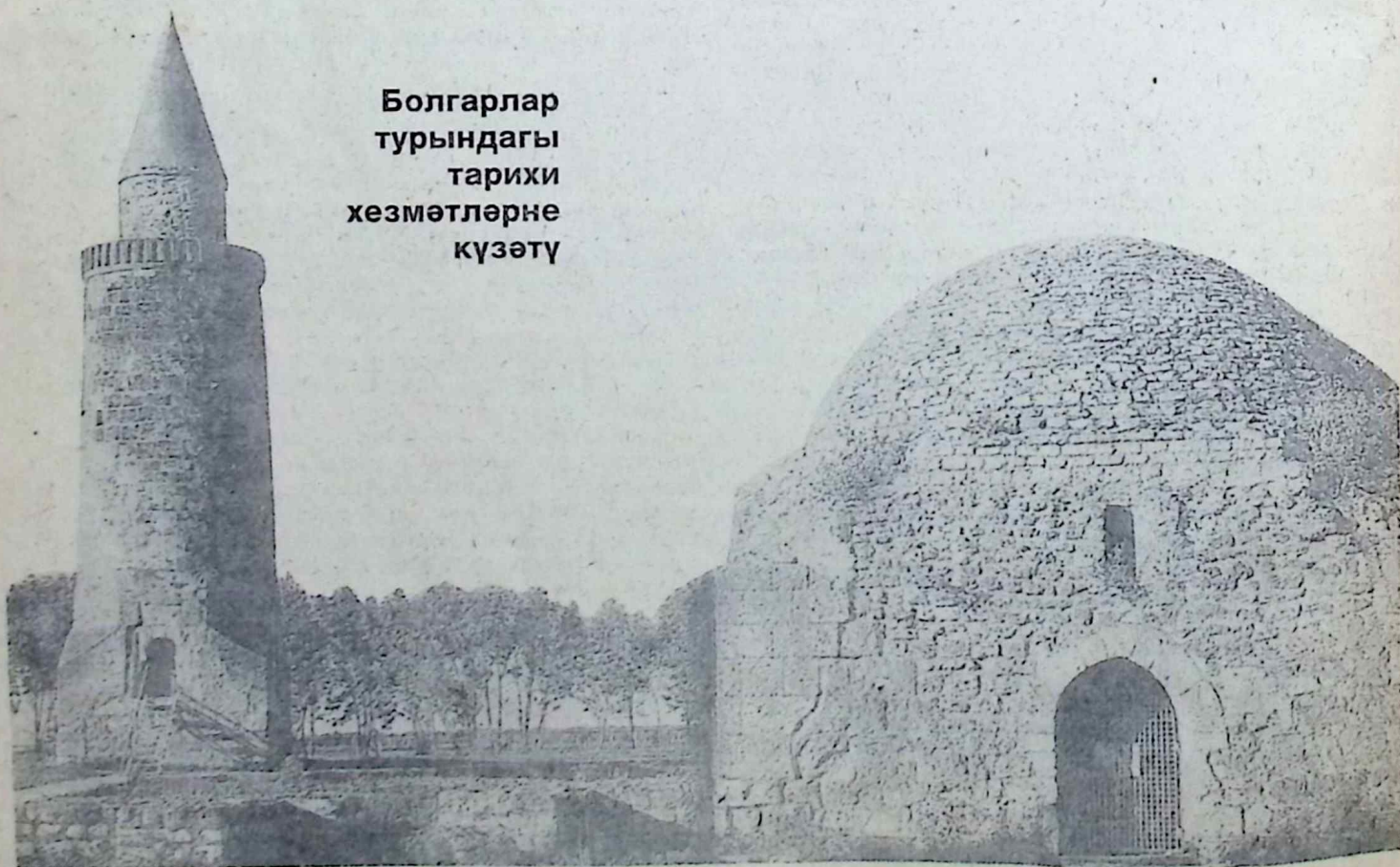
Урта Идел халыкларының килеп чыгышы турында тарих фәннәдә төрлө нәзари карашлар (теорияләр) хокем сөрә. Ул нәзари карашларның бер-берсен юкка чыгара торган дәрәжәдә каршылыклы булуы Идел буй халыкларының этник тарихы — хосусан татар халыкының тарихы — өлгә житәрлек кимәлдә өйрәнелмәгән икән ачыктан-ачык раслый. Бу халыкларның тарихына кагылышлы гыйльми чыганаclarның күбесе инде байтактан билгеле булуга һәм гаять тә жентекләп өйрәнелүгә дә карамастан, галимнәрнең фикерендә өлгә уртаклык юк.

Идел буй халыклары тарихы турындагы әдәбият күп булса да, бу тарихның феодализм дәверенә кагылышлы өлеше аеруча сыек өйрәнелгән икән шөйләү кыен түгел. Тарих фәннә яңабаштан карап чыгу ихтияжы инкыйлабка (революциягә) кадәрге һәм совет чорындагы тарих гыйлемен тирәнтен өйрәнүне таләп итә.

Мәсәлән, Болгар иленең этник тарихы турындагы әдәбият махсус рәвештә беркем тарафыннан да өйрәнелмәгән, бу темага караган аерым хезмәтләр юк. Тагын шунысы да бар, жәмгыятебезнең өлгә этабында бу мәсьәләне өйрәнү аеруча моһим. Соңгы елларда фәннә нык үзгәрешләр бара, тарихның күп кенә битләре яңадан карала, фикерләр үзгәрә, яңа проблемалар килеп чыга. Бу теге яки бу мәсьәләгә яңача караш, аны жентекләп тикшерүне таләп итә.

Өлгә темага беренчеләрдән булып игътибар юнәлтүче һәм аны өйрәнүче, ихтимал, урыс галиме В. Н. Татищев (1686—1750) булгандыр. Ул үзенең Рәсәй тарихына багышланган күп томлы хезмәтендә, Русия тарихы белән тыгыз бөйләнгән Болгар тарихына да еш кына мөрәжәгать итә.

Борынгы болгарларның туган жирләре кайда бу-

луы мәсьәләсе Татищевны гомумән кызыксындырмый. Аннан соңгы тарихчылар болгарларны һуннар белән бәйләргә тырышсалар, Татищев әлеге очракка битараф карый. Киресенчә, галим бу халыклар арасында бернинди дә уртаклык күрми. Һуннарны ул славяннарга, ә болгарларны башка этник төркемгә кертә. Татищев Дунай болгарларын Идел буе болгарларының бер тармагы итеп саный. Дунай һәм Идел буе болгарлары турында сүз алып барганда, ул аларның «чыгышлары да һәм телләре дә сарматныкы» дип билгеләп үтә. Әмма әлеге очракта сарматлар кайсы телгә, фарсы теленәме, йә төрки телгә керәме, анысы билгесез булып кала. Могаен, төрки телгәдер, чөнки тарихчы үзенең хезмәтләрендә чуашларны — Идел буе болгарлары токымыннан дигән фикерне алга сөрә. Татищев шулай ук Болгарда яшәгән арлар, иштәкләр, бортаслар, мордвалар, көмеш болгарлар, челматлар, мтимдюдичлар кебек халыкларны билгеләп үтә. Югарыда атап үтелгән халыкларның кайберләре болгар халкының бер тармагы булса, икенчеләре жирле халык булуы бик мөмкин. Татищев фикеренчә, Болгарда кайчандыр венгрлар да яшәгәннәр, алар, могаен, бирегә болгарларга кадәр үк килеп төпләнгәннәрдер, чөнки бу халыклар этник һәм тел ягынан бик охшаш булганнар. Безнең карашка Татищевның тагын бер кызыклыгына фикер бар: аныча XIII гасыр ахырына кадәр каракалпаклар Болгарда яшәгәннәр, аннан соң гына Арал буена күчкәннәр икән.

В. Н. Татищев болгарларның кайдан килеп чыгуларына төгәл җавап бирә алмаса да, бу мәсьәләгә берничеләрдән морәҗәгать итүче галим буларак, фәнгә өһәмияте, әлбәттә, зур.

Урыс тарихчысы П. И. Рычковны да әлеге мәсьәләләр кызыксындырган. Ул Идел буе тарихына, этнографиясенә багышланган хезмәтендә (Опыт Казанской истории. СПб, 1767) бу төбәктә борынгыдан яшәгән болгарларга зур урын бирә. Ул болгарлар «биредә яшәүче славяннар булганнар», ә «болгар» исеме Волга (Идел) елгасы исемнән (волгарь — болгар), йә Болгар шәһәре атамасыннан килеп чыккан дип яза. Тарихчы шулай ук, түбәнге болгарлар да булган, аларны урыслар хвалислар дип атап йөрткәннәр дип тә билгеләп үтә. Рычков әлеге хезмәтендә татарларның болгарларны ассимиляцияләштерү мәсьәләсенә дә урын бирә. Ул, безнең заманда болгарлар искә дә алынмый, чөнки алар озак вакытлар девамьнда тата-

рлар белән бергә яшәгәннәр һәм катышып китеп телләрен, диннәрен, гореф-гадәтләрен дә онытканнар һәм бер халыкка әверелгәннәр, дип яза. Рычков славян телле болгарларның татарлар тарафыннан ассимиляцияләнгән башлавын XIII гасырга кертә «... бу вакытларда болгарлар белән татарлар катнаша башлады, славян теле бозылды һәм, ниһаять, татарлар басымы астында бу тел бөтенләйгә бетте. Алар арасында бары тик Болгар дигән исем генә калды...» Күргәнебезчә, Рычков болгарларны татарлар тарафыннан төркияләштерелгән жирле славяннарга кертә. Ул бу фикергә килү өчен нәрсәгә нигезләнгән — анысы билгесез.

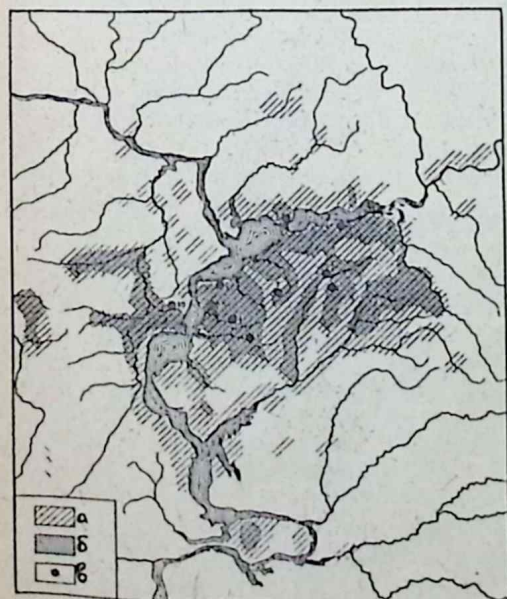
XVIII гасыр ахырында безне кызыксындырган әлеге мәсьәләдә яңа нәзари карашлар барлыкка килә. Аларның күпчелеге болгарларның угро-фин һәм төрки килеп чыгышына кагыла.

Мәгълүм тарихчы Н. М. Карамзин да әлеге мәсьәләне читләтеп үтми. Ул болгарлар хақында нинди фикердә торган соң? Тарихчы күпсанлы язма чыганаclarга таянып, болгарлар — төркиләргә һәм бажанаклар белән бер кабиләдәге халык дигән нәтиҗәгә килә. Ул болгарларны Идел буена шәрәктән килгәннәр, аларның телләре дә, гореф-гадәтләре дә төркичә булган дип саный. Карамзин шулай ук Идел буе болгарларында славян элементының да булуына мөмкин булуын искәртә. Карамзин фикеренчә, болгарлар Идел-Чулман буйларына VII гасырда Дон елгасы тирәсеннән Козар ханга баш ияселәргә килмиңә барып чыкканнар. Тик Карамзин хезмәтләрен укыгач, шунысы аңлашылмый, Идел-Чулман буйларына болгарлар килгәнчә кемнәр яшәгән дә, һәм ул халыкның язмышы ничек булып беткән?

Карамзинның «болгарлар — алар төркиләргә» дигән фикеренә каршы килеп, академик Х. М. Френ бу өлкәдә яңа юнәлеш ача. Аның нәзари карашы: болгарлар — төрки, славян һәм фин халыкларының катнашмасыннан гыйбарәт дигән фикердә тора. Соңрак бу нәзари карашны В. В. Григорьев, О. И. Сенковский, С. М. Шинлевский, Н. И. Воробьев һәм кайбер совет галимнәре дә хуплыйлар. Френ нәзари карашының өһәмияте шунда: ул Идел Болгарстаны халкының этник составы күптөрле булуын искәртә.

1829 елда Мәскәүдә Ю. Венелинның Дунай Болгарстанына багышланган «Древние и нынешние болгары» дигән хезмәтенә I томы нәшер ителә. Болгарлар турында ул «борынгы болгарлар татарлар да, төркиләргә түгел, ә чын славян кабиләсе» дип яза. Ю. Венелинның әлеге фикеренә нигезләнеп, күпкә соңрак, төгәлрәк 1921 елда В. Ф. Смолин аны Идел буе болгарларының килеп чыгышын славяннарга бәйләгән нәзари карашны ачучы дип атый. Әмма Венелинның әлеге хезмәтен игътибар белән укысаң, бу алай түгел. Тарихчы Идел-Чулман буйлары әлеге төбәктән VII гасырда ук киткән славян телле болгарларның туган җире дип саный. Аннан соң бу төбәккә ниндидер төрки телле халык килеп урнашкан һәм аларны да гадәт буенча болгарлар дип атаганнар. Моннан күрелгәнчә, Ю. Венелин Идел буе болгарларын төркиләргә дип саный, ә Смолинның бу хактагы фикерләре ничтә дөреслеккә туры килми. Әгәр дә мәсьәлә шулай тора икән, болгарларның килеп чыгышын славяннарга белән бәйләүчә нәзари карашны ачучы галим безнеңчә — П. И. Рычков, аның фикерләре бу язмада китерелде инде. Венелинның әлеге нәзари карашын С. Уваров, Д. Иловайский яклап чыксалар, Шафарик кебек галимнәр моңа кискен рәвештә каршы чыгалар.

Әлеге мәсьәләгә шәрәктән В. В. Григо-

Х—XIII гасыр башындагы Идел Болгары. Төп җирләр. а) — болгар архитектура ядкәрләре сибелгән төбәкләр. б) — халык тыгыз урнашкан җирләр. в) — шәһәрләр

рьев та кагыла. Мәгълүматларга караганда, Григорьев иң элек славян нәзари карашын яклай. Әмма соңрак, бу фикерләреннән баш тарта, могаен, аңа тарихчы Х. М. Френ хезмәтләре зур йогынты ясаган дыр.

Григорьев Болгарның этник тарихы буенча нинди фикердә торган соң? Менә аларның кайберләре.

1. Болгарлар Идел буена килеп төпләнгәндә кайбер кабиләләргә, шул исәптән славянарны да үзләренә буйсындыралар.

2. Григорьев Болгарның чикләрен якынча ачыклай һәм «биредә болгарлардан тыш мордва, чирмеш, чуаш һәм вотяк кебек халыклар да гомер кичергәннәр» дип яза.

3. Автор түбәндәгә нәтижәгә килә, Болгарда «төрки, фин, славян халыклары яшәгән, аларны үзара бер династия берләштергән, ә бу династия, могаен, төрки булгандыр һәм өлгә династия славянлашкан Боек Шөһөрдә идарә иткән».

4. Болгарларның төрле исемнәренә (кара, боек, Идел, көмеш (нократ, Чулман), чирмешән, тимтүче, хвалис (түбәнгә) болгарлар) кагылып, Григорьев бу исемнәр бер үк халыкның төрле буынын аңлаткан ахрысы дип гоман кыла.

Григорьевның «Россия и Азия» дигән китабына кергән Идел буе болгарлары хакындагы мөкаләсә, минемчә, бик җитди хезмәт. Ул үз эченә күп кенә шәрехчә чыганаclarын ала, болгарларның Идел буенда җирле халык булулары, Болгарның халкы күп кабиләләрдән торганлыгы ачыклана.

Әлбәттә, Григорьев фикерендә төгәлсезлекләр бар, әмма мин бу кимчелекләрне ул заманда тарих фәненең тиешле дәрәжәдә үсеш алмавы белән аңлатыр идем. Археологик мәгълүматларның булмавы, нумизматика һәм этнография буенча мәгълүматларның азлыгы өлгә четерекле теманы тиешенчә ачыкларга мөмкинчелекләр бирми. Хәер, мондый төгәлсезлекләр XIX йөздә язылган барлык хезмәтләргә дә хас күренеш.

Идел буе халыкларының килеп чыгышы К. Ф. Фуксның да нык кызыксындырган. Галим чуашларга багышланган хезмәтендә, болгарларны төрки халыкларга кертә. Әмма, Фуксча, болгарлар чуашлар булганнар. Татищев кебек үк ул да Болгар халкы белән чуашлар арасына тигезлек билгесә куя. Мәсьәләгә болай берьяклы гына карау, дәрәс түгел әлбәттә.

XIX гасырда үз эшчәнлекләрен туган якны өйрәнүгә багышлаган татар галимнәренә исемнәре дә фән доньясында күренә башлай. Мәсәлән, Петербург Университеты укытучысы, тарихчы Хосәен Фәйзханов (1828—1866) Идел буе һәм Урал халыкларының этногенезын өйрәнә. Аныңча, Болгар дөүләтенәң төп халкы, аеруча авылларда яшәүчеләр, славян да төркиләр дә түгел, ә финнар булганнар. Кыпчак төркиләре финнарны кысрыклап Болгарда үзләренәң хакимлекләрен урнаштырганнар. Фәйзханов фикеренчә, Болгарда төркиләр җиңүче халык булсалар да, азчылыкны төшкил иткәннәр, күпчелек халык җиңелгән финнардан торган.

Фәйзхановның фикерләре киң яклау тапмый. Ул бу темага мөкалә язса да, аны ни очендер нәшер итми.

Д. И. Иловайскийның Ю. Венелин фикердәше булуы хакында без алда күрсәтеп узган идем инде. Ул борынгы болгарлар славянар, алар төркиләр дә, финнар да булмаганнар дип раслай. Иловайский Идел Болгарстанында төркиләр дә, финнар да, «үзләренәң халыкчанлыгын югалткан» славян-болгарлар да яшәгәннәр дип саный.

1881 елның декабрендә профессор Иловайский Мә-

скәүдә үз гипотезасын рәсми төстә игълан итә. Әмма фикер алышу вакытында М. У. Попов, В. Ф. Миллер, Ф. Е. Корш, Д. Н. Анучин һәм Е. А. Покровский кебек галимнәр аның белән килешмәүләрен белдергәч, Иловайский нәзари карашы тарафдарлары сирәгә. Соңрак аны академик В. П. Васильевский да кискен тәнкыйть итә. Әмма Иловайский гомеренең ахырына кадәр үз фикерендә кала. Хәтта Д. Я. Самоквасов, В. М. Флоринский һ.б. галимнәр аның нәзари карашын хуллап фәнни хезмәтләр дә язлар.

XIX гасырның танылган татар тарихчысы Шиһабетдин Мәрҗани (1818—1889) аңа бөтенләй капма-каршы фикердә тора.

Мәрҗани Идел буе татарларының этногенезын өйрәнүдән тыш, болгарларның килеп чыгышы мәсьәләсенә дә зур игътибар юнәлтә.

«... гарәпләр тарафыннан «хәзәр» дип аталган кыпчак төрекләре, гарәпләр тарафыннан кат-кат җиңелгәннән соң, Идел буйлап югары күтөрелгәннәр һәм, үзләреннән көчсез булган финнарны җиңеп, аларның йортларына хужа булып патшалык итә башлаганнар. Финнар һәр очракта, мәсәлән, күркәм холыклылыкта, фикерлә һәм акыл иясе булуда, шулай ук сәясә куәт-тә, батырлыкта, мәгърифәттә һәм дөүләт мәсьәләләрендә төрекләрдән ким дәрәжәдә булганлыктан, финнарның патшалык итәрлек кешеләре дә һәм төрекләр шикелле гайрәтләр, батыр халыкка каршылык күрсәтә алырлык көчләре дә булмаган»,—дип яза тарихчы (Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар. Татарстан китап нәшрияты, Казан, 1989, 68 бит). «Болгар мөмләкәтендә булган һәр кабилә бер урынга, ягъни бер су буена урнашып, төрле исемнәр белән аталып йөртелгәннәр. Мәсәлән, «Чирмешән болгарлары», «Нократ болгарлары», «Бөхте Хәзәр болгарлары», «Түбәнгә болгарлар», «Тимтүче болгарлар» дип аталганнар. Күптөрле кабилә, нәсел һәм сыйныфлардан торып, кабилә, ыруг патшалары үрнәгендә һәркайсының күпсанлы хакимнәре булса да, алар тагын олы бер патшага таянып һәм буйсынып яшәгәннәр» (Күрсәтелгән хезмәт. 52—53 битләр).

Тарихчы фикеренчә, монгол явына кадәр Урта Идел халыкларының күбесе үзләрен болгарлар дип атап йөрткәннәр. Аларның телләре дә, диннәре дә, гореф-гадәтләре дә төркиячә булган. Кыскасы, «болгар халкы—төрөк кабиләсеннән».

Мәрҗани болгар халкын формалаштыруда угрофин, славян, хәтта фарсы телле кабиләләр дә катнашканнар дигән фикердә торган. Ул шулай ук болгарлар һәм аларга күрше булган төрки кабиләләре монголлар явыннан җиңелгәннән соң, үз исемнәрен онытканнар һәм татарлар дип аталып йөртелә башлаганнар дип раслай.

XIX гасырның икенче яртысында безне кызыксындырган тема буенча С. М. Шпилевский, Н. Баженов, И. Березин, А. Куник, Х. Әмирханов, П. Голубовский һ.б. галимнәренәң мәгълүматлы хезмәтләре нәшер ителә.

1902 елда Казанда чуаш тел белеменәң нигез салучы Н. И. Ашмаринның «Болгары и чувашы» дигән хезмәте басылып чыга. Автор анда чуаш теле нигезендә болгарларның килеп чыгышы мәсьәләсен күтәрә. Галим Болгарда күп кабиләләр яшәгәнлеген исбатлай. Ул X гасырдан алдарак төрки телле болгарларның күршедә яшәүче финнар белән катнашканлыгын фараз итә. Нәтижәдә, катнаш раса барлыкка килсә дә, болгар теле, «болгар» исеме сакланып кала.

Ашмарин өлгә хезмәтендә, чуашлар—болгар токымыннан дигән тезисны алгы планга куеп, мәсьәләгә тар, берьяклы гына тикшерә.

Татар галиме, тарихчы Г. Әхмәров та Болгар дәүләтенң этник тарихы проблемаларын өйрәнә. Ул үзенң Болгар тарихына багышланган фәнни хезмәтендә болгар халкының килеп чыгышы мәсьәләсенә шактый киң туктала.

Тарихчы П. Знаменский Болгар дәүләте халкы төрки һәм фин халыкларыннан тора дигән фикерне яклай. Славян нәзари карашына қатгый рәвештә каршы чыга. Знаменский Алтын Урда чорын да өйрәнә һәм бу чорда Болгар дәүләтенң этник составында зур үзгәрешләр барлыкка килә — төркилек көчәя дигән карашта тора.

Һ. Атласи, Г. Баттал, И. Смирнов һәм Н. Катанов кебек галимнәр дә болгарларның төркиләрдән килеп чыгу нәзари карашын үз хезмәтләрендә тагын да үстерәләр.

1921 елда Казан Университеты укытучысы В. Ф. Смолинның «К вопросу о происхождении народности камско-волжских болгар» дигән хезмәте нәшер ителә. Анда автор өлгә мәсьәлә буенча топ нәзари карашларын карый, Болгар тарихы белән кызыксынган күп кенә XIX гасыр тарихчыларының эшчәнлекләренә тәнкыйти күзәтү ясый.

Г. Гобәйдуллин, һуннар нәселеннән булган болгарлар Идел-Чулман буйларына килгәч, биредә яшәүче угро-фин телле кабиләләр белән аралашып, сәяси остенлеккә ирешәләр, дигән фикерне үткәрә. Аныңча, жирле кабиләләргә туплап, уртақ дәүләт төзүдә төрки болгарлар топ рольне уйнаганнар.

Тарихчы Н. Н. Фирсов та бу темага берничә тапкыр мөрәҗғәт итә. 1926 елда ул борынгы Болгарның этник тарихы буенча үзенң фикерләрен азрақ үзгәртә (Прошлое Татарии. Казань, 1926). Галим Болгарда төркиләрдән тыш финнарның да яшәгәннәрен искәртә. Ул төрки-фин дәүләт берлегә бирегә килеп төпләнгән төркиләр тарафыннан «биредә электән-элек яшәгән фин кабиләләрен буйсындырып» төзелә, дип яза. Аннан соң Фирсов Болгар Урдасы сан ягыннан финнарга караганда азрақ булса да, финнар арасында «эреп» үзенң төркилеген югалтмавын билгеләп үтә. Тарихчы финнарга чирмешләргә, вотякларны һәм мордваларны кертә. Автор шулай ук болгарлар килгәчтә, фин кабиләләренң көңкүрешендә, горей-гадәтләрендә һәм диннәрендә бериниди дә үзгәреш булмавын искәртә. Фирсов Болгар тарихының монгол чорына кагылып, Болгар XIII гасырда этник яктан катлаулы монголлар тарафыннан яулап алынган, болгар дәүләт берлегенң сәяси һәм мәдәни төзелешендә өлләни үзгәрешләр булмавын яза. Чөнки басып алу-чыларның зур күпчелеген монголлар түгел, ә төркиләр төшкел иткән була.

1925 елда этнограф Н. И. Воробьевның «Казанские татары» дигән хезмәте басылып чыга. Автор Болгарда фин, славян, төрки телләренң остенлеген билгеләп үтә дә, монгол явыннан соң төрки теленң көчәюен искәртә.

Идел буеның урта гасырлар чоры этник тарихына М. Г. Худяков совет галимнәреннән, могаен, беренчеләрдән булып игътибар юнәлткән тарихчыдыр. Аның «К вопросу о происхождении чуваш» (Баку, 1927) дигән хезмәте нәкъ менә шушы теманы үз эченә ала.

Худяков финнарны Идел-Чулман буенда борынгыдан ук, пиолат чорында ук яшәгәннәр дип саный. «Тарихи география, археология Идел буе халыклары арасында бу төбәктә финнардаң да алданрак яшәгән башка халыкларны белми, — дип яза галим. Финнар биредә халыкларның бөек күчеш чорында бу тирәләргә төрки кабиләләрдән булган дала халыклары кил-

гәнгә кадәр остенлек иткәннәр. Алар Урта Иделгә ике дулкын булып килеп хәзергә вакытта биредә яшәүче ике төрки халык — чуашлар һәм казан татарларының нигезен төшкел итәләр». Аннан соң Худяков болай дип яза: «Чуашлар һәм болгар-татарларның географик яктан урнашуларына игътибар итсәгез шунысы ачыклана — бу төбәккә иң алдан чуашлар, ә болгарлар аннан соң гына килгәннәр». Ә фин кабиләләренң язмышы ничек булган? Бу сорауга Худяковта җавап юк.

Болгар, Казан ханлыгы һәм төбәкнң аннан соңгы тарихын өйрәнүгә атаклы татар тарихчысы Ризәтдин Фәхрәддинов та үзеннән зур өлеш кертә. Галим «Болгар в Казан төрекләре» дигән хезмәтендә Болгар дәүләтенң этник тарихын тирәнтен өйрәнә. Менә аның топ фикерләре:

1. «Болгар кавеменң «төрөк» нәселеннән булып, төркичә сөйләшүләрендә шөбһә юк» (Болгар в Казан төрекләре. Татарстан китап нәшрияты, Казан, 1993, 27 бит).

2. Автор славян теориясенә каршы чыга.

3. «Сәкъялаб» сүзә бервакыт «фин» белән бер мәгънәдә кулланыла, икенче бервакыт Идел, Дон, Урал буйларында булган төрекләр белән «финнар»ның һөммәсен дә үз эченә алган сүз буларак кулланыла» (Күрсәтелгән хезмәт. 23—24 битләр).

4. Төбәктә болгарлардан тыш чуашлар һәм мордвалар да яшәгән.

5. «Болгарлар иранлылар белән нык аралашканлыктан, гыйлем һәм сәнгать, иҗтимагый тормыш ысулларын һәм, гомумән, мәдәниятне иранлылардан алганнар һәм күп эшләрдә, горей-гадәтләрдә аларга ярашканнар» (Күрсәтелгән хезмәт, 24 бит).

6. «Болгарлар... күп жөмһүриятләрдән гыйбарәт бер хөкүмәт булып, ботенесе бер хан идарәсенә буйсына иде» (Күрсәтелгән хезмәт, 24 бит)., Гарәпләр Болгар мәмлөкәтен Бәрсула, Әсгаль, Болгар исемнәрендә бүлемнәргә бүлеләр дә болгарның бер-берсенә күрше булулары турында сөйләләр. Ләкин бу рәвешләр бүленү бер мәмлөкәтнң өлкәләргә, төбәкләргә бүленүе кебек кенә булачагы мәгълүм» (Күрсәтелгән хезмәт, 25 бит).

7. «Болгар мәмлөкәтенң бик зурайган һәм кечерәйгән вакытлары да булды. Күбрәк вакытта үз идарәсендә булган миләкләрә Урал таулары, Ока һәм Сура сулары, Дон буйларынан гыйбарәт буладыр иде» (Күрсәтелгән хезмәт, 26 бит).

8. Дунай болгарлары — Идел буе болгарларының славянлашкан нәселдәшләре.

9. Монгол явы вакытында дәүләтнң этник составы үзгәрми.

10. «Болгар төрекләренң оч башкала шәһәрләре булды». Алар — Болгар, Казан, Яңа Казан.

11. Казан һәм Идел буе мөселманнары — болгар төркиләре нәселеннән.

Күргәнебезчә, Р. Фәхрәддинов өлгә мәсьәләне әнә шулай тирәнтен өйрәнә.

XX гасырның 20—90 елларында галимнәр Идел Болгарстанының этник тарихына күп тапкырлар мөрәҗғәт иттеләр. Әлгә очракта Г. Рәхим, Г. Исхакый, А. Самойлович, Н. Калинин, Б. Греков, Х. Гыймади, А. Смирнов, В. Халиков, Р. Фәхрәддинов һәм башка галимнәренң фәнни хезмәтләрен атарга мөмкин булыр иде. Укучыларыбыз аларның хезмәтләре белән таныш дип уйлыйм.

Хәзергә вакытта да бу тема галимнәренң игътибар үзәгендә. Билгелә, хакыйкәткә юл авыр, бөхәсләр дә, каршылыклар да килеп чыга. Ә монысы инде — бүтән бер сөйләшү темасы.

МУСА ЯРУЛЛАҢ

Татарның мөшһүр зыялылары күп. Ә менә шулар арасына Муса Ярулла улы Бигиевне кертергә онытабыз, аның исеме гел шыпырт кына искә алынып килде шул... 1930 елдан бирле бездә аның турында юньлөп искә алу да, язып чыгу да күренми. Ә менә Якин һәм Урта Көнчыгыш илләрендә, Һиндстанда, Пакистанда бу мәгърифәтче-галим һәм публицистның хезмәтләре төрле китапларда дөнья күрдә. Муса Бигиевның шәкертә—татар әдибе Г. Баттал-Таймас үз остазының төфсилле тәржемәи хәлен 1958 елда Төркиядә нәшер итте.

Үз халкының язмышы өчен янып-көеп яшәгән тирән фикерле галим Муса Бигиев турында журнал укучыларыбызга да мәгълүматлар бирү, һәм, гомумән, аның эшчәнлеген киңрәк өйрәнү бик моһим бурычыбыз булып тора, дип исәплим.

Муса Ярулла улы Бигиев 1875 елда Дон ярындагы Ростов шәһәрәндә дөньяга килгән. Атадан бик яшьли ятим кала Муса. Әтисен китаплар укып утырган хәлендә хәтердә калдырган ул. Ярулла аганың өнә шул гыйлем арттырырга омтылу сыйфаты Мусага да күчкән. Һәм моны әти кеше үзе дә бик хуплый. Соңгы акчаларны туплап булса да, абыйлы-энеле Муса һәм Мөхәммәтзәһирни Казанга жиберә ул. Казанның Күл бие мәдрәсәсенә укырга керәләр алар. Муса Бигиев Казанда озақ тормый, Ростовка кайта һәм шунда реальное училище тәмамлый. Әмма белгечлеге буенча эшләү насыйп булмый аңа. Ул мөселман традицияләренә кагылышлы мәсьәләләр белән кызыксынып китә. 1895 елда Бохарага юл тотта. Анда борынгы китапларны укып өйрәнә, кыштакларда аксакалларны күрәп сөйләшә, һәммөсен хәтеренә сала. Өч елдан соң өенә кайта. Ләкин күпкә түгел. Мөселман дөньясындагы гыйлем үзәкләре, Истанбул, Мәккә, Мәдинә, Каһирә кебек мөшһүр шәһәрләр, Һиндстан жөлөп итеп тора аны. Һәм ул ерак сәфәргә кузгала. Хыялын биләгән урыннарда була. Әмма сәяхәтче рәвешендә генә түгел, гыйлем бирү йортларына, китапханәләргә, архивларга йөри. Журналистлык, язучылык белән көн күрә.

Дин гыйлемә һәм дөньяви гыйлемне тирәннән үзләштерә барган Муса исламны яңарту, ислам кабул ителгән чаклардагы жәмгыять рәвешенә һәм Коръән өйрәтүләренә нигезлөп, мөселманнарның тормышын, яшәешен үзгәртеп кору турында житди фикер йөртә һәм шуны бәян итә башлый. Бу вакытка инде гарәп, фарсы телләрен яхшы үзләштергән, төрки телләрен һәм рус телен әйбәт белгән Муса шактый кыю, төвәккәл була. Ләкин аның белем эстәве һич тукталмый, ул Петербургка китә, андагы университетның юридик факультетына укырга керә. Аңа утызынчы яшь. Ә Россия кайный, башкаласында баррикадалар, ыгы-зыгы. Революция дулкыны. Бу инде мөселманнарның да ижтимагый-сәия, мәдәни тормышына яңалык шауқымы өсти. Нәшриятлар, басмаханәләр барлыкка килә, китаплар, журналлар, гәзитләр чыгару арта. 1905 елның августында татар, башкорт, үзбәк, төрекмән, өзәрбәй-жаннарның берләштерелгән беренче корылтае

(съезд) була. Анда Россия мөселманнары берлеге оештырыла. М. Бигиев аның Үзәк комитеты составына кертелә, Союзның программасын һәм уставын эшләүдә катнаша.

Муса Бигиевның публицистик ижаты да көчәя. Сәияси, икътисади тормышта мөселманнарның да башкалар белән тигезлеген яклап, аларның мәдәниятен үстерүгә өндәп, Европа дәрәжәсенә чыгарга чакырып, матбугатта үз сүзен әйтә. Сул экстремистик һәм уң консерватив агымнарга кушылмыйча, әхлакий һәм дини карашларга нигезлөп тө бәян итә ул үз фикерләрен. Мәгърифәт өлкәсендә кадимчеләр һәм жәдитчеләр арасындагы мөнәсәбәтләренә, көрәшнә чагылдырганда М. Бигиевның һичшиксез жәдитчеләр ягында торганлыгы бик ачык күренә. Бер мөкаләсендә зыялыларны урысның яхшы китапларын татар теленә тәржемә итәргә, фәкыйрьләр, надан мөселманнар өчен язарга, мәктәпләр ачарга, ө булганнарын камилләштерергә, һөнәр һәм сәнгатькә тартылырга чакыра ул. Бу жөһәттән мофтилә, мәгърифәтле муллалар, имамнар эшлекле ярдәм күрсәтсеннәр иде, дигән омет белдерә. Алгарак китеп шуны да әйтк: М. Бигиевның 124 публицистик мөкаләсә аерым китап булып басылып чыга. Зур әдәби мирас та калдыра ул. Китап бастыручы бертуган Кәримовларның берсе, Мөхәммәтжан исемлесенәң болай дигәнә мәгълүм: «Бигиев өчен без һәрчак әйбәт шрифты, яхшы көгазь һәм станок табарбыз». Чыңлап та шулай булган, Казанда әдипнең ел саен бер-ике китабы басылып килгән.

М. Бигиев модәррис булып та тора. Әмма күп вакыт түгел. Бу эшендә шулай ук халкыбызга шактый зур файда китерергә өлгерә ул. Әйтк, дәрәс бирү методикасы буенча яңа программа эшли. Көнчыгышны өйрәнү институты профессоры Халидов язганча, Муса Бигиев 1910 елда Оренбургтагы «Хосәения» мәдрәсәсенә рәсми рәвештә чакырыла. «Аллаһ Тәгаләнең рәхим-шәфкәте, кемнең кем булуына карамастан, жир йөзәндәгә һәркемгә жетәрлек» дип аңлаткан суфи-философ Ибн Гарәби (1240 елда вафат) шөхесенә, аның карашларына һәм фикерләренә Бигиев үз дәрәсләрендә төфсилле анализ ясый. Менә шул «кыланьш» Оренбургтагы кадимки-консерватив көчләргә ошамый, алар мондый модәррисне өнәмәгәнлекләрен белдерәләр. Муса янәдән Петербургка кайта.

Үзенәң әхлакий һәм дини карашлары белән М. Бигиев Лев Толстойга якын тора. 1908 елда, боек язучының тууына 100 ел тулган көннөрдә, Л. Толстой ижатының бөтен дөньяны жөлөп итү көче турында кызыклы язмалар белән матбугатта чыгыш ясый ул.

Петербургта яшәгәндә, М. Бигиев Рәшид Ибраһимов, Исмагыйль Гаспралы, бертуган Акчуриннар һәм мөселманның башка эшлекле шөхәсләре белән дуслаша, аралаша. Мөселманнар арасында Мусаның абруе зур була. Әйтк, Төркиянең күренекле жәмәгәт эшлеклесе һәм дин белгече Иманзар Кушкәл Петербургка килгәч, мәртәбәле кунакханәдән баш тарта һәм Муса Бигиев фатырында туктала. Шул ук мөм-

ләкәттән килгән департамент директоры Мөхмүд Әс-гад әфәнде дә Бигиев фатирына урнашуны мөхкул күрә.

Ул, Ватанына кайткач, жанын-төнен хакыйкаты ялкыны биләгән Бигиев янында булуыннан бөхетлө көннәр кичергәнлегә турында һәм илаһи шөфкатлелек хакында Бигиев язган трактатның тиздән дөнья күрәчөгә турында язып чыга.

Бигиев үзе «күңеләм куанычы» дип атаган Казанда да еш була. Аның монда дуслары, фикердәшләре: бертуган Галиевлар, Апанаевлар, Әмирхановлар, Максудовлар, Фөхрелислам Агеев һәм башкалар яши. Чистай мулласы кызы Әсмага ойләнгәч, М. Бигиевнең Казан тарафына сәфәрләре тагын да ешаеп китә. Ул Евангелистлар урамындагы «Болгар» кунакханәсенә туктала. «Кояш», «Йолдыз» гәзитләре үзләренә хәбәрчәсе Бигиевнең Казанга киләчөгән алдан ук өйтеп куялар. Матбугатта әхлакый-дини карашларга нигезләнеп чыгыш ясаганда, Бигиевнең реакцияч көчләр эзәрлекләнеп, патша охрнкасы күзәтә. Полициянең бер өлгендә болай дилә: «Болгар» кунакханәсендә Бигиев янында Апанай мәдрәсә хәлфәләре, мөхәррирлар Фатих Әмирханов вә һади Максудов, бишенче мәчет мулласы Галиев булды».

Гүзәл нәркиз чәчәкләре жир йөзән елның бер вакытында гына бизәгән кебек үк, хәятның да адәм баласына бер генә килгәнлеген һәм кабатланмаслыгын Муса әфәнде яхшы аңлаган. Бу һич тә купшы сүзләр түгел, чөнки дини-фәлсәфи, әхлакый, тарихи проблемаларны өйрәнүчә бу тыйгысыз шөхәс җәмгыяи мәсьәләләргә дә игътибар үзгәрткән чыккандыр-маган, иҗтимагый хәлләрне анализлап торган. Әйткәч, Муса Баязитов җитәкчелегәндә мөселманнарның яңа Бөтенрәсәй берлегенә оешып, аның карагүңү әчтәлектәге программа кабул итүе бик нәфрәтләндергән аны. Һәм ул, Гаяз Исхакый, Бәниәмин Әхмәтов, Исмәгыйль Лиманов кебек шөхәсләр белән бергәләп, бу оешманың чын йөзән ача. Баязитов берлегенә мөселманнар исемнен шул ук мөселманнар мөнфәгатенә каршы эш башлавына бик ачына алар. Шул хактагы мәкалә Исхакый тарафыннан чыгарылучы «Ил» газетасының 1941 ел 5 февраль санына урнаштырылган. Казанда чыга торган «Кояш» газетасы исә аны 10 февраль санында күчереп баскан.

Бераздан Петербург мөселманнар җәмгыяте Бигиевнә җәмигә мәчеткә мулла итеп тәкъдим итә. Әмма ул риза булмый һәм моның сәбәбен баягы Муса Баязитов кул астында эшләргә теләмәвә белән аңлата.

Баязитов һәм аның идеяләре тирәсендәгә бәхәс тынуга, бөтендөнья төрки-мөселманнары очен кайгылы хәбәр тарала: Исмәгыйль Гаспралы вафат... Бигиев тә авыр кичерә моны. Кичерешләр күзгәзгә терки. Һәм үзенең дустан-фикердәше турында очерк яза, анда Гаспралының мәшһүрлеген, ул кылган гамәлләрнең изгелеген бик матур баян итә. Очерк Рәсәй башкаласында аерым китапчык булып басылып та чыга.

1917 елның февраленә җитә. Мөселманнарның жанын гасырлар буге кысып торган ике башлы ерткыч бөркет хәлсезләнә. Ә аннары — Октябрь түнтөрелеше. Үзгәрешләр башлана. М. Бигиев һаман да халыкка аң-беләм эстәү эшендә. Җәмгыяви-сәия (социаль-политик) хәлләрне җентекләү сәләтенә ия шөхәс була-рак, илдән чыгып киткән дусларын гына аңлап җиткерә алмый өле ул: егерменче елларда Муса Бигиев «Ислам әлифбасы» дигән зур хезмәт яза. Ул анда мөселманнарга карата таләпләрне баян итә, җитди мәсьәләләргә топле жавап бирергә тырыша. Һәм... шушы хезмәте очен кулга алына. Илдәге һәм чит илдәге киң җәмәгәтчелек тарафыннан протест бел-

дерелү нәтижәсендә генә аны оч айдан соң иреккә чыгаралар.

Муса әфәнде төрле илләрдәгә мөселман эшкәлләргә белән хат алышып яши. Хатларның бер өлешен ул китап итеп туплый һәм бастырып чыгара. Исерткәч эчәмлекләр куллануга карата исламның мөнәсәбәте турында да яза ул. Большевикларның татар авылларында арагы-шәраб сатуны оештырырга тырышып йөргән чаклар була бу. 1926 елда Мәккә шәһәрәндә үткәрелгән Ислам конгрессында катнаша, Советлар Союзында лицей тибындагы мәдрәсә булдырырга һәм мәгарифкә хезмәт итәргә ният корә. Әмма хыялын гамәлгә ашыра алмый, чөнки партия-дәүләт бюрократлары халык язмышын кайгыртып яшәүчә шөхәсләрне берәм-берәм кулга ала башлыйлар. Бигиевнәң дә кайбер иптәшләре тормыш мәйданыннан югала... Һәм ул 1930 елда Әфганстанга чыга. Шунда паспорт әмәлләп, һиндстанга, аннан Мисырга, Финляндиягә юл тотә. Утызынчы елларда Төркиягә төрки халыклар тарихы бугенчә беренче конгресста катнашып, китаплар яза. Күп сәяхәт итә. Иран, Гыйрак, Япония һәм Кытайда була. 1938 елда яңадан һиндстанга килеп чыга. Икенче бөтендөнья сугышы башланган чакларда монда аны инглизләр крепостька ябып куя. Шундагы кыен шартларда ел ярым гомерен уздыра ул. Бхопал раджие Мөхәммәд Хәмидулланың тырышлыгы белән генә азат ителә. Муса Бигиев аның янында кала, мөселман хокукы проблемаларына кайгылышлы хезмәтләр яза. 1947 елда гына үзенең якташлары янына Төркиягә килә ул. Муса әфәнде бу вакытта шактый картайган, хәлсезләнгән була инде. Аны картлар йортына урнаштыралар. Һәм ул шунда 1949 елның ноябрәндә вафат була.

М. Бигиевнәң әдәби, тарихи өһәмияткә ия булган мирасы биниһая зур. Аның хезмәтләре төрле илләрдә, төрле китапханәләрдә, Казан дәүләт университетының Н. И. Лобачевский исемәндәгә фәнни китапханәсендә өдипнәң революциягә кадәр гарәп теләндә басылып чыккан ике дистәгә якын китабы саклана. Бигиев хезмәтләрен табу, барлау-туплау һәм өйрәнү — җитди бурыч булып кала. Аның иҗаты милли хәзинә булырлык, дип уйлыйм мин. Профессор Халидов язганча, «Тарихи-социаль парадокс шунда, Ленинградтагы татар ислам общинасы, Советлар Союзының башка шәһәрләрендәгә кебек үк, Муса Бигиевнә үзенең тарткан һәм хәл итәргә омтылдырган, оппонентлары белән бәхәсләштергән мәсьәләләргә яңадан кайта. Бу мәсьәләләргә кул селтәү, кирәксез һәм искәргәнә санап, аларны хәл итәргә алынудан читләшү соңгы исәптә берни бирмәдә. Бу проблемалар шул мәгънәдә мәңгелек: алар һәр илдә мөселманнарның һәр яңа буыны алдына килеп баса һәм Кеше, Пәйгамбәр, һәм Аллаһ Тәгалә турындагы, ышану һәм акыл үсәше турындагы, рухи һәм матди байлык турындагы, үзгәрә торган шартларда, фәнни-гамәли төрәкькыят һәм хәбәр-мәгълүматларны халыкара алмашу һ. б. йогынтылар нәтижәсендә горәф-гадәтләргә саклау һәм йолаларны үтәү, шулай ук аларның рәвешә үзгәрүе һәм яңаруына бәйлә үзара мөнәсәбәтләр турындагы мәсьәләләр яңабаштан тикшереләргә тиеш...»

Җыеп өйткәндә, Муса Бигиев үз заманының зур фикер иясе һәм әдибә, абруйлы кешесә иде. Аның теләк-омтылышлары бүген дә игътибарны җәлеп итәрлек һәм чынлап торып өйрәнүгә лаек.

Мошәррәф ГАЛИЕВ
тәрҗемә итте

Әдәбият, сәнгатьнең халыкчанлыгы иң мөһим эстетик категориялардан санала. Шуңа күрә дә ул фикер ияләрен хәтсез вақыттан бирле кызыксындыра килә. Дәверләр узган саен, бу төшенчә тирәнәя, саллырак төс ала бара.

Ләкин шулай да без әле аны бүген дә бөтен қолачы белән күз алдына китереп бетермибез булса кирәк. Хәтта, әйтергә мөмкин, күпмедер дәрәжәдә җиңелләштереп, тарайтып аңлау да сизелеп куя.

Безгә монда иң әүвәл «халык» сүзенең үзенең мәгънәсен ачыклап китәргә кирәк. Совет чорында чыккан белешмәләрдә «халык» төшенчәсе башлыча үткәннән чыгарыла, аңа бары элекке түбән катлам — эксплуатацияләнгән хезмәт ияләре генә кертелә. Кайбер китапларда аны эшче, крәстиән сыйныфы белән генә чикләү дә күренеп киткәли. («Ә халык ул — пролетариат һәм крәстиәннәр» — «халыклар атасы» И. В. Сталин инде 1905 елда ук әнә шулай дип кистереп өйткән.) Аларның дәүләт тормышындагы ролен күздә тотканда, өлгәе раслауда азмы-күпме дәрәжә бар дип уйларга кирәк. Эшче белән крәстиән илдә күпчелеккә төшкел итә. Алар җәмгыятьне киендерә, туендыра, җылы куыш белән тәзмин итә, барлык байлыктарны да диярлек алар хасил итә, яу килә калса, күкрәгә белән алар каршы тора.

Гәрчә без тарихны хәрәкәтләндерүче төп көч — халык, дип раслап килсәк тә, теге, тар мәгънәдәге халык асылда дәүләт белән идарә итүгә бик аз катнаша, аның хакимият органнарына вәкилләр үткөрү ихтималы, караш, өмәтләр белдерү мөмкинлеге бик чикле. Әле күптән түгел генә игенчеләр колхоз рәисен дә үзләре сайлап куя алмыйлар иде. Доресен өйткәндә, җитди үзгәрешләр барышында гади халыкның фикере белән артык кызыксынып та тормыйлар, үз дигәнчә эшли бирәләр. Чөнки сәясәт шәхес ихтыяжын канәгатьләндерүгә түгел, кешедән аерым, абстракт максатларга юнәлгән иде. Кыскасы, хезмәт халкы яклауга аеруча мохтаж катлау ул.

«Халык» төшенчәсе үз эченә тик эшчеләр, крәстиәннәрне генә сыйдыра, дип фараз кылганда, бик күп социаль төркемнәр, хәтта интеллигенция дә өлгәе тошенчәнең тышында торып кала булып чыга. Дорес, әгәр дә хакимлек

Фәрит ХАТИПОВ
филология фәннәре докторы,
профессор

Әдәбиятның халыкчанлыгы

итүче сыйныфлар, мөлкәт ияләре алгарышлы, прогрессив роль уйнаса, материалистик философия аларга да халык рәтеннән урын бира. Ләкин бу искәрмә дә логик каршылыкны юкка чыгармый. Чөнки, болай фикер йорткәндә, әйтик, буржуазия бер дәвердә халыкның бер өлешен төшкел итә, икенче чорда инде халык саналмый. Тырыш, булдыклы, җитеш тормышлы игенчене дәүләтнең тулы хокуклы гражданины, халыкның бер кисәге дип санамауның, кулак дип илдән сорунәң нинди тискәре нәтижеләргә китергәнлеген инде без яхшы беләбез.

Җәмгыять өзәзаларының тик бер өлешен генә халык санау, әл-

бәттә, дореслеккә туры килми. Илдәге һәммә кешеләр дә, барлык социаль катламнар, сыйныфлар да халыкны төшкел итәләр. Димәк, әдәбият, сәнгатьнең халыкчанлыгын да тик шул караш яктылыгында гына дорес аңларга мөмкин. Сәнгать әсәре тар бер төркем очен генә, йә югары, йә түбән катлам вәкилләре очен генә тудырылмый, бәлки җәмгыятьтәге барча кешеләр очен иҗат ителә. Әсәрләр һич тө укучыга, тамашачыга, тыңлаучыга бөйсез рәвештә яшәмиләр. Алар тик халык белән генә гомер кичерәләр, гавәм укыганда, тәзсирләнгәндә, гыйбрәт алганда гына гомерле булалар.

Чын халыкчанлык — ул халыкның ихлас ярату, хөрмәт итү, талантиңны аның язмышы белән бәйләү, милләтнең бәхетле, ирекле яшәвенә, рухи үсәвенә булышу, тормышын мәгънәле, җитешле, ямьле итү очен актив корәш дигән сүз. Ул әдиптән караш үткенлеге, фикер тирәнлеге генә түгел, кыюлык та таләп итә, халкың белән бер җан, бер тән булып яшәүне, йөрәк тибешен, күңел тибрәнешен сизгер тоюны сорый. Халыкчанлык — иҗатның олылыгын, халыкка якынлыгын раслаучы билге. Ләкин аңа килү юлы җиңел түгел. Бик күп кыенлыктар белән бөйләнгән ул. «Азмы какканны вә сукканны күтәрдем мин ятим», — дип язды Г. Тукай. Бүгенге көн рухына аваздаш гүзәл әсәрләр иҗат иткән Әмирхан Еникигә заманында К. Фасеев ишеләрдән байтак әр, тиргәү сүзләре иштергә туры килде. А. Пушкин, Л. Толстой, А. Ахматовалар тормышы да әнә шул хакта сөйли. Ә менә җилнең кай тарафтан искәнән сизгер тоючылар, сәяси юнәлешләргә елгыррак җайлашучылар, халык рухыннан ерак торсалар да, хәтта чит кавемгә буйсынып яшәүне мактап җырласалар да, дәрәжәгә җитезрәк, мәшәкатьсезрәк ирешәләр.

Халыкчанлык турында гәп йорткәндә без моңарчы миллилекне читләбрәк узарга тырыша идек. Хикмәт өлгәе ике тошенчә арасындагы тыгыз бөйләнеше күрмәүдә генә түгел, бәлки «милләт» сүзенә игътибар итүнең хәвефле булуында иде. Мәгълүм ки, урысларга «нация» сүзе латин теленнән кергән, «natio» безнеңчә «халык» дигәнне аңлата. Милләт ул — һәр шәхескә бик якын, аңлаешлы кешеләр бердәмлеге: әти-әнисе, кардәш-ыруы, авылдашлары, илдәшләре, аңа акыл-зиһен бирүче-

ләр, сойләшергә, җырларга ойрә-түчеләр, уртақ рухи мирасның иҗатчылары, сакчылары. Туган-нарыңны, тоқымыңны ярату кебек, милләтнеңе яқын, үз итү дә бик табиғый күренеш. Кыскасы, милләтне уртақ рухи мөлкәтле ишле гаилә рәвешендә күз алдына китерергә була.

Һәр милләт, зурысы, кечесе, мәңгелеккә омтыла, гомумкешелек хәзинәсенә үзенең рухи казыналарын озлексез өсти торырга тели. Бу — табиғый хәл.

Шуның белән бергә, милләтләр бөтәчәк, һәммәсе бер милләткә берләшчәк, дигән күрәзәчел караш та туды, вак милләтләрнең юкка чыгу процессы социализм, коммунизм белән бәйләп аңлатылды. Бу «теория»нең әле бүген дә рәсми рәвештә кире кагылганы юк. Киресенчә, аны «фәнни» нигеzlәргә омтылу сизелә...

Милләтнең тарихтан тошеп калуы ул берәр үсемлек яки җәнлек төренең югалуы гына түгел. Кыргыйлык, кол биләүчелек, феодализм, капитализм дәвәрләрендә исән калып бүгенгә көнгә килеп җиткән халык ничәмә гасырлар буена бөртекләп туплап килгән рухи хәзинә, сыналган традиция, горейф-гадәт, йолаларны, әхлак-тәртип кагыйдәләрен үзәндә саклай. Аның йөз аклыгы, горурлыгы булган язучы, әдип үзе генә дә гажәп катлаулы, бай донья бит ул. Кавемнең андый гали затлары ун гына, йөз генә дә түгел. Матур әдәбият янына тагын җыр-музыка, бию, рәсем, архитектура, фольклор, халыкның юмори, фәлсәфәсе, мәҗрифәте, һөнәре килеп кушыла. Н. Исәнбәтнең калын-калын оч томлы китапларында гына да һәркайсы энҗе бөртегенә тиң 40 мең мәкаль тупланган. Ул байлыкны кайсы бизмәннәрдә үлчәп була?

Бу рухи милек туган төбәк белән аерылмас бердәмлектә яши. Телебезнең нәфислегә, җыр-койләребез, мәкаль-әйтемнәребез гүяки газиз җиребезнең тирән катламнарына сеңгәннәр, урман-елгаларга, болын-тугайларга кереп посканнар. Кереп посканнар да, шулар арасынан шигърият-моң булып, риваять-легендалар булып килеп чыгалар. Шуңа күрә дә туган туфракны ярату хисе белән рухи мөлкәткә мәхәббәт халык күчелендә бергә яши. Һәр икесе дә жанга сихри бер ләззәт, соклану, сөөнеч тойгылары борки, адәм баласын туган төбәгә белән бәйләп тора, ычкындырырга, кубарылып-

га ирек бирми. Туган халкың да, Ватан да күчелне даими жылытып тора. Милләтнең рухи байлыгын, бөеклеген күздә тотып, Г. Тукай: «Халык зур ул, көчле ул, дәрәтле ул, моңлы ул, әдип ул, шагыйрь ул»,—дип язды. Безнең дәвәрдә бу сүзләрнең тирән мәғнәсе тагын да ачыграк күренә.

Халыкчанлыкны миллилектән аеру, бердәмлеген танымау әдәбият, сәнгатьне халыктан ераклаштыруга китерә. Чын халыкчанлык милли аңны, кавем рухын чагылдыруны күздә тотат. Чөнки донья әдәбиятындагы барча күренекле әсәрләр дә милли җирлектә туганнар, халыкның җанын, холык-фигылен гәүдәләндергәннәр. Борынгы грек әсәрләрендә аллалар нәкъ кеше кыяфәтендә сурәтләнгән. Аерма тик тылсым куәтендә һәм үлемсезлектәрендә генә күренә. Һәр алланың үзенә хас вазифасы бар. Алар кешеләр белән даими аралашып гомер кичерәләр, инсаннарның язмышларына, эш-гамәлләренә төрлечә йогынты ясыйлар. Болай тасвирлау милләтнең шул дәвәрдәгә аңына, карашына туры килгән.

Безнең халык Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» поэмасын сизгәс гасыр буена күчелендә саклаган, буыннан-буынга тапшыра килгән. Моның хикмәте шигъри сүзләрнең ипле тезелүендә, сурәт-бизәкләрнең үзәннән-үзе хәтергә уелып калуында гына да түгел, бәлки егет белән кыз гыйшкын, атаның балага, кешенең аллага мәхәббәтен, гадел патша турындагы карашлары, тугрылык; сабырлык, олы җанлылык сыйфатларын, халыкның омет-хыялларын романтик күтөрәнкелек белән сурәтләп бирүдә булса кирәк.

Халыкчанлык барча кавемнәрнең дә милли хисен ихлас хөрмәтләүне күздә тотат. Белүбезчә, ул һич тә конфликтка корылмаган, киресенчә, дуслыкка, интернационализмга илтә. Ахыр чиктә милли рух гомумкешелек кыйммәтләренә барып тоташа. Чөнки, дикъкат белән карасаң, һәрбер милләт тормышында кешелеккә хас булган, бер чакта да төсен жуймый торган асыл сыйфатларны күрергә мөмкин.

Халыкның омтылышын, уен каян белергә соң? Ул бит аны китапларда язып чыкмый. Язып чыкмый, әмма телдән иҗат итә. Аның карашлары хикмәтле сүзләрендә — мәкаль, әйтемнәрдә, тормыш күренешләренә мөнәсәбәт — мәзәкләрдә, лирик хисләр

ре — җырда, хыяллары — әкиятләрдә, хәтерә — легенда, риваять, дастаннарда, бәетләрдә чагылган. Күчел топкелләре аеруча җанлы сөйләшәндә тирән ачыла. Тыңлый белгән, барометрдай сизгер язучы болар аркылы халыкның җанын тосмерли ала. XVIII йөз ахыры, XIX йөз башындагы инглиз, немец романтиклары (Ж. Ж. Руссо, Г. И. Гердер) индивидуаль, язма әдәбиятның фольклор белән бәйләнешләрендә, халык иҗатына хас мотив, образ, поэтик чараларны файдалануда миллилек, халыкчанлык сыйфатларын күрделәр. Әсәр тукумасына үрәп бирелгән фольклор үрнәкләре: мәкаль, җыр, мәзәк, легенда, риваятьләр язма иҗатка үзгәчәлеккә аһәң бирәләр. А. Пушкин, Г. Тукай, М. Жәлил фольклор өлгесендә әсәрләр яздылар, аларның органик кушылу, берләшү мөмкинлеген расладылар. Андый әсәрләрне аеруча сабыллар үз итә.

Шулай да кайсы иҗат халыкчанрак соң — язма әдәбиятмы, әллә халыкның үзе тарафыннан тудырылган фольклормы? Соравга кистереп җавап биргәнчә, аларның ике төрлө нәрсә булуын һәм, димәк, чагыштырып карау читен икәнлеген әйтергә кирәк. Авыз иҗатының күпчелек жанрлары язма әдәбиятка хас түгел. Хикмәтлелек, мәғнәви тирәнлек, юмористик тапкырлык, көлү осталыгы җәһәтәннән, әйтик, мәкальләргә, мәзәкләргә тиң бүтән жанрны күрсәтеп булмый. Бары җырларның гына язма поэзиядә һәм музыкада ишләре бар, һәм, әйтергә кирәк, халык койләре әле бүген дә профессиональ музыка белән тигез ярышып киләләр, якты моңнары белән сокландыралар.

Шуның белән бергә фольклорның бәгъзе жанрларында беркатлылык, гомумилек, чикләнәнкектә күзгә чалына. Шуңа күрә бары авыз иҗаты әсәрләрен генә халыкчан, дип раслау дорәслеккә туры килеп бетмәс иде. Әдипләр, зур художниклар индивидуаль образ, кабатланмас бизәкләр ярдәмендә кешенең холык-фигыленә, күчел доньясына тирәнтен үтеп керәләр һәм халык рухына хуш килгән әсәрләр иҗат итәләр.

Халыкчанлык, әлбәттә, сурәтләү объектны, ни-нәрсә тасвирлауга да бәйле. Чын халыкчан әсәрләр милләт хәйятьдагы аеруча мөһим күренеш-мөнәсәбәтләрен, дулкынландыргыч хисләрне, кеше табигатенең әһәмиятле якларын яктырталар. Моңа мисал итеп Гомернең «Илиада»

эпопеясын, О. Бальзак романна-рын, В. Гюгоның «Хокуксызлар», Л. Толстойның «Сугыш һәм тыныч-лык», М. Шолоховның «Тын Дон», М. Фәйзинең «Галиябану», Ф. Хос-нинең «Йозек кашы», «Жәяүле ке-ше сукмагы», Ә. Еникинең «Әйтел-мәгән васыять», Н. Фәттаһның «Итил суы ака торур», Г. Тукай, М. Жәлил, Х. Туфан әсәрләрен күр-сәтергә мөмкин. Әгәр дә без «ха-лык» төшенчәсен эшче-крәстиән-нәр белән генә чикләсәк, Р. Батул-ланың «Сөембикә кыйссасы»н ха-лыкчан әсәрләр рәтенә куя алмас идек. Чынында исә ул чын халык-чан роман, чонки анда милләтбе-знең йөзек кашы булган Сөемби-кә образы, халыкның иреккә, бөй-сезлеккә омтылышы чагылган.

Үзгәртеп кору, хәбәрдарлык әдәбиятның офыкларын беркадәр киңәйтте, моңарчы билкәләнеп ят-кан тормыш катламнарына юл ач-ты, күнәгелмәгән темаларга шик-ләнәп карау кими төште, шул ук вакытта ул яшәеш хикмәтләрен тирәнтен тошену, зур художество көчә белән яктырту бурычын да китереп куйды. Бүгенгә көнебез-не сурәтләү белән беррәттән әле катлаулы, озын тарихыбызга сән-гать нуры төшерәсе, кем икәнле-гебезне сойлап бирәсе бар. Халык күңелендә иреккә, социаль, мил-ли, шәхси азатлыкка сусау көчле. Ижтимагый хөррият турында без-дә байтак әсәрләр мәйданга кил-де. Ләкин әдипләребез ул хакта чын гарантиялә ирекенң нәрсе икәнлеген белмәгән хәлдә язды-лар һәм, шуның нәтижәсендә бул-са кирәк, илдә социаль азатлык инде урнашты, дигән караш үткә-рә килделәр. Ә милли, шәхси ирек темасына безнең әдәбиятта әле бөтенләй кул тимәде. Моңа кадәр бөтен идеологиядә, прак-тик эштә гомумдәүләт мәнфәгате дигән нәрсе алгы планда торды, шәхес ихтияжы, хокуклары искә алынмады, «жәмгыять мәнфәгате хакына» хисапсыз күп «винтик-лар» корбан ителде. Хәзер без иң алгы планда шәхес бәхете торыр-га тиешлеген, гуманизмның асылы кеше бәхете турында кайгырту икәнән акрынлап төшенә бара-быз. Образны бу яктылыкта сурәт-ләү, яңа чирәм күтөрү әдәбият алдында киң перспективалар ачып жиберәчәк, әсәрләргә уку-чыга, халыкка якынайтачак дигән өмет бар. Әмма моның өчен жәм-гыятьнең рухи тәрбиячәсе, гаять зур интеллектуаль байлыкка ия кеше — әдип үзе — рухи азат, хөр күңелле булырга, рухи коллыктан арынырга тиеш. Кеше өйткәнне көтөп тормастан, зирәклеген, зи-һененә таянып, мөстәкыйль фи-

кер йорткәндә генә ул жиһанның иң моһим, иң җитди якларын күрә алачак.

Халыкчан әдәбият күренешләр-гә халык мөнәсәбәтен, халык бә-ясен чагылдыра, халык карашы-ның иң зирәк караш икәнлеген та-нып эш итә. Әгәр дә без, чыннан да, гади хезмәт кешесе кебек фи-кер йортсәк, моңа күтне хужасыз калдыру, игенчене җирдән купта-ру, вак авылларны бетерү, халык-ларны туздыру, диңгез тикле диң-гезне киптерү кебек афәтләргә, аянычлы хәлләргә юлыкмаган бу-лыр идек.

Безнең әдәбиятта халык пози-циясен чагылдырган байтак уңы-шлы әсәрләр иҗат ителде. Әйттик, Т. Миңнуллинның «Әлдермештән Әлмәндәр» драмасында Әлмәндәр карт үзендә халык фәлсәфәсен, зирәклеген, оптимизмын гөдәлә-ндерүе белән тамашачыларның мөхәббәтен яулап алды. Шул ук вакытта ижтимагый тормышта бер-катлы, тар карашлар хакимлек иткән чорда әдәби әсәрләребез дә хөятның катлаулы, каршылыклы якларын күрәп бетерә алмады-лар, яңа производство, промысел-ларның экологик, демографик жә-һәттән күңелсез нәтижеләргә ки-терүен, кеше рухына тискәре йө-гынты ясавын искәртмәделәр. Мо-ны тик ижтимагый шартларга гы-на сылтап калдыру да берьяклы-рак булыр иде. Халык мөкальләре гасырлар буена укмыйлар, көндә-лек тормышта акыллы киңәшче буларак хезмәт итәләр. Кайбер әсәрләребез исә бик тиз төсләрен жуя.

Андый хәлдән язучыны нәрсе коткарып кала ала соң? В. Бе-линский халыкчанлыкны хакый-кать белән органик бәйләнештә карады, әгәр дә тормышны сурәт-ләү дорес икән, димәк, ул халык-чан, дип санады. Чынбарлыкка ту-грылык, күренешнең табигатен, мәгънәсен тирән тошену әдипкә кыйбланы буташтырмакка, адаш-маска ышанычлы нигез бирә.

Халыкчанлык шулай ук юга-ры сәнгатьлелеккә, гүзәллеккә ирешүне күздә тотта. Әсәрне ха-лыкка көчлән тагып булмый. Мө-хәббәт кебек үк, ул үзенең мавы-хтыру, тарту көчә белән яши, ху-дожестволы тәэсирлеләге белән күңелне биләп ала. Сокландыр-гыч камиллек, матурлык — сәнг-атьнең табигый бер сыйфаты, нор-масы. Димәк, халыкчанлык при-митивлыкны, түбән зәвыкка жай-лашуны аңлатмый, бәлки сәнгать-нең иң җитди казанышлары дөрә-жәсендә язучы таләп итә икән. Чын сәнгать әсәрләре халыкта югары эстетик зәвык тәрбияләр.

Әсәр никадәр камилрәк, җитлек-кәнрәк булса, шулкадәр җиңел-рәк укула. Саф һаваны көчәнми-чә, тоткарлыксыз сулаган кебек, әйбәт әсәр дә безнең зиһенгә мә-шәкатьсез килеп керә, без аны аерыла алмыйча укыйбыз.

Эстетик фикер үсәсе дәвамы-нда халыкчанлыкны милләтнең жанлы сойләм телендә иҗат итү, дип аңлаткан карашлар да булып алды. Төрле дәвер галимнәре ха-лыкчанлыкның билгеле бер хосу-си якларына басым ясадылар, шуларның әһәмиятен күрсәтеп чыктылар. Дөрестән дә, әдәби әсәр бинасын корганда әдип төзү материалы итеп турыдан-туры ха-лыкның рухи байлыгын — тел хә-зинәсен, сүзләргә файдалана. Әсәрнең күркәмлегә, аңлаешлы-лык дәрәжәсә дә халык телен ни-кадәр тулы, төгәл, дорес кулланы-га нигезләнә. Элеккерәк кайбер әсәрләрдә телнең чуарлыгы, га-рәп, фарсы сүзләренә артык иш-ле керүе, үз сүзләребезне кысры-клап чыгаруы укуны, аңлауны авырайта иде. Хәзер исә безнең матбугатта урысча уйлап язу, ка-лькалаштыру, жөмлөләрне сүзгә сүз аудару, башка телнең синтак-сис конструкцияләренә иярү тир-рән тамыр жибереп бара. Жөмлө-ләр, үтмәс балта белән юнып яса-ган кебек, шыксыз, тупас күренө-ләр. Укуны, аңлауны авырайта то-рган бу гадәт кайбер язучылар иҗатына да күчә килә.

Сәнгатьнең халыкка, халык-ның сәнгатькә якынаюы мәсьәлә-сен урыс революцион демократ-лары Добролюбов, Некрасов со-циаль-икътисади шартларга бәй-лән караганнар иде. Безнең көн-нәрдә ул мәсьәләнең яңа бер ягы калкып чыкты. Татар яслеләре, бакчалары, мәктәпләре бетерел-еп, икенче бер халык телендә тәрбияләнә, белем алган яшь-ләребез ана телендә әсәрләргә укуй алмас булдылар. Туган тел, фольклор, әдәбият, музыка һәм башка кыйммәтләр боларның ру-хи тормышыннан тавышсыз-тын-сыз, шыпыртын гына төшөп кал-ды. Калын бер этник катлам үз халкының мәдәниятеннә аерыл-ды. Бу очракта халыкчанлык ту-рында гәп кору үзенең мәгънәсен югалта. Табигый халәттән тайпы-лу хакында гына сүз йортәргә мө-мкин.

Һәр язучы билгеле бер со-циаль тирәлектә тәрбияләнә, аңы-на шуның карашларын сәңдерә. Ул мохит аңа таныш, якин, аңла-ешлы. Иҗатында да әдип, табигый, үз сыйыфының уй-фикерләр-ен, хис-кичерешләрен, өхлак принцип-ларын чагылдыра, ярат-

кан каһарманнарын йөрәк жылысын салып сурәтләнә. Эдипнең ижтимагый позициясе, сыйнфый бәйләнешле социаль тәтәрунләрне тасвирлаган әсәрләрдә ачык чагыла (Гюго. «Хокуксызлар», Войнич. «Кигәвен», Горький. «Ана» һ. б.)

Шул ук вакытта әдип кешелекнең дә бер өлеше бит өле. Ул, сыйнфый мәнфәгатьләр белән бергә, ил язмышы, кешелек турында да кайгырта, баш вата. Ул жәмгыятьнең хезмәт тормышында да үзенчәлекле урын били. Кайсы сыйныфтан, өстен катлаудан яки изүчеләр арасынан чыгуына карамастан, бу профессия кешесе үзе шактый авыр эш белән, акыл хезмәте белән шөгыльләнә. Эйттик, Л. Толстой кем ул? Графмы, хезмәтчел интеллигентмы? Минемчә, аның хәятында акыл хезмәте белән шөгыльләнүчелек ягы өстенлек ала. Бу хәһәттән аны хезмәт кешесе дип әйтергә була. Сәләте фидакарь эшендә чагыла.

Талант иясе, шул жөмлөдән өлгә «халык» төшенчәсенә кермәгән өстен катлам язучылары да, чынбарлыкны тирән, дорес яктыртып, халыкны дулкынландырырлык әсәрләр тудыралар, кешелекнең мөһим уй-кичерешләрен, хисләрен сокландыргыч җанлы сурәтләргә күчәрәп сурәтләр бирәләр. Барча кыйммәтләргә тик сыйнфый күзлектән генә карап бәя биргән дөвөрдә безнең эстетиканың акыллы, кыю гәмәлләрәннән берсе Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Л. Толстой, Достоевский, Тургенев, Гончаров, Абай, Дәрәмәнд, Ф. Әмирханнар мирасын халыкның рухи хәзинәсеннән аермау, саклап калу булды. Әгәр дә мәсьәлә пролеткультчылар тәләбәнчә хәл ителсә, безнең милләтләр, классикларыннан ваз кичеп, бөтөнләй бөлөп, фөкыйрыләнөп калган булыр иде.

Күренешләрен тар сыйнфый күзлек аркылы гына күзәтү әдәбиятның офыкларын чикли, яшәешнең тирән серләренә үтөп керү, катлаулы процессларны төшендерү сәләтен киметә. Шуңа күрә әдәбият, сәнгатьнең сыйнфыйлыгын, универсаль категория дип карамыйча, иҗат психологиясенә бер чагылышы дип санау доресрөк булчак.

Инде партиялелек принцибына күз төшерик. 1905 елда В. Ленин «Партия оешмасы һәм партияле әдәбият» дигән мөкалә язып чыкты. Анда сүз партия оешмаларының матбугат органнары турында бара, алар партияле булырга, фирка программаларын чагылдырырга тиеш, дигән фикер үткөрә-

лө. В. Ленин «литераторлар» (әдәбиятчылар) сүзен дә журналистлар мөһнәсендә куллана, алар партия әһзалары булырга тиеш дигән тәләп куя.

Соңга таба, башка партияләр тудырылып, КПСС бердөнбер хакимлек итүче фиркага әвөрелгәч, сәяси җитәкчелек «партиялелек» принцибын бөтен сәнгатькә, матур әдәбиятка күчөрдә, мәдәният партияле булырга, сәяси төркем идеяләрен чагылдырырга тиеш, дип игълан итте. Бу борылышта эстетик максатлардан да бигрәк сәяси бурычлар алгы планга килеп чыкты, сәнгать фирка хакимлеген ныгыту эшенә хезмәт иттерелә башлады. Иҗатка юнөлеш бирү партия җитәкчелегә кулына күчте. Әмма сәнгатьнең табигатен белү, катлаулылыкларын, нечкәлекләрен тою, компетентлык җитенкерәмәдә.

Монда әллә ни гажәпләнәрлек нәрсә дә юк. Партия—сәяси оешма, ул политик максатларны күздә тоты, властка килү, идәрә итү юлларын билгели. Сәнгать исә—индивидуаль талант, иҗат җимеше. Ягъни һәркайсының мөстәкыйль йөзә, үзенчәлекле бурычлары бар. Аларның хасиятләрен исәпкә алмау, ике төр хезмәтне механик рәвештә кушарга, аралаштырырга омтылу котелгән нәтиҗәне бирмәдә. Кайчак өзер язып биргәнне трибунадан укып тошуче, ана телендә үзлегеннән ике жөмлө оештырып әйтә алмаучы җитәкчеләр, әдипләргә татарча ничек итеп әсәр язарга кирәклегә хакында «кыйммәтле күрсәтмәләр» бирә тордылар. Юл күрсәтү дигәнәбез асылда власть әһәлләрен, җитәкче коммунистларны мактарга, уңай геройларны сурәтләргә өндөүдөн, сәнгатьне бик нык чикләүдөн, тыюдан ары китмәдә. Аз гына төнкыйть, елмаю чаткылары сиздергән А. Ахматова, М. Зощенко кебекләренә иҗат юлы киселәп калды, бер гонаһсыз язучылар репрессияләнде. Г. Исхакый кебек классик язучы иҗаты гына түгел, хәтта С. Жәләлнең «Дим буенда» исемле мәхәббәт романы, халыкның үз иҗаты белән тудырылган «Идегәй» дастаны да озак вакытлар буена бик астында ятты. Фирканың элекке өлкә комитеты сәркатибе К. Фәсеев өле безнең көннөрдә дә Г. Исхакый иҗатын халыкка күрсәтмәс өчен кыр талашып йөрдә, урыс гәзитләрендә берничә мөкалә бастырды. Билгеле бер кысалар эчендә генә иҗат итү, читкә чык-

мау, эзләнмөү, уйланмау гына мәслихәт саналды. Яшәеш үтә берьяклы чагылды.

Моның да сәбәбе бик өстә ята. Латинча *pars (partis)* сүзә кисәк, төркем дигәнне аңлата. Ул шул төркемнең караш, омтылышларын чагылдыра, ягъни бөтен халык идеялын гәүдәләндерүне үзәнә бурыч итеп куймый. Алай булганда, фирка төзүнең хәжәте дә калмый. Димәк, партиялелек принцибы сәнгатьне тар бер сәяси төркем идеяләре белән чикләү, партия программасын иллюстрацияләү белән канәгатьләнү булып чыга.

Шулай да әсәрләрдә теге яки бу партия идеяләре урын алырга мөмкинме соң? Мөмкин, әлбәттә. Хәзер бездә конституцион нигездә күп кенә партияләр барлыкка килде. Кирәк таба икән, әдип аларның һәркайсының мәсләген әсәрендә яктырта ала. Ләкин бу мөмкинлек әдәбият, сәнгатьне тик бер төркем идеяләре белән генә чикләүне аңлатмый.

Чын халыкчан әдәбият белән бөтен жәмгыятьнең, милләтнең карашларын, уй-хисләрен гәүдәләндерә.

Художник—үз эшенәң оста-сы ул. Нәрсәне, ничек сурәтләргә икәнән аннан да яхшырак белүче юк. Жәмгыятьнең бурычы исә рухи-интеллектуаль җегәрне тулы куәтенә ачу өчен әйбәт шартлар тудырудан гыйбарәт.

Арыслан Шәһивәлиев
Г. Бобков фоторәсеме

КАДЕРЕҢНЕ КЕМНӘР БЕЛЕР

(язучы уйланулары)

Авил, авил... Нигә моң тулы күзләреңне мөлдәртеп карыйсың? Нигә син сагышлы? Әллә үзеңнең көчкөдрөтөңне тоймыйсыңмы? Синсез — дөнья сансыз. Тормыш, яшәү иген кырындагы башагыңнан башлана бит. Үз бөяңне белеп кенә башыңны югары күтәр, авыл. Күтәрүе авыр дисеңме? Әйе шул. Сиңа беркайчан да «мә» диюче булмады, «бир» дия-дия сиңең желегеңне суырып киптерделәр. Ит бир, сөт бир, май, йомырка, йон, бөрәңге бир! Зур авызлы капюотны туйдыра-туйдыра алжып, син үзең ачлы-туклы гомер кичердең. Бер мөхтәрәм язучының өрнеп өйткән сүзләре искә төшә. «Мин май ашый белмим, — диде ул, —

без үскөндө сыер асрасак та, май күрмөдек, өни аны дөүлөткө тапшырып план үти иде».

Капйот суырып барган еллар артта калса да, син аз гына сулыш алган кебек булсаң да, һаман мантый алмыйсың бит өле, авыл... Шуңа син моңсу, шуңа син сагышлы бугай.

Дорес, бүген Татарстанның барча авыллары да мескен хәлдә түгел. Арада җырлап, көлеп торган җәннәткә тиң яклар да очрый. Аларга карап сөенеп туялмыйсың. Ләкин, ана авыру баласын күбрәк кызганган, жөллөгөн кебек, язучы җаны да күбрәк ярдәмгә мохтаж аймакларга тартыла. Бигрәк тө туып-үскөн авылың йөрөккә әрнәтә. Аңа тел-теш тидертмичә, гел мактыйсы гына килә. Тик мин андый максат белән кулга каләм алмадым. Миндә бүтөн уй, бүтөн хәсрәт. Чөнки өлгәе сагышлы авыллар рәтендә минем туган авылым Карасу да бар.

Татарларның 70 проценттан артыгы авылларда нуга сөрсә, алар арасында минем авылдашларым да бар.

Язмам шул хакта.

I. Карасу кап сукты...

Кайчандыр ярларына сыеша алмыйча уйнаклап аккан атаклы Солчә елгасы боегып-саегып калган. Ә яшел яр кырыеннан тибеп чыккан Рухия чишмәсә тере. Жәйге җылы төн. Ай, түгәрәк йөзгә белән үрелеп-үрелеп, көмеш сулы сихри чишмәдән су эчә. (Чишмә белән тарихка кереп барган Рухия карчык өле исән диләр. Икесенәң дә яшен чамаламыйм, алар миңа бик-бик борыңгы булып тоела.) Руша урманыннан төшкөн куе караңгылык Атау болыны аша саркып килеп ай нурларына кушыла да, елга остә аксылланып китә. Яр буендагы таллыкта төш күрәп кош баласы чыркылдап куя... Авыл изрәп йоклый. Бу кабатланмас матурлыкта аның җаме юк. Зәңгәр диңгез буйларында яшәп тө, үз гомерендә бер мәртәбә су коенмаган кешеләр була, имеш. Авыл кешесә дә шулай: кояш белән бергә торып көнозын авыр йөк тарткан йөк атын бу айлы төннәр сокландырмыйдыр шул. Дөньяга туган адәм баласы яшәр өчен хезмәт белән шогыльләнгәндә, минем авылдашлар, киресенчә, эшләр өчен генә яши микән өллә? Алай дисәң, безнең Карасудан да бай авыл җир шарында табылмас иде. Ә бит ул азы эшләде! Мин моны өни мисалында гына исбатлап бирәм: өни, ни тырыш, уңган хатын, заманында урманын да кистә, кыр-басулардан да кайтып кермәдә, кыскасы, чәчә белән җир себердә, ләкин баемады. Әгәр ул без теге елларда черетеп сүккән берәр капиталистка ялланып эшләсә, мультимиллионерга әйләнер иде. Ник баемады ул? Чөнки өни дә, авылдашлар да авылны талаучы капйот-дөүлөтнең бичара коллары гына иде. Аларның тау-тау хезмәтә сукыр тиеннәр белән дә бәйләнмәдә. Кем рәхәт яшәдә авылда? Үзем үскән елларны (70 еллар) гына хәтерлим: җиргә тир тамызган кеше ипи белән бәрәңгедән гайре ризык күрмәдә дисәм хаталанмам, өле аның ипи дә туйганчы ашарлык түгел, чөнки Карасуның үз пекарнясы юк, ипине санап кына читтән китертәләр дә, кибет алдында халык җыеп сугыштыралар иде. Безнең өни арыш капчыгы асып 45 чакрымдагы Норлатка йорде. «Чиратка өчәр-дүртәр мәртәбә басып ипи җыябыз, кайчакта кибетчә танып куып та чыгара. Ә милиция элөктерсә, капчыгыңны бушаттыра»,—дип сөйли иде ул. Бер капчык ипи безгә—7 тамакка ничә көнгә җиткән—

дер, белмим.

Рәхәт яшәүчеләр чутына, могаен, «шабашник» абзыйларны кертеп буладыр. Тирә-күршә авылларда бура бурап, өй салып, түбә ябып, кое казышып алар, чынлап та, ярыйсы гына акча табыштыра иде. Ләкин... Медальнең икенче ягы да бар: шул ук абзыйлар, шабашкада йореп, эчәргә өйрәндәләр. Нәтиҗәдә күбесә эчеп—янып, яшьли үк үлеп бетте. Бу да фаҗига, бу да авылның йөрәк әрнүе! Үз җирендә тамак туйдырырлык хезмәт хақы алып эшләсә, ирләр читтән бәхет эзләр идемени?! МЮД дип атала иде ул чакта берничә авылны берләштергән үзәк совхозның исеме. (Карасу шуның бер бүлекчәсе иде). Тулырак итеп әйткәндә, «Молодежно-юношеский день». Ниткән исем бу, нәрсәне аңлата диярсез. Әллә сезнең якларда яшьләр бихисап күпме, дип сорарсыз.

Яшьләр юк дәрәжәсендә иде. Безнең кызларны—Үзбәкстан, егетләрен—Чаллы, Казан суырды. Әлгә дә баягы мәңгә тоттырмас озын койрыклы бәхетләрен эзләп, шөһәр-калаларга китте алар. Мәҗбүри китте. МЮД барсын да эш белән тәзмин итә алмады. Авыл—яшьлегә белән гүзәл, яшьлегә белән яшь. Яшьләр киткәч, күп йортлар ябылды, сүтелде яки сатылды, урамнарда чыр-чу килгән бала-чага тавышы ишетелми башлады. Карасу моңсу картлык көзенә таба авышты.

Берара җанланып та алды өле ул. Кышкы суык көннәрдә трактор чаналарына төяп мунчала кайтарып ташладылар. Бездән кап суктырырга уйлаганнар. «Кап сугу» дигән хикмәтле сүз күпләргә аңлашылмастыр, могаен. Өйнең бер бүлмәсенә буеннан буена туку станогына охшаган җайланма көйләнә. Шунда кап сугасың, ягъни кара-каршы ике кеше басып «мунчала келәм» үрәсәң. Аннан аның ян-якларын тоташтырып капчык тегәсәң. Синең кулыңда энә, кылыч, суккыч дип аталган эш кораллары була. Өченчә кеше «келәм» өчен мунчаланы 2—3 см киңлектә ярып, аркалык белән буйлыклар хәстәрли. Өзер бер капчыкның бөясә—15 тиен. Хәт ничек кенә тырышма, көнөнә 10—15 каптан артыгын сугалмыйсың, бу бик авыр эш.

Әгәр берәрсә 20 данә капчык ясаса, фөләннәр фөлән сумлык кап сукканнар, дип шаккатып сөйлиләр иде. «Бу капчыклар нигә кирәк икән?» дигәч, өни, «Иделне буарга, кызым», дип өйтә иде. Һәм мин, 10—12 яшьлек сабый бала безнең капчыклар белән буылган Идел-дәрәяны күз алдына китерә идем. И алла, нигәдер бу беркатлылыгымнан бүген кычкырып көләсем килми, тамак төбенә кайнар төер боела. Чынлыкта исә ул капчыкларга ташкүмер тутырганнар икән.

Мунчала, мунчала... Ул каһәр суккан елларда авыл дөүлөткә кап сугып өз генә тамак туйдырды. Көн синең белән булышып үтә иде, юкә мунчаласы. Мәктәптән кайтабыз да, кич буге кап сугабыз. Кул-аяк арый, күзләр арый, керфекләр йомыла. Иртән тагын караңгыдан торабыз. Мәктәпкә киткәнчә тиешле норманы үтәргә кирәк.

Кап сугуны нәрсә белән чагыштырырга мөмкин?—Плантациядә бил бөгүчә негр хезмәтә белән дисәм, аз булыр кебек. Көнә буге аяк остәндә, көнә буге ялыктыргыч бөртөрлө хәрәкәт... Бәхетсез татар кызларының кап сугып та аяклары көкрәйгәндер. Кысан гына авыл ызбасында аша да, йокла да, бала да үстер, бишек тө тирбәт һәм... кап та сук. Черегән агач исе ашаган ризыгыңа хәтлө сөңеп бетә. Кешенең мунчала эчендә кайнап аңгыраюы шул дәрәжәгә җитте ки, кайберәүләр билләрен мунчала белән буалар, ә бер иш кызлар мәктәпкә чөчләрен мунчала белән үрәп

килә башладылар...

Дәүләт тө үз «колларын» бик каты төп башына утыртты: бу эш берәүнең дә хезмәт стажына кертелмәде. Безнең авылдан 50 чакрым чамасы ераклыктагы борынгы Биләрдә иде аның конторасы. Әниң пенсиягә чыкканда сигез ай стажы житмәгәч, сеңеләм белән шунда юл тоттык. Маржа хатыны кап сугуыбызны раслап белешмә — көгазь бирде бирүен, әмма аңа көлеп кенә карадылар.

Әнә шулай мунча белән өвәрә килеп алды авыл.

Бер яктан, Карасуны таркаткан иң куркыныч нәрсә — эшсезлек дисәк, икенче яктан, һәр тарафтан кысылу, интегеп яшәү, барлы-юклы әйберең дә хужа була алмау иде. Бәрәңгә чөчөргә дә үлчәп-чамалап кына жир биру дисеңме, артык терлек асрасаң — налог түлөп чилөнү дисеңме, көчлөп заемга яздырулармы — барысы да авыл башыннан үтте. Шәхси хужалыклар арасында ат жигүче бердөнбер кеше — Сиражетдин карт бар иде. Шуның өчен мескенне чүт кулакка чыгармадылар, үзе белән яшәтеш атын тартып алдылар. Карт усал иде, чая иде, хаклык эзләп Мәскөгә — Косыгин янына китте. Кергәнме ул ил башлыгына, юкмы, билгесез, әмма «атын китереп бирегез. Косыгин» дигән язу тотып кайтуы хак. «Бар, теләгәнне сайлап ал» диләр аңа ат абзарына ишарәләп. (Аның атын әллә суеп ашыйлар, әллә ул үлгән була). Сиражетдин карт үземнекен бирегез дип озак тинтерәтә тегеләрне. Аны көч-хәл белән күндерәләр.

II. Алай да сер бирмәде...

Өч йөз еллык тарихка ия Карасу өяздә крепостное правоны танымаган бердөнбер авыл булган. Аның халкын камчы да, таяк та буйсындыра алмаган, безнең бабайлар бәйсез яшәргә күнеккән. Заманында (инкыйлабка хәтле) аның зур-зур мәчетләре, кызыл мал тулы сәүдә кибетләре, тегермәне, университетка тиң 3 еллык чиркәү-приходская мәктәбе һ. б. булган. (Бу хакта кабатлап торыйм.) Ә ирекле халык — бөхетле халык. Карасулылар миһнәт чиксә дә хөр күңелле иде. Бүген кайсы йортта тирә-күршеләр, дус-ишләр бергә жыелышып кич утыра? Юк, бүген урыс капкалар ябык, һәркем үз доньясына бикләнгән, ә без үскөндә жил капкалар гел ачык иде, безнең өниләр казан тутырып бәрәңгә пешерәләр иде дә, суык лампа яктысында кич утыралар иде, Ниләр генә сөйләнми, нинди генә иске китаплар укылмый, нинди генә җырлар җырланмый иде ул кышкы озын кичләрдә! Тыңлап, хәтерәң генә сеңдереп кал. Хәзер? Хәзер... куркыныч хәтте. Адәм баеган саен, рухи ярлылык, рухи наданлык өскә калкып, авылымның элеккеге матур чакларын күмә бара. Парадокс: элек хәерче иде, ләкин күңеле бай иде. Бу бит бер Карасуга гына хас күренеш түгел. Бүген авыллар да таш шәһәр сыйфатларын үзләштерә: авыл татарның иң зыялы, затлы журналларынан саналган «Идел»не, «Казан утлары»ын, «Мирас»ны укыймы, матур әдәбиятка сусамый, җыр-биюгә тартылмый. Авыл, шашып, байлык артыннан йөгәрә.

Ярар, гафу итегез, кыздым, читкә киттем. Янә татлы хатирәләремә әйләнеп кайтам. Миң туганыбыз Маһирә апаларга барырга ярата идем. Алар, күршесе, ахирәт дусты Зәйнәп апа белән шат күңелле, мөзәкчән хатыннары. Урысча ярты авыз сүз белмәсәләр дә, 13 чакрымдагы күрше Мамыково авылына ипигә, чәй-шәкәрәгә, йорт кирәк-яракларына йориләр. Берсендә

Зәйнәп апа ике пар чиләк сатып ала. Шуның берсе кергәндә автобус ишеге төбөндә төшеп кала. «Кем чиләген югалтты?» дип сорый шофер һәм, берсе дә дөшмәгәч, чиләкне жиргә куеп калдыра. «И бар доньяда миңгерәүләр, чиләк кадәр чиләк югалталар» ди, иң арткы утыргычта кабыгын буш чиләгенә төкерә-токерә конбагыш чиертеп утырган Зәйнәп апа. Авылга кергәндә генә ул үзенең сыңар чиләк күтәреп кайтканын күрә. Икенче мәртәбә автобуста, аякларым ял итсен дип, галушларын салып куя ул. Язгы пычрак көн була, апабыз галушын онытып, оекчан гына тукталышта төшеп кала. Берсендә ул Мамыковада май алырга уйлап маржа кибетчегә кечкенә генә савыт суза: «Одна киләгрәм» ди. «Монда бер кило май сыймый» ди кибетче. Бер сыймаса, пылтара, дабай пылтара үлчә алайса», — ди Зәйнәп апа. — Безгә пылтарасы да житеп ашкан». («Ярты» — урысча полтора дип белә.) Кибетче аптырап бер аңа, бер савытка карый.

Боларны Маһирә апа сөйли дә, без өчәүләшеп төгәри-төгәри көлө идек. Юктан да кызык табып яшәде өлкән буын. Инде Зәйнәп апа гүр иясә, ә без аны һаман сагынып искә алабыз. Буш вакытында ул, урамдагы бала-чаганы җыеп, Ходай Тәгалә, җәннәт, сират күперләре, төмүг газәпләре турында сөйли иде дә, бакчасына — шомырт ашарга кертәп җибәрә иде. Үзе юмарт булганга микән, аның шомыртыннан да төмләк шомырт авылда юк иде.

Ө бүген авылда андый Зәйнәп әбиләр калмады, кызганыч, калмады. Кырыс, усал заман әбиләребезне дә өллә нишләтеп бетерде бугай. Алма бакчасын басарга кергән шук малайларны куганда: «Тоттым бит мин сине, малай, тоттым да яңагыңа суктым, тоттым да кычыткан белән пешекләдем», дип өле эшләнмәгән эшен эшләгән итеп күрсәтүче бик кызык картлар, бер юлаучы урыска: «Әнә, теге түмгәкле урамга тош тө, зират кырыеннан бар, өй каршында печән чүмәләсә күрерсез, син сораган кеше шунда тора» диясә сүзләрен болайрак тәрҗемә итеп: «Дыңгыр-дыңгыр улисага тош тө, умираллар киртәсеннән бар, ызбада сена булып, син спросил кеше шунда стоил» дип юл өйрәткән карчыклар, бер хатын авылдашын күрше урыс кибетендә очратып: «Шәрифҗан абый, козге алмакчы идем, урысча ничек өле ул?» дип сорагач, мыек астыннан елмаеп: «Смотрелка дип өйт» дип, җавап биргән абый-өзиләр, һөммәсә-һөммәсә сагындыра. Әгәр адәм баласы эш белән генә күмелеп яшәсә, көлмәсә-уйнамаса, җырламаса-биемәсә, тора-бара роботка әверелер иде. Кайчандыр Брежневның «Икмәк булса, җыр була» дигән мәгънәсез сүзләрен байрак урынына селкеп йорттеләр. Райком түрәләренә ярап куйды ул: авыл кешесен шуның белән изделәр генә. «Башта иген игегез, башта эшлөгез... Әнә, Леонид Ильич нәрсә диде!..»

Бәлки, җырын оныткан Карасуымның гаебе дә юктыр. Киресенчә, «җыр булса, икмәк була»сын аңа кем аңлатсын, ди...

III. «Тагын шул Вәсилә!»

Меңрәлгән йорты белән доньясына сыймаган кебек җөелеп-таралып утырган авыл «шагрән тиресе» кебек кечерәйгән саен кечерәя барып, нибарысы 236 йорт белән торып калды. Авылларны эреләндерү зөһмәте Карасуга да кагылды: үзәк МЮД баеп, үскөндә ул ни булганын да югалтып бетерде. Авылны урталай бүлеп аккан Карасу елгасының аргы ягы «Урыс очы»

дип атала иде. һәйбәт иде безнең чатнатып татарча сөйләшкән Иван дөдәйләр, Мария түтиләр! Әмма алар татарга караганда чыдамсызрак булып чыкты. Ата-баба нигезе дигән изге тошенчә дә тоталмады ахырысы, «урис очы» авылны ташлап берәм-берәм шәһәргә кыяклады. Ул якта хәзер урис туганнар бармак белән генә санарлык.

Авыл үлемгә дучар ителеп, соңгы сулышын ала сыман иде, шунда Жанна д'Арк кебек Шәрифжан кызы Вәсилә калыкты. «Тагын шул Вәсилә!» диярләр аны сөймәгән-өнәмәгән кайбер авылдашлар, — инде аның турында бер язган идең бит, житмәде мени?», — дип, авторны тиргәрләр. Әйе, мин Вәсилә турында язган идем. Ләкин аның хақында гына түгел иде ул күләмле язма, авыл язмышы, авылның үткәне, киләчәге турында иде. Шул язма басылгач, рәхмәт сүзләре белән беррәттән, шәхси үчләрен тыялмыйча Вәсиләне хурлап хат юллаучылар да булды. (Исемнәрен атамыйм, чирканам.) Минә дә гаепләделәр. Янәсе, түрәләргә генә сайлап яза, чонки кирәкле, файдалы кешеләр. И авылдашлар! Гап-гади укытучы Вәсилә кайчан түрәгә өверелде соң өле? Миңа мени аны мактап файда күрү?! (Ярый, аллага шөкер, арагызда әләк ташучылар бик аз.)

Мин Вәсиләне Жанна д'Арк белән тикмәгә генә чагыштырмадым. Авыл очен жан аткан бердөнбер кеше иде ул. Ирен жирләр, ике бала белән тол калгач та, язмышына рәнжеп-үпкәләп, донъялардан бизеп йөрмәде, мәктәп директоры итеп билгеләнү белән, бүген-иртәгә ишелергә торган терәүле мәктәпне яңарту очен юлдан кайтып кермәде. Ә юл газабын, базар икътисадында сыңар кадакны да табу читенлеген, үзе юл йөргән, үзе төзелеш белән кайнаган кеше генә аңлый. Мең бәла белән яңа мәктәп проектың раслаткач, Вәсилә кирпеч эзләп Чаллыга, акча сорап Казанга чаба. Ничек итеп һәр тиенне теләп, ялварып, үтенеп алганны бер Аллаһы Тәгалә дә, ул үзе генә

беләдер.

Авылдашлар, шәт, белешмә яздыру очен дә күрше Кече Сөнчәле авылына йөрүләрен онытмагандыр. (Авыл советы шунда урнашкан иде.) Анда барып, тиешле кешесен күрү, тиешле кәгазен яздырганчы кон уза иде. Нәкъ менә Вәсилә коткарды бит бу газалардан: авыл советын бүлдүрү, Карасуга күчү төртүдә. Шуңа рохсәт алу очен Казанга өллә ничә мәртәбә барды ул. Карасу бүлекчәсен башта МЮДтан, аннан Кече Сөнчәледән аерып, мөстәкыйль совхоз ясау очен дә аның шакымаган ишеге калмады.

Районда тынгысыз Вәсиләдән шактый жик күрәләрдер. Элек безнең житәкчеләр Карасу исемле авылны читләтеп үтә иде. Түрәләр алышынып, жир кешесенә кадәр бөлүчә, авыл жанын аңлаучы хакимият башлыгы Марс Шәфикович Халитов, аның урынбасары Владимир Михайлович Кузнецов килгәч, хәлләр үзгәрдә бугай. Карасу, Вәсилә кыяфәтәндә, аларны борчып, үзен сиздереп тора башлады. Инде жөмһүриятнең дәүләт оешмаларында да Вәсилә атлы ут-ялкынның чаткысын тоялар.

Аның әтисе Шәрифжан абзый авылның мөхтәрәм аксакалы иде. Ил-кон дип, һәрнәрсәне йөрәгенә якын кабул итеп яшәде ул, яшәде-яшәде дә, ишегалдына — аты янына чыккан килеш кинәт йөрәк белән үлдә. Шәһәрдә «ашыгыч ярдәм» чакыртып, аны коткарырлар иде, ә Карасуга... Үлөм дисәң, районга шылтырата алмыйсың: кайчакта элемент өзелеп, авыл утрауда кала. Ә бит донъя булгач, ут-күз дә, бәла-каза да чыгып куя. Карасуның кычкыра-кычкыра янган чаклары хәтеремдә. Чиләк белән коедан су ташып ничек сүндерәсең, районнан янгын сүндерүчеләр килеп житкәндә йорт, каралты-кура янып кара күмергә әйләнә...

Менә шушы Ходай каргаган бичара Карасуны Шәрифжан кызы, яраса, күкләргә күтәрер иде. Әмма, аның изге ниятен аңламыйча, һаман-һаман тырнак астыннан кер эзләүчеләр, икенче мәртәбә кияүгә чыгып оченче баласын табуын өнәмәүчеләр, авырлык белән барган мәктәп төзелешен хулламаучылар эчнә пошыра. «Тырнак астыннан кер эзләүчеләр», сер түгел, дореслекне күзләренә карап әйткән очен яратмыйлар. Әнә берәү карт-корыга биреләсе утынны үзенә үзләштерергә уйлаган, ә Вәсилә (ул район советы депутаты да) моның кулына сугып туктаткан.

Әнә, кибеттә тауарның бәясен арттырып сатканнар да, халык килеп аңа зарланган. Кибетче кемне дошман күрә, кемне сойми, әлбәттә, Вәсиләне. Һәм китә гайбәт, китә гайбәт... Ә бит нахакны ишетүе бик авыр! Өч бала анасы 236 йорттагы һәр жан иясенә кайгы-хәсрәтен, борчу-шатлыгын йөрәгенә салып күтәрергә өзер, тик аның гайбәт-ялалардан бөгыре отелеп, рухы сүнмәс микән? Кемнәр белер аннан бу авыл кадерен? Йә, авылдашлар? Кемнәр?!

... Нәни улы тугач, мин Вәсилә Гыйльманованы берара авыл дип өзгәләнүеннән туктар дип шикләнүгән идем, ялгышканмын, улына оч ай да тулмаган, ул яңадан мәктәп директоры вазифаларына керешкән. Тагын юл, тагын тынгысыз коннәр. «Ничә сәгатькә калдырасың баланы?» ди әнисе (ул аерым яши) Рушан апа, оныгын капкадан гына сузганда. Вақытны бер-ике сәгать белән генә исәплим димә инде: районнан соңлап та кайтыла. Житмәсә, Вәсилә шундый кеше: йомышын үтәмәсәләр, баш иеп кайтып китми. Бервакыт аны Марс Шәфикович кабинетыннан куып та чыгара, ләкин ул үжәтләнеп янә әйләнеп керә. Районга һич тә барып житә алмаса, телефоннан шылтырата.

Вәсилә Гыйльманова
В. Абросимов фоторәсеме

— Вәсилә,— ди Владимир Кузнецов, көлеп.— Мин сине телефонсыз-нисез жиргә — тайгага илтеп ташлар идем, билләһи!

Бер очрашуыбызда Вәсилә сөенеп:

— Ярый Арыслан кайтты өле, хөзер Карасу дип икөүләшеп йөгәрәбез,— диде.

IV. Арыслан — урман патшасы.

Кушамат тагарга дисәң карасулыларга куш. Нинди генә ике аяклы «кош-корт» вә «жанвар» заты юк авылда: бүре, өтөч, тавык, көжә, карга, чыпчык, аю, мәче, төлке, бозау, чебеш, ябалак, төкә һ. б.

Менә шуларга «патша» булып авылга Арыслан кайткан. Доресрәге, аны барып чакырганнар. (Хәби-булла абыйның кыз-малайлары уңган, төртипле иде. Жандар бабай дия идек без аны. Арыслан дүрт Карасу хәтле бер авылда бригадир булып эшләгән. 12 ел элек авылдан чыгып киткән ир-егетнең тормышы төзек: әйбәт фатиры, күңелгә яткан эше булган. Авылдашларының үтенечен тыңлап кайткан ул, мөгаен, матур хыяллар белән кайткандыр. Юкса, жиң сызганып шунда ук эшкә тотынмас, мондагы хәерчелеккә биһуш хәлдә, аптырап йөрер иде. Яңа совхоз директорына—яңа патшага алтыннан бизәлгән төхет тө, казна тулы байлык та калмаган. 236 йортның 243 ендә пенсионер, карт-коры. 670 кешенең нибарысы 162се генә совхоз эшенә яраклы. Менә шулар белән дөнья көт, авылны туйдыр, дөүләткә план үтө.

«Патша»ның Карасу белән идарә иткән беренче еллары иде бугай. Көз. Әбиләр чуагы. Минем кунакка кайтып килеш. Капканы ачып көрсәм, әни бөтен ишегалдын тутырып сап-сары бодай киптерә. Куркып китем. Әллә, мәйтәм, берер шофер-мазар кырдан урлап китереп ташлады микән?

— Совхоз һәр пенсионерга икешәр центнер бирде, Арысланга рәхмәт инде,— дип, тынычландырды әни.

Йа хода! Авыл тарихында мондый хәлнең булганы юк иде өле. Кая ул карт-корыны исәпкә тыгу, эшләгән кешене дә санга сукмыйлар иде. Су буенда яшәп тө, суга тилмергән кебек, урманга терәлеп торган Карасу утынга интегә иде. Бигрәк тө карт-коры иза чикте, жәй житсә утын хәстөрәннән авыруга сабыша иде. Бу проблеманы да Арыслан жайга салган: «Абый-апалар, идарә ишеген сакламагыз, һәрберегезнең өенә китерербез»,— дип китереп өйткән һәм вәгъдәсен үтөгән. (Ел саен үтәп килә. Берүк күз генә тимәсен!)

Авылда төзелешләр дә кузгатылган: бер якта мәктәп төзелеп ятса, икенче якта яңа таш клуб, авыл советы өлгәрә. Манаралы таш мәчет тө хыялда гына балкып янмас кебек тоела...

Ләкин... Безнең халыкның бер начар гадәте үзөккә үтә: ул үзе өчен янып-көеп чапкан кешенең кадерен белми, аңардан гел гаеп кенә эзли. Дорес, авылда әлөк-сәләк ташучылар санаулы гына, әмма бер сыерның бөтен көтүне буганы әйбәт билгеле. Арыслан өстеннән дә шикаятьләр сырлана, ак көгаз вә генә түзсән. Кемгә нәрсә житми соң? Карасуның тернекләнә баруы кемнең жән ачуын кузгата? Алдан ук өйткәнәмчә, Карасу— карт-коры белән дөнья куган авыл, яшә, таза гаиләләр сирәк иде. Илдә фермерлык куәтләнә башлагач, безнең Карасуда да фермер булырга теләүчеләр табыла. Табигый ки, яшъләр бүленер дә эшләр, ә өлкән буын? Совхоз жирен бүлсәң, һәр жан башына 3 гектар тия. Бөксәйгән карчыкның ул жирне түгел, бакчасындагы ярты аршын түтөлән дә эшкөр-

тергә хәленнән килмәячөк.

Бүлгәнче-таратканчы Арыслан халык белән киңәшәргә уйлый. Ә авылдашлар беравыздан «бүленми-без» диләр. Хакимият башлыгы урынбасары В. Кузнецовның: «Күмәк хужалык ярдәм итмәсә, пенсионер ачтан үлөчөк» дигән акыллы фикере белән килешәм мин. Әгәр жир, болын-сулар, ферма-абзарлар ике-өч фермер кулына күчсә, шушы совхозда исәнлеген югалткан әби-бабайлар нишләр? «Көчленеке замана» ишек какса, кем алар хакында кайгыртыр?!

Нигәдер без күмәк хужалыкларны үтереп яманларга өйрөндөк. Имеш, колхозларның файдасы калмады. Күрше Иске Кыязлыда булган идем. (Рәисе—Ирек Камалов.) Шаккатып, гажөпләнәп, баш чайкап йордем. Пекарня, бассейны, балалар бакчасы, клуб, мәктәп, ашханә, тегермән, кунакханә, уникаль өйберләр сакланган музей бар. Һәр өйгә газ кертелгән. Авыл халкы утын—печән кайгысы белән хәсрәтләнми, колхоз капка төбенә китереп аудара. Кешегә «ничек тереклек итәрмен» дип, картлык көннәре өчен куркып яшисе юк: аны ташламайчакалар.

Вәт сиңа «файдасыз колхоз!»

— Карасу дип янган кеше аз, тел бистәсә күп,— ди Арыслан Шәһивәлиев. Зарланмаса да сизәм: аңа жиңел түгел. Директор дигәч тө, жан тимердән яралмаган лабаса, и ходай!

— Арыслан абый ничек түзә икән?—дип гажөпләнә авыл советы сәркатибе Гүзәлия ханым. Авырлыкларга түзәр ул, һичшиксез түзәр. Ир беләге ат күтәрер, ди. Житөкчә тирәсенә тупланган командадан, ягъни, белгечләрдән дә күп нәрсә тора. Әгәр аның һәрберсе директор белән кулга-кул тотынышып эшләр урынга идарә баскычына чыгып: «Бетә бу авыл»,—дип лаф ораса, кызганыч, бик кызганыч...

Ниһаять, бүген Карасу күзгә күренеп терелә, үсә. Авыл урамнарын тутырып сыер көтүе кайта. Бер йортта хәтта ике-өч баш мөгезле эре терлек асрыйлар икән. Исән булса, Сиражетдин карт конләшәп үләр иде: ике кешенең берсе диярлек шөхси ат тотта.

Балта тавышлары да ешрак ишетелә. Авылда гомәргә төпләнәп калырга уйлаган яшъләр яңа өйләр сала. Бәлки бу язма дөнья күргәндә, анда байтак үзгәрешләр булыр. Авыл электр утының куәте житмәүдән интегә иде, Арыслан тулысы белән ут челтөрөн алмаштыру турында хыяллана. Шөхси хужалыкларга газ көртүне дә кайгыртып йори ул.

«Жанварлар патшасы» турында бүтөн язмыйм. Арыслан күкләргә чөйгәнне яратмый. Хәер, мин аны мактап ярты кәлимә сүз дә өйтмәдем шикелле. Шунысы куандыра: Карасу барыбер үз житөкчесен хөрмәт итә, олылай, аңа ышана. Ә шикаятьләр, сүзләр, гайбәтләр... Нишлисәң, иптәш директор, сиңең язмышың бу. Безнең татар халкы йөк тарткан атка да камчы белән сыдыра. Безнең халык—сәер халык...

...

Авыл, авыл... Сиңа беркайчан да «мә» диюче булмады. Әрсезләнәп үрчегән таш шөһәр-калаларны ашата-туйдыра син төмам хәлсезләнәп беттең. Инде башыңны күтәр. Күтәр башыңны, авыл. Гавам сиңең кояш нурлары эчеп тулышкан мөгжиза—башагың каршында тез чүксен. Яшөү шул башактан башлана. Шул башактан...

июль, 1993 ел.

КИҢЭШ БАЗАРЫ

ШӨГЫЛЬ

Тире эшкөртү түзмө-лөк тә, осталык та сорый торган шактый мәшәкәтлө шөгыль. Әмма каеры тун бик тә киясен килә икән, барысына да түзәсен инде.

Теләүчеләр булса, вакытны озакка сузмыйча эшкә керешик. Сезнең кулыгызда яңа гына туналган кролик, йә булмаса нутрия (сазлык кондызы) тиреләр...

ТИРЕНЕ БОЗЫЛУДАН САКЛАУ (КОНСЕРВАЦИЯЛӘУ)

Иң элек тирене консервацияләргә кирәк, югыясу ул бозылырга мөмкин. Әгәр дә мехка кан тигән икән, тирене чиста салкын су белән юыгыз да, аннан суы саркысын өчен киборгә элөп куегыз. Бер-ике сәгатъән соң тирене тунаганнан калган мускул жепселләреннән һәм майдан арындыра башласагыз да була. Моңың өчен тирене шомартылган агачтан конуска охшатып ясалган махсус тигезләгечкә куеп тарттырырга кирәк. Аннан соң тиренең эчке ягындагы йомшак ярасын ашыкмыйча гына металл кыргыч белән кырыгыз. Бу эшнә озынлыгы бер метр, метр ярым булган артылаш ярылган бүкәндә дә башкарырга була. Бүкәнне авыш итеп куегыз да, шуңда тиренең баш өлешен аска, ә аркы өлешен өскә урнаштырып, тирене эчегез белән бүкән ясылыгына кысыгыз. Әлегә очракта сезгә, һичшиксез, клеенка алъяпкыч кирәк булыр.

Кроликтан аермалы буларак, нутриянең тире асты майлары күбрәк. Шуңа күрә дә кыргыч ти-

редә шумасын өчен, эшкөртү алдыннан аның ярылы ягына пычкы чүбә сибегез. Ул майны үзәнә сөндәрә. Кролик белән нутрия тиресен эшкөртүдәгә аерымлык бары тик шул гына.

Тирене чистартып бетергәннән соң, алдан ук әзерләп куелган махсус тигезләгечләргә куеп тарттырып аскы өлешенә кадак кагыгыз да киборгә калдырыгыз. Тозсыз-коры консервацияләү шуның белән төгәлләнә.

Әмма тоз белән консервацияләү яхшырак. Тиренең эчке ягындагы мускул жепселләрен һәм майларын чистартканнан соң, киптерү алдыннан тиренең ярылы ягына күп итеп аш тозы сибегез дә, аның мехлы ягын тышкы якка калдырып, чиста тукумага төрегез. Берничә көннән соң артык тозны селкеп коеп төшереgez һәм тирене киптерергә куегыз. Моңың өчен тигезләгечнең кирәге дә юк, чөнки тозлы тире черемй.

Аннан соң тиреләрне яхшы жилләтелгән, салкын урынга элөп куегыз. Мондый хәлдә аларны берничә ел сакларга мөмкин. Әгәр тиреләр тозсыз-коры ысул белән консервацияләнгән икән, бинаһның коры булуы да таләп ителә. Ә тозлы тиреләр дымнан курыкмыйлар. Көя исә ике төрлө ысул белән консервацияләнгән тиреләр өчен дә куркынычлы. Шуңа күрә тиреләрне әледән-әле караштыргалап торырга кирәк.

ТИРЕНЕ ЭШКӨРТҮ, ИЛӘУ

Тирене иләү, ул тунагандагы кебек үк йомшак

ТИРЕ ЭШКӨРТҮ

булсын өчен, суда чылатудан башлана. Тире юеш килеш төүлеккә якын торырга тиеш. Ә тозсыз-коры ысул белән консервацияләнгән тиреләр өчен, алар яхшы саклансыннар дисән, аны суда бер төүлек кенә тоту житми. Тирене судан алыгыз да, ярылы ягына «сукалап», кире суга салыгыз. Әмма шуны исегездә тотыгыз: суны көн сасан алыштырып торырга кирәк, югыясу тиреләрегезнең черүе бар.

Аннан соң тирене иләүнең икенче өлеше башлана. Эмаль йә пластмасса савытка эш өчен кирәк булган беренче эремәне әзәрләгез. Моңың өчен бер литр суга 12—15 мл туендырылган серкә кислотасын һәм 50 г аш тозын эртергә кирәк. Әлегә эремәнең авырлыгы сезнең тиреләрегезнең авырлыгынан дүрт тапкырга артыграк булырга тиеш. Шушы эремәдә тиреләрне өч көн тоталар һәм аларны төүлегенә берничә тапкыр болгаталар.

Икенче эремә—күкертле. Моңың өчен бер литр суда 5 мл йөз процентлы (аккумуляторга салына торган) күкерт кислотасы һәм 50 г тоз эретелә. Әлегә эремәдә тиреләр унике сәгатъ тотыла, аннан соң аларны сыгалар да бер-ике көнгә шул килеш калдыралар.

Хәер тиреләрне каерыларга, дупларга кирәк. Дуплау эремәләре ясауның рецептлары шактый. Менә аның иң гадие: бер литр суга 7 г ачуташ һәм 50 г аш тозы салына. Икенче ысул—тал каерысы шулпасы. Ул болай әзәрләнә: тал каерысы кисәкләрен һәм аның вак бота-

ктарын иң элек кайнатып чыгарырга кирәк, аннан соң аны сөзәләр дә, шулпага 50 г тоз өстиләр. Ә хром ачуташ эремәсендә тиреләрне—унике сәгатъ, тал шулпасында исә төүлек ярым тоталар. Дуплау эремәсенң күләме дә тиреләр авырлыгынан 4 тапкырга артыграк булырга тиеш.

Тиреләрне дуплап бетергәннән соң сыгыгыз һәм аларның ярылы ягына сулы-майлы эмульсия сөртеgez. Эмульсия түбәндәгечә ясала: кайнап торган бер литр суга чирек кисәк кер сабыны салып эретеgez һәм шуңа бер литр дунгыз яки балык мае кушыгыз. Катнашманы яхшылап болгатканнан соң, аңа 10—20 мл нашатырь спирты өстәgez. Тирегә эмульсия пумала белән сөртелә.

ТИРЕНЕ КИПТЕРҮ

Тиреләрне яхшы итеп киптерергә кирәк. Алар бер-берсенә ябышырга, кибең катырга тиеш түгелләр. Ә инде тиреләр бер-берсе белән ябышканнар икән, суда чылатыгыз да, полиэтилен пленкага төрегез. Бер-ике сәгатъән соң алар бер-берсеннән жиңел аерылырлар.

Күпкә түзгәнне азга түзегез, тиреләрне шомартуга керешегез. Тиренең ярылы ягына гипс яки акбур порошогы сөртеgez, йә булмаса аны наждак көгәзе белән ышкыгыз. Аннан соң, тиренең мехлы ягынан кер порошогы салынган су белән чайкагыз һәм киптерергә элөп куегыз.

Тиреләр әзер, тунны тектерергә дә була. Хәер, моңысы икенче мәшәкәт инде.

Гөлжимеш — табигать поливитаминнары концентраты дисәк тә ялгыш булмас. Анарда С, Р, К, В₂, Е витаминнары. А провитамины (каротин) күп.

Гөлжимеш (аны гөләп тә, кыргый роза да диләр) бус ике метрга житә торган нечкә генә ботаклы вак куак. Яктылык яратучан үсемлек. Жиңел, дымлы, ашлы туфракларда яхшы уна. Орлыкган һәм вегетатив юл белән үрчи.

Гөлжимешне тамыр чыбыкчаларыннан үрчәтү бик ансат. Утыртырга 5—10 көн кала куакларда 10—15 см озынлыкта тамыр чыбыкчалары әзерлиләр, аларны 25—50 шәр данә итеп мүк һәм пленка белән тартып бәйләмнәргә бәйләп, алып кайталар.

Чыбыкчаларны 10—15 см тирәнлектә горизонталь яткырып көрәк белән казып утырталар. Тамыр чыбыкчаларны 0,75 × 3,5—3 яки 1 × 2,5—3 метрлы схема буенча салалар. Икенче елда гөләп плантациясе жимеш бирә башлый. Куагын 10—12 ботаклы итеп формалаштыралар, моның өчен тамыр тирәсеннән чыккан куәтләр ботакларны гына калдыралар. Тамыр янындагы ботаклар үсешен беренче елында тармакланмыйлар. Көз житкәндә, әлегә түгә тармаклар очында чәчәк төркөмнәре

ГӨЛЖИМЕШ

(ШИПОВНИК)

хасил була һәм соң өлгерүчән жимешләр ярала. Шуна күрә бер еллык ботакларны беренче елында кыскартып кисмиләр. Тамыр тирәсендәге ботакларның тармаклануын тизләтү өчен 60—100 см биэлектә калдырып киләсе язда гына кыскарталар.

Һәвәскәр бакчачылар куакны кыскартып кисүнең түбәндәге технологиясен куллана алалар:

беренче ел — тамыр яны ботагын кисмиләр; икенче ел — яз көне 60—70—100 см биэлектә калдырып кыскартып кисәләр, бу исә беренчеләрдән булып 5—10 тармакның чыгуын тизләтә. Көз житкәндә һәм ян тармак 3—5 һәм аннан да күбрәк жимеш бирә.

Өченче язда, 2—4 әр бөрә калдырып, барлык ян ботакларны кыскартып кисәргә кирәк. Шулай иткәндә өч яшьлек ботакның һәрберсендә 15—28

тармак һәм аларда уртача 85—100 данә жимеш булачак.

Дүртенче һәм бишенче язларда ботаклардагы барлык бер еллык үсентеләр, һәркайсында 2—4 бөрә калдырып, кыскартыла. Әгәр тармак өйбәт булса, 6 яшьтөгеләрен дә шулай ук кыскартып кисәләр.

Кагыйдә буларак, 6 яшьтән узган ботакларны кисеп алырга һәм тамыр тирәсеннән чыккан тармак белән алыштырырга кирәк. Ботакларны шулай кискәндә бер топ куактан 5 килограммга кадәр жимеш уңышы алырга мөмкин.

Гөлжимешне өлгерүенә карап, кыраулар төшкәнчә, кызгылт-сары яки кызыл төскә кергәч жыялар. Жыелган жимешләрен күп дигәндә 5 см калыңлыкта таратып, иң күбе ике көн саклыйлар, күл-

гәдә килтерәләр.

Гөлжимешкә роза чәбене, роза яфрактөргече, бигрәк тә тутык гөмбәсе тия. Әлегә корткычларга һәм авыруларга каршы белеп көрәшәргә кирәк.

Гөлжимештән витаминлы эчемлек ясау өчен бер аш кашыгы (20 грамм) кипкән жимеш алалар, салкын суда юганнан соң эмальле савытка салып аңа ике стакан кайнар су коялар һәм капкачын ябып салмак утта 10 минут кайнаталар. Шуннан соң бөтен жимешләренә файдаланганда — 22—24 сәгать, вакланган жимешләренә пешергәндә 2—3 сәгать тәнәтәләр. Жимеш төкчәләре элөкмәсен өчен тәнәтмәне тыгыз тукума аша сөзәләр. Көнгә яртышар стакан эчәләр.

Гөлжимештән чәй дә пешерәләр. Моның өчен 1 литр суга 1 аш кашыгы киптерелгән жимеш алалар һәм аны 5—10 минут эмальле савытта кайнаталар (башка савытта металл тәэсиреннән витаминнары нык таркала). 100 грамм шундый чәйдә 20—25 мг процент С витаминны була.

Витаминлы эчемлекне һәм гөлжимеш чәен үтә күрәнми торган пыяла савытта 5—6 көн сакларга була. Бу вакыт эчендә С витаминның 2 мг проценты гына югала.

Кирәгеннән артык күп нәрсә вәгдә иткән рекламаларга нинди генә хатын-кыз битараф кала алыр икән? «Атна буе бу диетаны тотсагыз, сөз яшәреп тә, чибәрләнеп тә китчәксез!», «Тәнгез сфәктәй йомшак булачак...» Монның ише вәгдәләргә ышаныргамы? Хәер, монысы сезнең эш. Тик шулай да аларның кайберләрен инкар кыла торган түбәндәге фактларга илтифат итми калмагыз әле.

Желатинлы әйберләр сезнең тырнакларыгызны һәм чәчләрегезне ныгытат.

Чәч-тырнакларыгызның ныклыгы минераль матдәләренә эшкәртә алу-алмавына бәйле.

Әгәр төшкә аш алдыңнан шоколад конфет ашасагыз, апититыгыз бозыла.

Курыкмыйча ашагыз, алай түгел. Шоколад бары тик каныгыздагы шикәрне генә арттыра. Әле анысы да вакытлыча гына.

Билегезне кысып бәйләп йорсәгез, билегез нечкә булыр.

Әйе, тирләү исәбенә азрак ябыгачаксыз. Әмма болай йөрү сезне тиз туйдырачак. Ә организм үзенең итәчәк.

Аксым диетасы тиз арада авырлыкны киметергә ярдәм итә.

Аксым процентын арт-

АЛАЙ ДА,

БИК

ЫШАНМАГЫЗ!

тырып рациондагы майларны киметкәндә, тазармаска гына мөмкин. Әмма аксымлы ризыкта да калория күп, ул ябык-тырмый.

Баңны еш юу чәч өчен зарарлы.

Әгәр чәчегезне фен белән еш киптерәсез икән, монысы чыннан да зыянлы. Ә еш юуның бернинди дә зарары юк.

Дымландыручы кремнар жыерчыкларны тигезли, яңаларын булдырмый.

Кызганычка каршы, бернинди крем да кеше тиресенә жыерчыклар хасил итә торган эчке катламына кадәр үтәп керә алмый. Шуңа күрә сезнең соңгы вакытларда бик киң таралган коллагенлы кремнар хакында да әйтергә мөмкин. Янәсе, бу кремнар тиренә яшәртәләр. Бу—юк сүз, чөнки әлеге кремның молекулалары эре, шуңа күрә алар тирегә тирән үтәп керә алмыйлар.

Макияж тиренә боза.

Макияж гадәти кремнардан һич тә зарарлырак түгел, аны йокы алдыңнан сөртеп алырга гына онытмагыз: тирегез төнлә суларга тиеш бит.

Кояшта каралу сезне яныт, чибәр дә итәр.

Кояшта кызынуы рәхәт, әмма кояш нурлары кеше тиресен өчен бик нык зарарлы. Ул тиренә киптереп, жыерчыклар хасил итә, тигезле-тигезсез пигментацияли.

«Минә физкультура ясауның һич кирәге юк, аннан баншка да жигәрлек хәрәкәтләнәм».

Бер дә дәрәс уйламыйсыз. Киресенчә, физкультура сезгә көнкүреш ыгы-зыгыларың жинелрәк үткереп жибәрергә ярдәм итәчәк. Һич булмаса физзарядка ясагыз.

Бит тукумаларына гимнастика ясасаң, жыерчыклар барлыкка килми.

Белгечләр исә моның киресен расыйлар.

Аяктагы йоннарны кырсаң, куерак та, озырак та булып үсәчәк.

Моның хак сүз түгел икәнлеген хәзер сез үзегез дә аңлый торганысыздыр: чөнки структуралары берничек тә үзгәрмиләр.

Массаж май катламын киметә һәм организмдагы зарарлы матдәләрне бетергә ярдәм итә.

Табиблар әйтсәң, кызганычка каршы, тикшеренүләр мондый нәтижә ясарга мөмкинлек бирми.

Табигый косметика шәбрәк тә, чистарак та.

Хәзерге табигый продуктыларга, гадәттә, яхшырак саклансын өчен, консервантлар кушыла. Шуңа күрә дә күпләрдә нәкъ менә табигый косметикага аллергия була.

Витаминнар чәчне бик тиз үстерә.

Баштагы чәчнең үсеше бары тик генетик фактларга гына бәйле.

Көп саен берәр алма ашасаң, авырмыйсың.

Алмада кислотаның проценты бик зур булгандыктан, ул тешнең эмален боза. Шуның өчен дә алма яратучыларның стоматологка еш мөрәжәгать итүләре гадәп түгел.

Алкоголь — организм өчен агу ул.

Әгәр алкогольне чама-сын белеп кенә куллансаң, аның организмга бернинди дә зарары юк.

АЛЛЫ-ГӨЛЛЕ

ТӘРӘЗӘЛӘР...

Витражлар ясауның классик ысулларын өйрәнеп торунуң хажәте юк. Йорт шартларында аларны ясау мөмкин дә түгел. Безгә моның гадиләштерелгән өч ысулын белү дә бик җитеп тора.

Витражлы панельләрне ясарга керешкәнчә, кәгазьгә билгеләнгән бер масштабта эскиз төшерелә. Үл төрлө төстөгә сурәтләрдән һәм бизәкләрдән тора. Аннары эскизны зур кәгазьгә күчәрәләр. Витражларны үтә күрәнмәле һәм ярымүтә күрәнмәле лаклар белән буйыйлар. Нитролакка каләм пастасын кушып, кызыл, зәңгәр, шәмәхә һәм яшел төсләр хасил итәргә мөмкин. Әмма болай сык төстөгә үтә күрәнмәле буяулар гына килен чыга. Үтә күрәнмәле куе буяуларны исә нитролакка нитробуяу кушу юлы белән табалар.

Хәзер инде витраж сурәтләрен төшерер өчен пыяла әзерли башласагыз да була. Моңың өчен аны сода белән яхшылап юарга кирәк. Кибеп җиткәч, пыяланы ацетон яисә нитробуяу эреткече селдерелгән чүпрәк белән сөртәләр. Шушы эшләрне башкарып чыккач, өстәлгә витраж сурәте төшерелгән кәгазь, аның өстенә пыяла

куела. Бизәкләрне трафарет аркылы поролон чүпрәк белән төшерәләр. Витражда ничә төрлө төс булса, шуның кадәр поролон чүпрәк кирәк булачак. Трафаретлар пыяла өстенә куелган үтә күрәнмәле кәгазьне киесеп эшләнә. Һәр сурәт һәм бизәк өчен аерым трафарет ясала. Пыяланы, лакның нинди куелыкта булуына карап, бер яисә берничә тапкыр буйыйсың. Сурәтләрне төшереп бетергәч, аларны матур кысалар өченә ала-лар. Кысаларны кургаш төсендәгә эпоксидлы сумаладан һәм алюминий оныннан ясыйлар. Бу болай эшләнә: эпоксидлы сумалага катыра торган сыеклык 1:8 микъдарында кушып болгаталар, аннары каймак сыман куе сыеклык барлыкка килерлек итеп, алюминий оны кушалар. Шуны, бер почмагы киселгән полиэтилен капчыкка салып, акрын гына пыялага агызалар. Сумала тиз куерганлыктан, эшнә мөмкин кадәр кызурак башкарып чыгарга кирәк. Соңыннан витражны ике тапкыр пакетлагы белән буяп чыгалар. Үл пыялага төшерелгән

бизәкләрне кырылудан һәм эреткечләр тәэсиреннән саклый торган элпә хасил итә.

Витраж ясауның икенче гадирәк ысулы да бар. Бу очракта, төслә лавсан яисә ацетатлы пленка кулланыла. Аларны «Яшь техник» кибетеннән сатып алырга мөмкин.

Ә хәзер, әйдәгез, эшнә башлыйк. Ацетатлы пленканы витраж сурәте төшерелгән пыяла өстенә куеп, андагы бизәкләрне киесеп алыгыз. Аларны «Момент» җилемә белән ябыштырырга мөмкин. Витраж кысалары кара төстөгә винилле изоляция тасмасыннан ясала. Киң булганлыктан, бу тасманы тигез итеп икегә асырга кирәк. Витраж ясалып беткәч, аны шундый ук зурлыктагы пыяла белән каплап, ишек кысасына беркетәләр.

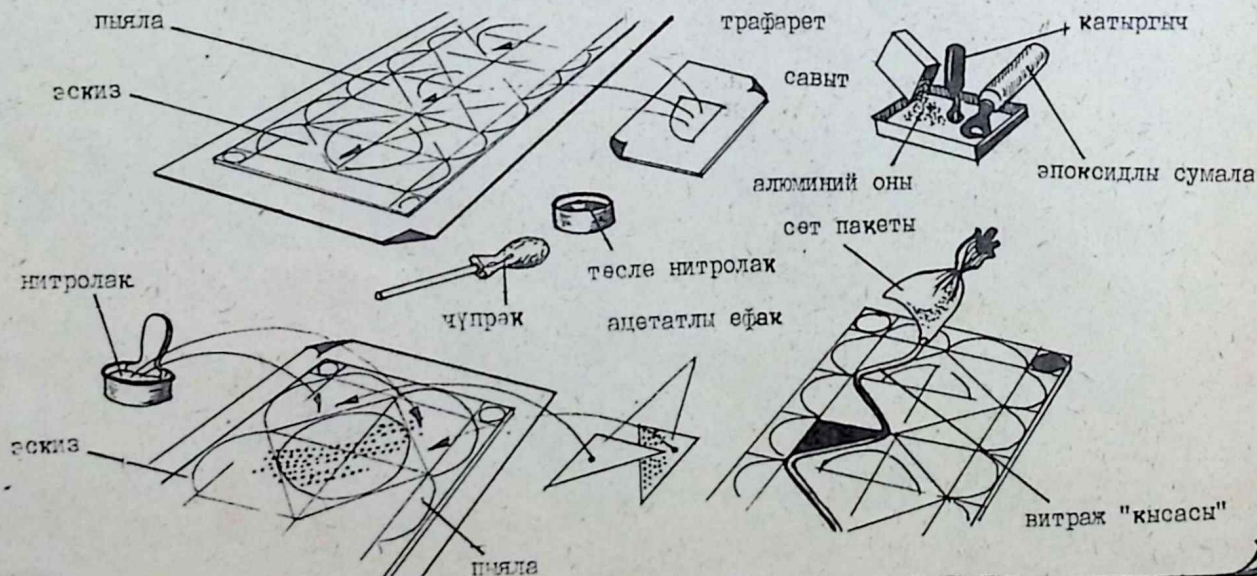
Витражны ацетонда яисә составында ацетон булган лаклар тәэсирендә эри торган ацетатлы ефәк тукума кискәкләреннән дә ясарга мөмкин. Аларны төслә сурәтләр һәм бизәкләр сыйфатында кулланылар. Мондый тукума кискәкләр «Яшь техник»

яисә «Балалар донъясы» кибетләреннән сатып алырга була. Инчәлек витраж эскизына туры китеп, өлгеләр киесеп алыгыз. Аларны пыялага лак белән ябыштыралар. Өлгеләрне ябыштырып бетергәч, аларны тагын бер кат лак белән буйыйлар. Өлгеләр лак тәэсирендә өлешчә эреп, бердәм буяу катлавын хасил итәләр. Эпоксидлы сумаладан һәм алюминий оныннан кысалар ясала, витражны ике кат паркет лагы белән буйыйлар.

Витражларны тәрәзәләргә көньякка карап торган бүлмәләргә куярга кирәк. Төслә панельләр кояш яктылыгын берәз киметә төшәләр. Аларны шулай ук тәрәзәгә охшатып ишек катына да куярга мөмкин. Моңың өчен чуман ясала, аннары аның итегенә люминесцент лампа һәм электр яктылыгын таратып торучы тонык пыяла куела. Витраж үзәскә беркетелә.

Төслә панельләр белән түшәмгә тоташ бер яктырткыч итүчеләр дә бар. Бу очракта түшәмгә агач кыса, кысага витраж беркетелә. Һәр бүлекчә өчендә люминесцент лампа булырга тиеш.

Сездән хатлар көтеп калабыз!

КӨЙЛӘР ДӨНЬЯСЫНА КЕРГӘНДӘ

Әле күптән түгел генә Казан консерваториясенәң композиторлар факультетын төмамлаган кешенәң, беренче карашка, ижәт юлы башланып кына килә сыман. Ә менә Илһам Байтирәкнең ижәтына багышланган мәкалә моннан дистә еллар элгәре үк язылган иде.

Ул ике яшендә үк көйләр дөньясы белән таныша башлый. Үтә дә тылсымлы вә гажәеп сихри кой таратучы кара төлинкә... Ошбу төлинкә янында Илһам сәгатъләр дөвамында мокиббән китеп утыра.

Урта мәктәпне төмамлаганның соңында, Илһам Казан музыка училищесының композиция бүлегенә укырга керә. Мәгълүм татар композиторы Ш. Шәрифүллин аның остазы була. Элгрәк концерт-кичәләрдә чыгышлар ясаган егет хәзер инде тулаем гыйлем һәм ижәт мәгарәсенә кереп китә. Озакламый аның ике сюитасы белән Казан консерваториясе ректоры профессор Н. Жиганов таныша. Илһам беренче сюитасын «Туган авыл» дип исемли. Икенчесенә исә әле исем табылмаган була, һәм Нәжип ага аңа әлегә өсәрән «Бәйрәм» дип исемләргә тәкъдим итә.

Ниһаять, «әнә белән кое казу» еллары артта кала. Әмма тирән коеның суын татырга туган Илһам Байтирәк Казан дәүләт консерваториясенә укырга керә. Монда да аның остазы Ш. Шәрифүллин була.

Илһам фәкать дәүләт имтиханнары вакытында гына «аваз сала» — ул шактый ук дәрәжәдә кат-

лаулы, әмма шул ук вакытта кызыклы да булган программа белән чыгыш ясый. Программага зур симфоник оркестр өчен симфония, бөрмә уен кораллары өчен квартет, «Ай яктысы» дип аталган вокаль цикл керә.

Симфония аңлаешлы вә ачык образларга бай, яңгырашлы, аны тыңлаганда күз алдында тулы бер рәсем килеп туа. Әлегә өсәрдә бүгенге заман киң чагылган. Өсәр бүгенге тормышыбызның катлаулылыгы, чатаклыклары хакында житди уйлануларга этәрә, ул табигатьнең матурлык тудырырга сәләтле гажәеп зур кодрәтенә дан җырлый, вә мөезиннәң азан әйтүе исә яшәргә омтылыш, мәрхәмәткә һәм бөхеткә мәдхия итеп кабул ителә.

Яшь композитор оркестрдагы уен коралларының бар мөмкинлеген яхшы белеп эш итә. Бөрмә уен кораллары өчен квартет симфониягә салынган мәгънәне үстерә бара, дөвам итә. Бу инде фәкать күңел ачуга гына корылган кой түгел. Автор үз фикерен төрле жанрлар һәм төрледән-төрле уен кораллары ярдәмендә чагылдырырга омтыла, бигрәк тә ул бөрмә уен коралларының вазифасын үзенчәлекле итеп куйган. Алар ритмик башлангычта гына түгел, вә бәлки өсәрдә шактый ук урын алган лирик төсмерләрдә дә оста файдаланыла. Квартет дүрт өлештән гыйбарәт: прелюдия (кереш), скерцо, ноктори һәм финал. Үзенчәлек шунда ки, дүрт башкаручының һәркайсы берничә уен коралында уйный. Илһам Казан-

дагы уен коралларының өллә ниндиләрен дә эзләп табалган: ул ксилофон, маримба дисеңме, вибрафон, кыңгырау, төрле зурлыктагы барабаннар, төлинкәләр, агач тартма — жәмгысы егермедән артык. Озын сүзнәң кыскасы шул ки, бөрмә уен кораллары өчен язылган мондый өсәрләр күбрәк ижәт ителсә иде.

«Ай яктысы» вокаль циклының сүзләре — халык шигъриятеннән. Өсәрнең үзәгенә сөйгәнә белән кавыша алмыйча, мәжбүри рәвештә ят кешегә кияүгә бирелгән, әмма әле һаман да сөю яктысын күңел түрендә саклаучы авыл кызы (соңрак хатын) язмышы куелган. Композитор үтә дә нечкә, зөвыклы, фольклорга якын, романтик, вакыты белән импрессион чагылыш та алучы образ тудырган. «Ай яктысы»нда Муса Җәлил исемендәге опера һәм балет театры җырчысы Разия Үзбөкованың да җырлавы өсәргә ямь өстенә ямь ости. Шунысы да мәгълүм булсын — автор бу циклны махсус аңа атап язган.

Илһам Байтирәк — гаять житди, тирән фикер йөртә алучы музыкант та, максатчан рәвештә алга баручы рәссам да. Илһамның тормыш турында, сәнгать турында уйланулары гажәеп тылсымлы олуг кой дөньясына аяк атлаучы егетнең бик тө сәләтле, үзенчәлекле композитор икәнлегә хакында сойли.

Ф. БИКЧУРИНА,
музыка белгече

МАЛОВ КӨНДӨЛЕГЕ

1993 елда «Идел»дә басылган әсәрләр арасында иң яхшысы Евфимий Маловның көндөлеге дип уйлыйм.

Соңгы елларда татар халкын чуқындыру хакында бик күп мөкаләпләр басылды. Алар барсы да бүгенге кон күзлегеннән язылган, һәм аларның авторлары барсы да татарлар иде. Евфимий Маловның көндөлеге бу нисбәттән аерлып тора: беренчедән, ул үз чорын азмь-күпме тоғол чагылдыра; икенчедән, бу көндөлекнең, авторы—чуқындыру эшенең асыл профессоры, атаклы миссионер. Бу көндөлекне, өлбәттә, ул үзе өчен генә язмагандыр, килчәктә хыялы тормышка ашкәч—бар татарлар да чуқынлы бөткәч, эшен давам итүчеләр аны доньга чыгарыр һәм үзөнә—миссионер Евфимий Маловка алтын һөйкөл булып дип уйлагандыр.

Тик вакыт үзенекен итә шул. Көндөлек доньга чыкты. Әмма аны чуқынган татарлар түгел, ә дүрт гасыр буена иманнарын саклап кала алган татарлар нәшер итте. Шулай итеп, Евфимий Маловның көндөлегә христиан диненә дан җырлау, аның мөселман диненнән өстенлеген күрсәтү урынына, христиан миссионерларының кара эшләрән фаш итүче, эч-сөрләрән ачып бирүче тарихи ядкәргә өйләнде.

Мин—шактый тарихи китаплар укыган кеше. Бездөгә тарихи хезмәтләр шундый бит инде: урыс—урисныкын ғына, татар татарныкын ғына яза. Е. Маловның көндөлегә бу ике халыкның язмышын бер төгәнгә байли. Урыс чыганақларына караганда, Казан шәһәре урыс шәһәре булып кына күз алдына килә. Бу көндөлекне укыганда, Казанда бик күп татарлар яшәгән һәм аларның күплегә, күмәкләгә, бергәләшеп эш йөртүе урысларга шактый шом-вәсвәсә салганын күрәсең.

«Идел» журналы бу көндөлекләрне табып, бастырып бик асыллы һәм зур эш башкарган. Урысны үз кулы белән үз урынына утыртып куйган ул.

Бер төкәдим бар. Көндөлек алдыннан бирелгән кереш сүздә бу көндөлекнең бик зур булуы, дистәләгән дәфтәрләрдән торыуы һәм журналда бик аз өлешә генә бирелүе хакында өйтәләр. Мондый ядкәрне, миссионерларның кара эшләрәнә шәһитлык иткән бу язманы аерым китап итеп бастырып булмас микән?

Фәһим МОРТАЗИН,
Өлмәт.

НИК МЫСҚЫЛ ИТТЕГЕЗ КЕРӘШЕННӘ?

Тагын нигә мысқыл иттегез инде керәшеннә? «Бездән—имана, Сөздән—иман!»ны өйтүем. Евфимий атакай көндөлекләрен сезнең өчен язып калдырмаган бит инде.

Кешенең шәхси язмаларын халык арасына таратып рисвай итәргә ничек кулыгыз җиттә?

Сөз бу көндөлекне бастырып керәшеннәрне генә түгел, үзегезне дә мысқыл иткәнсез. Әнә, Каюм Насыриегыз да безнең чиркәү акчасын ашап яткан икән бит!

Василий РАДИОНОВ,
Чаллы.

«ИДЕЛ» ИМАН ИҢДЕРДЕ

Без Чувашия Республикасының Шумерле каласында яшибез. Татарлар, узара берләшеп, «Дуслык» дип аталган милли-мәдәни җәмгыять оештырдык. Һәр җомгада бергәләшеп «Идел» журналын уку гадәткә керде. Бигрәк тә, ислам дине йолаларына багышланган махсус чыгарылыш һәммәбезнең дә күңеленә хуш килде.

Безнең шәһәрдә гомер-гомергә мәчет булмаган, азан тавышы яңгырамаган. Ошбу нәүизлек йөрәкләребезне һәрдаим әр-нәтә, күңелләребезгә тынгылык бирми. «Идел» белән таныша башлагач, ягъни динез, мәдәниятебез вә тарихыбызга басышланган язмаларны укый торгач, төвәккәлләп, юкса инде күптәннән кылыңырга тиешле гәмәлләргә тормышка ашырырга булдык. Кыска ғына вакыт эчендә милли-мәдәни үзәк оештырдык, бер гектардан артык җир алып, тозеләсе мәчетнең нигезен салдык. Вәләкин, сәдака акчасына ғына гыйбадәтханә корып булмый икән шул...

Барча мөселманнарға өйтер сүзәбез «Идел» журналы аша ишетелсә иде:

— Без дә, һәммә дин кардәшләребез кебек үк, балаларыбызның инсафлы, денле, шәфкатьле булып вә күңелләренә иман-ислам нуры иңдереп үсүләрен телибез. Әзәрәнки сөздә калабыз да тозеләчәк мәчет өчен матди ярдәм кылу нияте муса, адресыбыз:

429000, Чувашия Республикасы, Шумерле шәһәре, Коммуналь урамы, 19-65 йорт, «Дуслык» татар җәмгыяте рәисе Пахалов Гариф Жәләлетдин улына.

Исап-хисап номеры: 609720, Шумерлинский коммерческий банк.

Ә ИСЛАМ НИ ДИ?

Чаллыдан Төлгат атлы егетнең хаты чыккан иде, алтынчы санчыгызда бугай. Марҗа кызына өйләнәсем килә, дигән. Ул менә тезеп киткән анда, әби болай дип өйтте, әни болай дип өйтте... дип. Мине менә кызыксындыра: ислам дине ни өйтә икән бу хакта? Катнаш никах дилмә, милләтара никах дилмә йортелә торган нәрсә турунда.

Безнең мулалар нигә аягура йоклап йори икән соң? Әллә ниткән баптистлар-евангелистлар әнә Америкалардан килеп тә хужа булып йорилар, тын алырга ырек бирмилар. Бөтен Казан төрә тоткан хатын рәсеме белән тулды, ул сурәтләренә пычак белән дә кырып алырлык түгел. Хәзрәтләребез хәзәр экраннан төшми, әмма дә ләкин иң киракле нәрсәләр хакында кирәк вакытында кистереп өйтә белмилар...

Р. ВӘЛИЕВ,
Казан.

Бальзак шулай дигән. Дорес өйткән. Әдәбият-сәнгать язмышы, мәдәният, ил-жир язмышы... Аерма бары шунда гына ки, шагыйрь үзенең хисләрен сүз-шигырь белән бөян кылса, рәссам аны тос, сурәт итеп төшерә...

Әңгәмәдәшем — Риф Фәхретдинов — Лениногорскидагы рәсем училищесын һәм Ленинград Рәссамлык академиясен тәмамлаган, берничә ел Тирасполь шәһәрәндә (Молдавия) баш рәссам вазифасын башкарган кеше.

Бүгенге көндә Казанда рәссам-монументалист булып эшли. Татар сәнгате тарихында беренче мәртәбә балавыз буяулар белән Казанның Киров районындагы Пионерлар йортының вестибюленә монументаль дивар рәсеме ясый. Сарайның тышкы фасадын бизәүдә катнаша.

— Тарихтан мәгълүм булганча, Явыз Иван Казан халыгының дәүләтчелек символлары булган әйберләргә үзе белән Мәскәүгә алып киткән. Риф әфәнде, 1552 елга кадәрге энә шул мирас табылса, Сөз өлегә туградан баш тартыр идегезме? Ни дисәң дә, тарихи, чын, халык хәтереннән аергысыз ядкяр бит...

— Бер генә илнең дә дәүләт символлары үзгәрми тормый. Житмәсә, бүгенге Татар дәүләте белән үткәндөгә Казан ханлыгын төңгөл куеп та булмый өле...

— Фөлән кешенең исемен мәңгеләштереп, һәйкәл салырга кирәк, төгән шәхескә һаман да һәйкәл юк, дип уфтанулар ешаеп ките. Заманасы очен — бу табигый хәл, әлбәттә. Әмма шул ук вакытта шәһәрләребезне ашык-пошык эшләнгән, бер-берсенә охшаш, мәгънәсез һәм зәвыксыз сыннар белән тутыру дорес булыр микән?! Үткәндөгә хаталар да хәттин ашкан бит. Казандагы Муса Жәлил һәйкәленә күз салыйк. Герой-шагыйрьдән бигрәк, тәнәһә тирән батып кәргән чөнәккеле богауларын өзә

«Галимне аңлау очен галим булу кирәктер, әмма рәссамны аңлау очен шагыйрь булу зарур».

БОЛГАР КЕБЕК МАТУР БУЛ, КАЗАН!

алмаган кол сыны... Сәнгать әсәре булган һәйкәл бервакытта да физик авыртуны, газәпны чагылдырырга тиеш түгел ләбәса. Муллаһур Вахитов һәйкәле яныннан үткәндә дә жан әрни... Архитектурада да шундый ук хәл: Камал театры бинасы, күргәзмәләр залы, консерваториянең актлар залы...

— Аяныч, билгеле. Милли рух белән бергә, сәнгатьнең башка төрләре кебек үк, архитектура һәм сынлы сәнгать тө югалтуга дучар ителде. Социалистик реализм методы ижәтны тар кысалар эченә куып кертте. Казанда әзмә-күпмә сәнгатьчә камиллеккә ия нибары бер һәйкәл бар. Ул — Тукай сыны.

Чаллы турында әйтеп тө торасы юк. Стадионнары, парклары, скверлары, мәйданнары булмаган торак пункт — поселок ул. Халык саны бәрәбәрәнә генә Чаллы шәһәр статусы алды.

Торгынлык елларының мондый «казанышлары» бүтөн кабатланмас дип уйлыйм. Әйттик, бүген Казанны яклап соң тамчы каннарын фидә кылган каһарман бабаларыбызның исемен мәңгеләштерү йөзеннән һәйкәл салу хакында үзара киңәшләшеп эшләү сизелә, житди бәхәсләр бара. Мин рәссам-монументалист буларак, һәйкәл түгел, урыс жирәндә кадәрсеңләнеп яткан шәһит ханнарыбызның сөякләрен кайтарып Кремль эргәсенә күмәргә һәм Казан ханлыгы чорыннан калган барлык экспонатларны туплап, мавзолей корырга төкәдим итәр идем. Ислам динен тотучы халыкларга һәйкәл салудан бигрәк, мавзолей, төрбә кору хас. Нишапурдагы — Гомәр Хәйам, Бакудагы — Низами архитектура ансамбльләрен искә төшерик. Аларда скульптор композиция элемент буларак кына кертелгән. Аннан соң, мавзолей кешегә гади сынга караганда ныграк тәәсир итә. Халык та күбрәк йори.

Явыз Иванның биреләргә

өндөгөн язуына каршы, татарлар: Үлсәк үләрбез, өмма бирелмөбез, дип җавап хаты язган булганнар. Кремль диварларының буеннан буена рельеф белән өнө шул сүзләрне язарга кирәк.

— Бездә һәйкәл яки бинаны кайда күңелләренә хуш килә — шунда салып та куялар. Әлеге дә баягы, Җәлил сынын алыяк. Кремль каршысында, изге хан мәчетеннән ерак булмаган җирдә тора ул.

Читтән килгән туристларның «Татарның тарихы икенче бөтендөнья сугышыннан соң гына башлана икән» дигән ялгыш фикердә калулары да бик мөмкин бит.

— Бина яки һәйкәлнең урыны гына түгел, биеклегә дә зур әһәмияткә ия, һәр шәһәрнең үз «түбәсе» була. Казан өчен ул — Сөембикә манарасы. Башка биналар аннан биегрәк итеп салынмаса тиеш булса да, кызганычка каршы, шәһәрнең архитектура йөзә тупас рәвештә бозыла.

Мулланур Вахитов сыны — камил һәйкәл түгел. Аң карап та булмый, шактый биеккә — калкулыкка урнаштырылган. Шәһәр үзөгөндә калкулык — архитектура өчен зур табыш бит, югыйсә. Антик грек осталары бу мөмкинлекне бик яратып кулланганнар. Һәйкәл янәшәсәндәге финансы-экономика институты бинасына гына күз салыйк. Нинди мөһабәт булып тора бит!

— Әлеге кадәр монументаль сәнгатебез үрнәкләре дип күрсәтелеп килгән «әсәрләр»ебез, кызганыч ки, идеологияләштерелгән сәнгать җимешләре — иллюстратив һәм сәяси плакатлар булудан узмыйлар. Ул елларның шактый биналары бастырып куелган шырпы капларын гына хәтерләтә. Шәһәрләребезгә карата бүтән мондый битарафлык булмас дип ышанасы килә. Ә менә үткөндәге — социалистик реализм «стилендәге» биналарны нишләтергә соң?

— Мөмкин кадәр бизәргә, матурларга кирәк. Кичке цирк бинасын болайрак итеп күз алдына китереп карагыз: өске ярусы — зәңгәр һәм алтын, аскы ярусы — кызыл һәм яшел төсләр белән аралаштырып бизәлгән. Газ рекламасы — безнең татарның рухына туры килеп торучы атчылар йөгәрешә... Цирк өчен дә бер дигән, традицион булмаган алым.

Йортларны милли орнамент белән бизәргә кирәк. Төрки халыкларныкы арасыннан татар орнаменты иң бай, иң нәкышле, ләкин, кызганычка каршы, Арча читекләрен бизәүдән тыш, бүген ул бер җирдә дә кулланылмый.

— Иҗат планнарыгыз белән дә таныштырып үтсәгез икән?

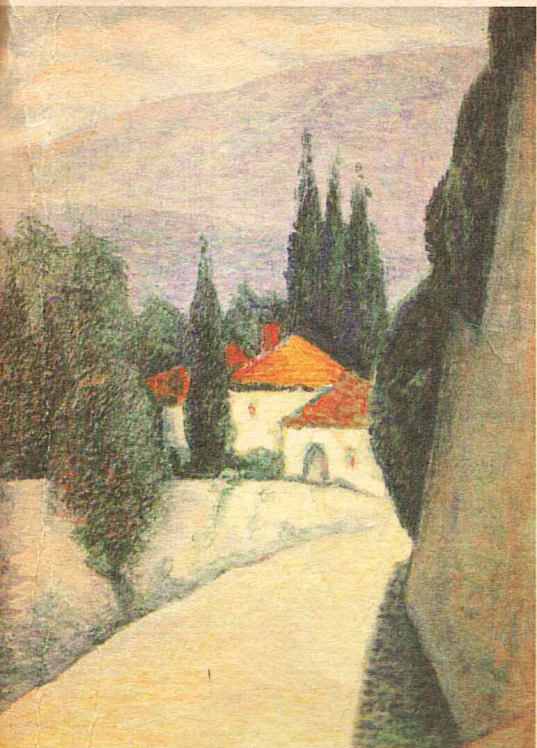
— «Җидегән чышмә» исемле әсәрәм — минем диплом эшем иде! Кабаттан әйләнеп кайтып, аны күләмле, монументаль-дивари әсәр итеп эшләдем. Жырларыбызда җырланган җиде чышмә: сусаганны басу, батырлык, акыллылык, мөхәббәт, илһам, яшьлек һәм матурлык, камиллек чышмәләре сурәтләнгән бу әсәрәмне су белән савыктыру урынына, яки Казан мунчаларының берсенә куярга уйлыйм.

Бүгенге көндә Казанның Татар бистәсендә, шул исәптән Тукай майданында, реконструкция һәм реставрация эшләре бара. Тукай кинотеатры бинасы киләчәктә балалар үзәге итеп үзгәртеләчәк, шуның файдасы өчен «Кырлай урманнары» исемле мозаика ясадым. Тукай майданын бизәү-матурлау белән мәшгульмен. Борынгы заманнардагы әйтемне өз генә үзгәртә, «Казан кебек матур» дип әйтерлек булсын иде.

Рәстәм СҮЛТИ өңгәмәсе.

1. Эш кәгазьләрен, документларны һ. б. теркәү, язып бару өчен кенәгә.
2. Германиядәге елга, Рейнның уңъяк кушылдыгы.
3. Радиолокатор.
4. Юл йөргәндә бәрелү-сикерүләргә йомшарту өчен экипаж, автомобиль, вагонның һ. б. күчәре белән кузовы арасына куелган пружина сыман сыгылмалы җайланма.
5. АКШның төньяк-көнбатыш өлешендәге вулкан.
6. Н. В. Гогольнең мәгълүм комедиясе.
7. Англиядәге шәһәр.
8. Конус формасындагы тавыш көчәйткеч торба.
9. Болгариянең көнбатыш өлешендәге шәһәр.
10. Югары уку йорты башлыгы.
11. Фарсыча «йоз», «чырай» дигән мәгънәне аңлатучы хатын-кыз исеме.
12. Кешеләрнең буйларына карап сафка тезелүе.
13. Спектакль һәм кинофильмнар куярга җитәкчелек итүче; драма әсәрен сәхнәгә куярга өзерләүче.
14. Һиндстандагы елга.

«Кырым күренеше»

«Өянкеләргә күмелгән авыл»

«Татарстан гербы»

«Ял итеп алгач»

«Жәйге букет»

Рәссам Риф ФӘХРЕТДИНОВ

КПОГАТ-6

— ул йөк автотранспортының
6 нчы Казан производство берләшмәсе.

КПОГАТ-6

— ул тентлы, ачык ярымприцеплы һәм тентлы,
ярымприцеплы-фургонлы КамАЗлар.

КПОГАТ-6

— ул килешү бәяләре буенча да,
бартер нигезендә дә хезмәт күрсәтү.

КПОГАТ-6

— ул шөһәрәра йөк ташу предприятиеһе.

КПОГАТ-6

— ул яңа шартларда яңача эшли.

КПОГАТ-6

— ул сезнең өчен чынлап та ышанычлы,
файдалы һәм җайлы партнер.

Безгә мөрәжәгать итегез:
420006, Казан, Хлебозаводский ур., 1.
Тел.: 54-61-91, 54-11-51.
Телетайп: 224541 — Двина.

